

Домак *бөдүң, нарын*

сөс каттыжышкыны

ажымдаар Кылыг сөзү

сөс

үжүк

чугаа

Тыва дыл

СӨЗҮГЛӨЛ

Демдек ады *кызыл*

Наречие *даарта*

ат орну *мен, сен, ол*

СИНТАКСИС

Тыва дыл

6 КЛАСС

Ниити өөредилге черлеринге шенелде өөредилге ному

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының
негелделеринге дүүштүр тургускан

Тыва Республиканың өөредилге яамызы сүмелээн

Кызыл — 2022

ББК 81.2 Тув
К88

Авторлар:

Е. М. Куулар, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар

Эртем талазы-биле редактору: **Е. М. Куулар**, филология эртемнериниң кандидады, доцент.

Рецензентилери: **А. С. Шаалы**, педагогика эртемнериниң кандидады; **Н. Д. Сувандии**, филология эртемнериниң кандидады; **А. К. Ондар**, дээди категорияның тыва дыл болгаш тыва чогаал башкызы.

Тыва дыл. 6 класс. Ниити өөрөдилге черлеринге өөрөдилге 098 ному / **Е. М. Куулар, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар.** — Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2022. — 320 ар.

Өөрөдилге ному РФ-тиң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөрөдилге черлериниң 5–11 класстарынга тыва дылдың чижек программазынга дүүштүр кылдынган.

ISBN 978-5-6048088-7-0

© Авторы-составители Куулар Е.М. и др., 2022

© Институт развития национальной школы, 2022

Все права защищены

Тускай демдектер:

- — шын бижи
- — бижимел ажылдар
- — шинчилел ажылы
- — аас чугаа сайзырадыры
- — сактып ал
- — немелде онаалга
- — өске дылдар-биле деңне
- — өөренип эрткен чүүлдеринге катаптаашкын
- — бедик чаданың онаалгазы

Домак кежигүннери:

- _____ — кол сөс
- ===== — сөглөкчи
- - - - - — немелде
- ~~~~~ — тодарадылга
- . - . - . — байдал

Сайгарылга демдектери:

*чурт*¹ — фонетиктиг сайгарылга

*чуруктар*² — морфемниг сайгарылга (тургузуунуң аайы-биле)

*ном*³ — морфологтуг сайгарылга

*Солун кино көрүп ор мен*⁴. — синтаксистиг сайгарылга

*Тывызык, тоол — улустуң аас чогаалы*⁵. — бижик демдектеринге сайгарылга

*чинчи*⁶ — сөстүң лексиктиг сайгарылгазы

*цивилизация** — сөстүң тайылбыры

1. Шүлүктү аянынг номчуңар.

ТЫВА

Сүлдезинде аъттыг¹ арат хүнче шапкан,
шүглүп үнер начын түрлүг, өндүр чолдуг,
Саян¹, Таңды кавайынга өстүргени
салым тудуш көвей чоннар буянынг өө —

авыралдыг ававыс дег,
азий диптиң төвү Тыва!

Көвей чүзүн сүрүг малы одар долган,
көрүп ханмас байлак бойдус шыва алган,
эртижелер узуп төтпес үүжезин¹
«ээлеңер!» деп төлдеринге өргүп сунган —

авыралдыг ававыс дег,
Азий диптиң төвү Тыва! (Н. Куулар)

1. Шүлүкчү Тываны чүгө «буянынг өг» деп турарыл? 2. Утказын тайылбырлаңар: *Саян, Таңды кавайы, эртижелер узуп төтпес үүжези*. 3. Шүлүкте ажыглаан деңнелгениң утказын тайылбырлаңар.

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА НИИТИ БИЛИГЛЕР

§ 1. Дыл — харылзажырының чугула чепсээ. Төрөөн дылдар дугайында

2. Сөзүглелди номчуңар. Сөөлгү чоруттунган чизе ёзугаар амгы үеде тыва дылда чеже кижичугаалажып турарын тодарадыңар. Делегейде дылдарның санының өскерлип турарын Интернет четкизинден тыпкаш, номчуңар.

Бүгү делегейде кижилерниң болгаш дылдарның санын тодарадып турар тускай организациялар бар. 2021 чылдың сентябрьда санаашкын-биле алырга, делегейде 7 миллиард 89 миллион хире кижичурттап турар. 2014 чылда чижеглей санааны-биле бөмбүрзектиң* чурттакчыларының саны 2100 чылда 11 миллиард апаар. Ethnologue («Этнолог: делегей дылдары») деп эң улуг дылдар каталогунуң айытканы-биле алырга, 2020 чылда 7 муң 139 хире дылдар демдеглеттинген. Ынчангаш делегейде ол хире санныг дылдарда кижилер аразында харылзажып, чугаалажып турар.

Кайы-бир тодаргай дылда чугаалап турар кижилерниң саны эвээжөөн тудум, дылдың чиде бээриниң айыылы тургустунар. ЮНЕСКО¹ деп тускай организацияның санаашкыны-биле Россияда 23 хире дыл чидериниң кырында келген. Чижээлээрге, ульч дылда 50 хире, ижор дылда 30 хире кижичугаалажып турар. Чамдык дылдарда, чижээлээрге, латин, санскрит, копт дээш оон-даа өске дылдарда чугаалажып

¹ ЮНЕСКО (англ. UNESCO; United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) — өөрөдиге, эртем болгаш культура талазы-биле айтырыгларны харыылаар тускай Каттышкан Нациялар Организациязы.

азы ону эдилеп турар кижиге шуут чок болганындан оларны өлүг дылдар деп санаар. Дылга чаңгыс-даа кижиге чугааланып турар болза, ол дыл ажыглалда болур.

3. Үлегер домактарны номчааш, утказын тайылбырлаңар. Бижик демдектерин салгаш, тайылбырлаңар. Тыва дылга эң чоок төрөл дылдарны адаңар.

Чаңчыл билчир — чоок төрөл,
Дылын билчир — хан төрөл.

Кижиге чугаалажып таныңар,
Аът киштежип таныңар.

Дылдың фонетиктиг, грамматиктиг болгаш лексиктиг тургузуунуң аайы-биле дөмейлешкек чаңгыс дылдан укталган дылдарны **төрөл дылдар** дээр. Төрөл дылдарның укталган бурунгу дылы **өгбө дыл** болур.

 4. Номчуңар. Автор тыва дылдың төрөлдөшкөк дылдарын кандыг шинчилелдер-биле бадыткап турар-дыр, тайылбырлаңар. Силерниң сонуургап чоруур дылыңар кандыг аймакка хамаарышканын тодарадыңар.

СЭЭҢ ДЫЛЫҢ КАНДЫГ ДЫЛДАР-БИЛЕ ТӨРӨЛДӨШКӨГИЛ?

Хакас азы кыргыз уруглар-биле харылзажып ужурашкан болзуңарза, оларның төрөөн дылдарында дыка хөй сөстөр тыва дылдың сөстөри-биле дөмейин, ол дылдарда домактарның тургузуу силерниң төрөөн чугааңарда домактарнынга дөмейин дораан-на эскерип каар силер. Эскерип каар туржук, харын оларның чугаазының утказын безин билип каар силер.

Чижээн алгаш көөргө, хакастап **аң, көрик, күлбүс, хая, таг, чир, көзөгө дээрге тывалап аң, хөөрүк, хулбүс, хая, даг, чер, көжегө дээни ол. Хакастап «ырның үни силиг», «Хакасия амды тикси пичикчилериниң облазы» дээн-дир. Ону тыва кижиге «ырның үнү арыг», «Хакасияда ам калбак чогаал бижиктиглериниң (калбаа-биле бижип билирлерниң) облазы» деп билип каар.**

Девискээр талазы-биле тыва дылдан талыгыр ыракта каракалпак **дылда бир, он, отур, алдым, темир** деп сөстөр бистии-биле база-ла **бир, он, олур, алдым, демир** болур.

Мындыг янзы деңнелгелерни кылыр болзувусса, тыва дылга дөмей дылдар **азербайджан, туркмен, узбек, казах, кыргыз, башкир, чуваш, татар, якут, турк, кумык, алтай, каракалпак, хакас, шор дылдар, тофалар дылы, эртеги көжээ бижиктериниң дылы, гагауз дыл** болгаш өске-даа чамдык дылдар болур.

Көргенивис дылдарның сөс курлавырының хөй нуруузу дөмей, грамматиктиг тургузуу база чоок, дөмей. Ындыг дылдарны төрөл дылдар деп адаар. Төрөл дылдар каттышкаш, ниитизи-биле ук дылдарның аймаан тургузуп турар. Ынчангаш тыва дылдың төрөлдеш дылдарының аймаан **түрк дылдар** аймаа деп адаар.

Делегейде дыка хөй дылдар ындыг аймактарга бөлүктежиپ кирип турар. Чижээлээрге, славян дылдар бөлүүнгө **орус, белорус, поляк, чех, болгар** болгаш өске-даа чамдык дылдар хамааржыр; моол дылдарга **калга-моол, бурят, калмык** дылдар хамааржыр. *(Ш. Сат)*

5. Сөзүглелди номчунар. Кайы чоннарның дылы тыва дылга дөмей болуп турарын чижектер-биле бадыткап чугаалаңар.

Тыва дыл карачай-балкар, ногай, турк дээш өске-даа **түрк дылдар-биле төрөл болуп турар. Бир шагда бо**

бүгү чоннарның чаңгыс түрк чон, түрк күрүне чораанын ниити түрк сөстөр херечилеп турар. Оларга кижиниң мага-бодунуң кезектериниң аттарын, өң-чүзүн илередир сөстөрни, ат оруннарын, шимчээшкин илередир сөстөрни, төрөл харылзаалар көргүзүп турар сөстөрни, сан аттарын болгаш өске-даа темалыг бөлүктөрни хамаарыштырып болур. Шак бо сөстөр тыва дылдың сөс курлавырының кол өзээн тургузуп турар. Чижээ, **баш, моюн, ак, көк, кызыл, кара, кирер, дең, киш, долар, дег (ышкаш), мен, бар, бе** дээш оон-даа өске сөстөр чүгле бистиң тыва дылывыста эвес, а өске-даа түрк уктуг чоннарның чугаа-домаанда ол хевээр ажыглаттынып чоруурун эскерип болур.

(Н. Серээдар)

Үстүндө айыттынган чоннар амгы үеде бар бе, оларның чурттап чоруур девискээрин делегей картазындан тывыңар.

6. Шүлүктү номчааш, ооң кол бодалын тайылбырлап чугаалаңар. *Хая-дашта сиилбиттинген* деп сөс каттыжышкынының утказын тайылбырлаңар.

Түрк дылды эне* кылган,
Түмен* чонун хаара туткан,
Хая-дашта сиилбиттинген,
Кайы шагдан туруп келген
Тыным ышкаш хайыралыг
Тыва дылым — ава дылы. *(З. Намзырай)*

7. Сөзүглелди номчааш, аңгылаан сөстөр чүнүң-биле ылгалып турарын тайылбырлаңар.

Сибирь девискээринде чурттап турар түрк дылдыг чоннарга тыва, хакас, алтай, шор чоннар хамааржыр. Бо аңгы-аңгы деп санаттынар чоннарның чугаа-домаа, дылы

бот-боттарыңа дыка чоок. Тыва дылда кум кынныр деп чугаа бар болза, тофа дылда **һымыс кынныр** дээр, а якут дылда кум дээрге «бичии удуй кааптар», хакас дылда олла сөске **хым** деп сөс дүгжүр.

Тожунуң үндезин чурттакчыларының чугаа-домаанга азы тожу диалектизинге тофа дыл эң-не чоок болуп турар. (Н. Серээдар)

Сөзүглелде айыткан дылдарның очулга словарьларын ажыглап тургаш, тыва дылга чоок 2–3 хире чижектен кириңер. Сөстөрнүң үн тургузуунуң азы утказының аайы-биле дөмейлежип чоруурун тодарадыңар.

8. Тофа-орус словарьдан ушта бижилгелерни номчуңар. Ийи-үш сөстен шилип алгаш, домактардан чогаадыңар. Оларны тыва дылда сөстөрнүң утказы-биле дүүштүрүңер.

Ам — сейчас, теперь; куыш — глухарь, кара куыш — глухарь самец, сарыг куыш — глухарка, копалуха; ата-иһе — родители; тоьфалап — по-тофаларски; коьш — парный, двойной, сдвоенный; көстүр-көзүлбес — едва виднеющийся, еле различимый; биликсе — хотеть знать, проявлять любознательность.

9. Сөзүглелди номчуңар. Тыва дылга чоок кандыг дыл бар-дыр, чугаалаңар.

Бистиң ламаларывыс дөрт хонукта шудургу кылаш-ташкаш, Чунгарияның Чаксын хоорайыңа келгеннер. Орта база-ла уйгур аалга доктаап туруп алгаш, дараазында эртер оруунга ыяк белеткенип алыр деп шиитпирлээннер. Ол хоорайның садыг-наймаазындан чаа идиктер, күскү чылыг хептер болгаш кургаг аьш-чем аймаан саттынып алыры-биле садыглар кезип чоруп турган. Бир садыгга

аът четкен боо-хөөлүг ийи аъттыг кижиге келген. Олар делеглер болган. Чымба Хемчик бажында чурттап турар Чыман-делегден делеглеп сөстү өөренип алган. Ынчаарга делег сөстү билбес-даа тыва кижиге делеглер-биле анаа чугаалажып аптар. Тыва, делег чугаалар барык чаңгыс төрөл дылдар. Делеглерден бо черде чүнү канчап чоруурун бистиң ламаларывыс айтырган. (Ф. Сеглеңмей)

Тываларның аразында *Делег* деп фамилиялыг улус дыңнаан силер бе? Ада-иеңер, улуг назылыг улустан айтырыңар.

10. Түрк дылдарның даңзызын уламчылап бижирер. Кайы-бир түрк дылдан шилип алгаш, ук дылдың эдилекчилериниң дугайында кыска төлевилелден белеткээш, презентацияны ажыглавышаан, эштериңерге таныштырыңар.

Башкир, долган, карачай-балкар, кыпчак, узбек, турк, чуваш, шор...

11. Сөстөрү номчуңар. Тыва дылдың шинчилекчизи Н. Ф. Катановтуң түрк дылдардан чыып бижээни демдек аттарының чижектерин номчааш, тыва дылга эң чоок дылдарны тодарадыңар.

Азербайджан чугаада: *аталы* (адалыг), башкир — *кулды* (холдуг), гагауз — *демирли* (демирлиг), чагатай — *атлук* (аъттыг), Ишим татар — *чачлы* (чаштыг), Казань татар — *белетле* (булуттуг), камассин — *маллыг* (малдыг), кара-киргиз (кыргыз) — *тилдүцү* (дылдыг), карагас (тофа) — *эзерлиг* (эзерлиг), крым караим — *башлы* (баштыг), мариуполь грек — *йаңахлы* (чаактыг), ногай — *туманлы* (туманныг), шор — *сүттүцү* (сүттүг), якут — *атахтаах* (адактыг, буттуг).

Азербайджан, алтай, башкир, казах, кыргыз, якут, уйгур болгаш өске-даа дылдар ам тускай дылдар болур. Койбал, кызыл, кюэрик, качин, сагай чугаалар хакас дылдың диалектилери апарган. (Ш. Сам)

5 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

§ 2. Лексика

12. Номчунар. Доора болгаш көжүргөн уткада ажыглаттынган сөстөрни айтыңар, ук уткаларны тайылбырлаңар. Оларның чечен чогаалда кандыг уран аргалар тургузуп чоруурун тодарадыңар.

1. Изиг хүреш-даа эгелээн. Оолдарның арган ээги-лери шагжаңдыржып, хөрөктери эдип тургулаан. (М.Э.)
2. Час-Адыр чаъс-чайык соон дарый эриин ажып, сарыг божа* дажый бээр. Чараш бойдус бичии кижиниң угаан-медерелин эде суйбап, чоргааралын оттуруп, хей-аъдын улам бедидип көдүрер салдарлыг. Алаактың каарган, саасканнары бисти көргөш, танып каанзыг шуугап, ол-бо дегээреп шаг болурлар. Чижик* куштарның мыжырашкан маргыш чугаазы черле үзүлбес. 3. Эге классчы чылдар хензиг чүрээмде уяланып, чаптанчыг эштеримниң овор-чаңы сагыжымны чүшкүрүп, хөңнүмнү чассыдып, кергээт ботту безин чылыктырып келир. (Д. Д.)

13. Номчунар. Көжүргөн уткада ажыглаттынган сөстөрни айтыңар, олар шүлүкке кандыг аян кирип турарын тодарадыңар.

Сыг-сыг деп ырлап-шоорлаан
Сырынчыгаш эртип чытты.
Эргин орта турган мени
Эскерип кааш, тура дүштү.

Чүрбээжимни эстеңнедир
Чүгүрүп кээп, суйбай-даа бээр,
Чаактарымны шымчый кааптар
Чараш эвес чаңныг чорду...

Сыннар кыры бедиктен
Чывар хемче бадыпкан.
Судак* сугну таварааш,
Сууржугашка доктааган...

Оолдуң борбак чаактарын
Опчок чывар үргүлөп,
Чылгаптарга, оолак ам
Шыдашпайн ыглапкан. (С. Комбу)

Синонимнер болуп чоруур сөстөрнү айтыңар, уткаларын тайылбырлаңар. Хевир тургузар кожумактарлыг сөстөрнү тыпкаш, кожумактарын шыйыңар.

14. Номчуңар. Лексиканың темалыг бөлүктөрүнүң аайы-биле сөстөрнү ушта бижиңер. Аңгылаан сөстөрнүң ажыглалының онзагайын айтыңар.

Василий Салчактың адазы — Савыр Салчак эмчи лама эртемниг, ыяштан аптара, **элгиирге**, өг эжи, хараача, эзер, совет үениң чем, хеп шкафтарын чазап, будуп сиилбиир; хөмден деспе*, төрөпчи, көгээр, көгээржик, хойлаарак; пөстен эр-херээжен янзы-бүрү идик-хеп даараар кончуг шевер³ кижиге турган. Суур бажыңнарыңа **тууйбудан** молдурга печка, үш аргыжар черлиг ортумак печка, совет үеде Шуйнуң школазыңа болгаш интернадыңа утермарка* печкаларны салып, бодунуң бажыңыңа, та каш ходтуг чүве, хлеб быжырап тускай үгектиг, бус тыртар черлиг орус печка кылып алгаш турган. Демир, чес, хола, мөңгүндөн — аът дагалары, кижен илчирбелери, оттук, бижек, аът эзер илбек, кыскаш, үш-дөрт буттуг ожук, суугу; чулар, чүгөн, эзер базыткыыштары, чүстүк, билзек, билектээш, сырға кылып, шыдыраа шуткуп турган — тергиин дээн ус-дарган кижиге деп билер мен.

В. Салчактың иези база-ла Шуй суурга ады алгаан аптара, шулгуурга, элгиирге будуур, ой, негей, хураган кежи тоннар, чеңи-чоктар, бопуктар, улугларга тыва кадыг идиктер, өшкү кештеринден чагы даараар, хураган дүгүндөн энчектер салып, янзы-бүрү угулзалар-биле каастап даараар кедергей шевер ие кижичүве. Ооң будуп каан аптараларының³ бирээзи, даарап кааны кыс уругларның өгленирде кедер баштаңгы, думаалай болгаш хам бөргү Тываның национал музейинде делгеттинген.

(К. Сарыг-Доңгак)

1. Тыва өгнүң эт-херекселдеринге чуруур угулзалар дугайында дыңнадыгдан белеткеңер. **2.** Ус-шевер болуру амыдыралга ажыктыг бе, делгеренгей тайылбырдан бериңер. **3.** Силерниң төрөл бөлүүңерде ус-шевер кижилер бар бе, оларның дугайында чугаалаңар. **4.** Омонимнер болгаш ооң хевирлеринге хамаарышкан чижектерни тыпкаш, уткаларын тайылбырлаңар.

15. Долу эвес омонимнерниң хевирлерин айтыңар, чижектери-биле бадыткаңар, домактардан чогаадыңар.

Киштээр, аштаар, арга, кедээр, эдер, чүг-ле.

16. Ийи аңгы одуругда чижектерден бот-боттарыңа синоним болуп чоруур сөстөрүни тывыңар. Оларның аразында утка талазы-биле ылгал бар бе, чижектер-биле бадыткавышаан, делгеренгей тайылбырдан бериңер.

хат

чаъс

кылаштаар

хайыракан

караңгы

ырак

шыдалдыг

бай

салгын

дүмбей

талыгыр

мажаалай

чайык

чүгүрер

17. Домактарны номчааш, антонимнерни айтыңар. Тывызыктарның харызын тывыңар. Антонимнер ажыглаан тывызыктарны хөйну билириниң талазы-биле класска чарыш-оюндан чорудуңар.

1. Чайын үнмес, кыжын үнер хараган. 2. Иштикиниң ыяжы кургаг-даа болза, чарт, кедээгиниң ыяжы өл-даа болза, ирик. 3. Сен ыңай бат, мен бээр кээйн, булуктуг кара сугга ужуражыыл. 4. Кас оруу каалама, дуруяа оруу дунук⁴. 5. Адаа — туң сагаан, үстү — үзүм-чигир.

18. Тыва улустуң амырлажып-мендилежир ёзулалында эвфемизмнерни тыпкаш, оларның ужур-утказын тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстөрниң синонимнерин адаңар.

- Амыр, амыргын-дыр бе, ыңар?
- Амыр, амыр-ла!
- Кыштан хүр-ле болдуңар бе?
- Хүр-ле болду ийин, ыңар.
- Мал сүрүг менди-ле бе?
- Менди-ле ийин, ыңар.
- *Ыт-куш, думаа-ханаа* өршээлдиг-дир бе, ыңар?
- Өршээлдиг-дир...

19. Бердинген фразеологизмнерге удурланышкак утка илередип чоруур быжыг сөс каттыжышкыннарын дүүштүрүңер. Үш чижек-биле домактан чогаадыңар. Фразеологизмнерниң илередип чоруур уткаларын тайылбырлаңар.

Ү л е г е р и : балдыры дыңзыг — балдыры кошкак.

Аксы быжыг — ..., узун дылдыг — ..., бир хепке шаптырган — ..., ис чок баар — ..., суг курту дег — ..., эриг баарлыг —

К и и р е р ф р а з е о л о г и з м н е р : доң баарлыг, чыткан хой тургуспас, дылы бош, сөске чегей, аът мыяа кевирбес, ийи аалдың төлдери дег.

§ 3. Фонетика болгаш орфоэпия

20. Сөзүглелди номчааш, адаанда онаалгаларны кылыңар.

Кызыл-Хем аксында эрик кырында ийи эниктиг ээш* каттап чораан. Адыглар чүнү-даа тоор хире эвес, оолдары бичии уругларзыг, ойнап чоргулаан.

— Бии-Хем уну дээрге бир-ле зоопарк-тыр ийин, чүнү-даа көрүп болур! — деп, Лена кара кайгаан...

— Адыглар чүден-даа кортпас, сагыш амыр каттап, тооруктап, эштип ойнап чоруурлар, солун-дур аа?! — деп, Алла эжин деткээн.

— Че, ол-дур, уруглар, силерге аңнар көргүзер деп хүлээлге алган кижиге болгай мен — деп, Марат капитан боду база сагыжы ажып, амырап чугаалаан.

— Ийе, ийе, Марат Агбанович, четтирдивис, кайгамчык-ла солун чүвөлөр көрүп чор бис... Ам база көстүр болза — деп, уруглар өөрээнинден адыглардан карак салбайн-на чорааннар. (Л. Чадамба)

1. Чурукта кайы үннерниң артикуляциязын көргүскен деп бодаар силер? Ук үннер кирип турар 1–1 чижектерден сөзүглелден тывыңар. 2. Ытты кыскаладып, узадып адаар ажык үннерлиг 2–2 сөстөн ушта бижээш, транскрипциязын кылыңар, үн болгаш үжүүн тодарадыңар. 3. Аңгылаан сөстүң ажык үннерин канчаар адаарын, ында кайы чугаа органы эң идепкейлиг киржип турарын тайылбырлаңар. 4. Аяннажылгага чагыртып чоруур артынчыларлыг сөстөрни тыпкаш, кандыг үннерниң сингармонизмге чагыртканын тайылбырлаңар. 5. Эрин-биле адавас болгаш адаар ажык үннерлиг сөстөрни чижектер-биле бадыткаңар. 6. Дакпырлап бижээн ажык эвес үннерлиг сөстөрни тыпкаш, оларны шын бижиириниң дүрүмүн тайылбырлаңар. 7. Аяар ажык эвес үн кирген сөстөн тыпкаш, фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

21. Оюн «Метаграмма». Чаңгыс үжүүн азы үнүн солупкаш, тыпкан сөстериңерниң уткалары өскерли бээр дээрзин бадыткаңар. Ийи чижек-биле домактардан чогаадыңар.

тон — ..., ...,
чук — ..., ...,
тоолай — ...,
эм — ..., ...,
кас — ..., ...,
ас — ..., ...,
сын — ..., ...,
эрик — ...,

кас — ..., ...,
дер — ..., ...,
балык — ..., ...,
сарыг — ..., ...,
хөрүк — ..., ...,
тар — ...,
өк — ...,
өрүүр —

 22. Сөстериңи *чүзү?* деп айтырыгга харыылаар кылдыр өскертиңер, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Аяк, дууг, өек, хая, хаяа, хоуг, саргыак, саяк, дая, дугуй, хой, банк, подъезд, факт, киоск, тракторист, клуб, иероглиф, киловатт, бюст, роль.

 23. Сөстериңи шын адаңар. Оларны сактып бжиңер. Шын бижилгениң дүрүмнерин сактып чугаалаңар.

Туран, Теве-Хая, дазыл, демир, пага, пенал, бала, белек, ёозажок, биеэги.

§ 4. Орфография. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы

24. С. Комбунуң шүлүктерин номчааш, сөстериңиң кожумактарының хевирлерин айтыңар, оларның вариантылыг болурун бадыткаңар. Аңгылаан сөстериңиң морфемниг сайгарылгасын кылыңар. Нарын сөстериңи тыпкаш, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

I.

Аккалывыс оглу —
Аажок эрес **эникпей**.
Ээртилеңнээн чассыгбай,
Элдеп солун чаңныгбай.

Хаайы эдип димзенген
Хаван оглу көргенде,
Кажаазынче дораан-на
Караш кынныр кажарбай.

Тараа, арбай чыып чиген
Дагааларга барганда,
Ол-бо чүкче тарадыр
Ойлады бээр опчокпай.

Ээзи менче дораан-на
Эргеленип маңнап кээр.
Аккалывыс оглу
Аажок эрес чарашпай.

II.

Хүнчүгежим, хүнне-ле,
Хүлүмзүрүп чайна-ла.
Аккыр кылын харжыгаш
Агып бадып эризин!
Садчыгашта ыяштар
Саглаяарып өссүн-не.

25. Сөзүглелден тудуштур болгаш дефистеп бижиир нарын сөстөрни ушта бижээш, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Сөс чогаадылгазының нарын сөстөр тургузар аргазының адын сактыңар. Дараазында схемаларга дүгжүр чижектерни тывыңар:

СОРУЛГА, БЫЖЫГ ТУРУШ, ТИИЛЕЛГЕ

Кызылда президентиниң кадет училищеци-биле ийи дугаар доозукчулар байырлажырынга белеткенип турар. Амгы доозукчуларның аразында Кызыл хоорай биле Тываның Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожууннарының, ол ышкаш Россияның өске-даа регионнары — Челябинск, Иваново,

Кемерово областарның, Татарстанның болгаш Хакасияның төлээлери бар.

«Сорулга, чаныш-сыныш чок болуру, тиелелге» деп мерген сөстөр — 2-ги өөредилге ротазының девизи.⁴ Оол бүрүзү — өөредилге, спорт, уран чогаадылга талазы-биле лидер. Оолдарның барык хөй кезии училищеде өөредилгезин «эки» болгаш «тергийн эки» демдектер-биле доозуп турар. Регионалдыг болгаш федералдыг деңнелдин янзы-бүрү хемчеглеринге олар училищениң ат-алдарын хөй катап чедишкинни-биле камгалаан. Доозукчуларның дөгерези дээди эртем чедип алгаш, Төрээн чуртунуң менди-чаагай чоруу дээш бараан болуп ажылдаар дээрзинге дагдыныкчы башкылары бүзүрөп турар. (*«Шын» солундан*)

26. Сөзүглелден морфологтуг, синтаксистиг болгаш хурааңгайлаашкын аргазы-биле тургустунган сөстөрдөн шилип алгаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

«Кижини төлү каяа-даа чоруур, куштуң төлү каяа-даа уजार». «Кызымак-ла болза, Айга, Хүнге-даа чедип болур» деп чоннуң мерген чугааларында чиге-ле угаадып каан болгай.⁵ Тайвань деп ортулукта тыва омактыг* Чечена Куулар деп радиожурналист уруг ажылдап, өөренип чоруур.

Тайвань дээрге-ле Формоза ортулуу-дур, португал дылдан очулдурарга, «Кайгамчыктыг ортулук» дээн уткалыг. А Чеченаны бээр кыдат дылга болгаш Тываның Цин империязының үезинде төөгүзүңге сонургал эккелген. Ол Россияның күрүнениң гуманитарлыг университетиниң философия факультетин дооскаш, улаштыр Тайвань ортулуунда Чженчжи күрү-не университетинде россияжи шинчилелдер институтунга өөрөнгөн. Ында Гугун музейиниң күрүне архивинде сонургааны Цин

династиязының төөгүзүнүң документилери бар болган. Чечена Тайваньның шинчилелдер төвүнге орус, англи, кыдат дылдарга очулгалар кылып, ол черниң делегей чергелиг радиочеткизинге журналист кылдыр баштайгы базымын эгелээн. Ол аңаа аңгы-аңгы шөлчүгештерге төрөөн Тывазының дугайында бо-ла лекциялар номчуй бергилээр. (А. Тулцштыц-биле)

1. «Күзел күштүгде» деп темага угаап боданыышкын хевиринге чогаадыгдан бжиңер. 2. Силерниң изиг күзелиңер боттаныр кылдыр чүнү канчалза экил деп бодаар-дыр силер?

27. Бердинген сөстөргө баштай демдек ады чогаадыр кожумактардан, дараазында ол-ла сөстөргө бээриниң падежиниң кожумаан немеңер. Кожумактарның сөстөргө немежириниң талазы-биле шын бижилге дүрүмнерин сактыңар, тайылбырын бериңер.

Аът, эът, оът, каът, чаъс, чөъп, дүъш, чүък, аъш-чем.

§ 5. Морфология болгаш синтаксис

28. Сөзүглелди номчааш, аттан бериңер. Бердинген майык ёзугаар чүве аттарын тыпкаш, морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. Аңгылаан сөстер кандыг уткада ажыглаттынган-дыр, тайылбырлаңар.

Дазыл + х.п.

Дазыл + хам.хев. + б.п.

Дазыл + х.саны + х.п.

Дазыл + хам.хев.

Дазыл + х.саны + о.п.³

Дазыл + дазыл + хам.хев.³

1950 чылдың сес айның ортан үези. Ак-көк дээрде хүн элээн өрүлөп, черниң кырын чылдып турган. Оргу ховулар чиргилчиннелип, бир-ле тоолда чүве дег сагындырган.

Ол үеде ырак-ла черден кээп турар шаалаан дааш Хеймер-оолдуң кулаан уюктап* турган. Ол болза Танды сынындан тайлып баткан Чадаана хемниң суу оруун

моондактаан дөңнерге, сайларга таваржып, оларга саарыгланып, олар-биле хөөрежип, шуугап чыдары ол. Күс-кээр апарган болгаш, сыыгааны ол. Оон башка, эриин ажып, дааш-шимээни киткеп, оруунга таварышкан шаптыктарны оя-чире хап бадып чыдар.

Бир чылын үерлээш, хоорайны хөме таварып турган чери бар. Хемниң унунга турган кара чаңгыс электростанциязы суксун-суггат чок, анаа-ла ээнзиреп чыдып калган. Станцияны өскээр көжүрүп, чаартыр ужурга таварышкан. Амыр эвес, уржуктуг хемнерниң бирээзи болдур ийин. (О. Саган-оол)

29. Номчуңар. *Тундра, чурукчу, композитор, хар* деп сестерниң утказын билип алырынга демдек аттарының ужур-дузазын тодарадыңар. Чаа билип алган чүүлүңерни кысказы-биле дамчыдыңар.

Тундра...

Тундрага чораан силер бе?

Чок че?

Ынчаарга тундраны силерниң караңарга, мээң караамга көстүп кээри дег, ынчаар көстүп кээр кылдыр канчап чуруп-бижиир кижини боор мен. Тундраның чараш, чаагай, кадыг-дошкун, болганчок-ла коргунчуг кылдыр көстүр бүдүжүн уран-шевер чурукчу бийири-биле-даа, уяраачал сеткилдиг композитор музыказы-биле-даа долу кайын дамчыдып шыдаарыл деп, чигзинип чоруур мен. А тундраны танып, билип алыр дээн кижини аңаа боду келгени-ле дээр. Ынчалзаяк чуруп-бижиирин оралдажыйн.

Кыжын тундра дээрге дээр биле хар-ла болгай. Долгандыр көстүр-ле чүве — хар-ла хар. Кайда-даа чаңгыс аай, кас чалгыны дег ак делгем девискээр чыдар бо-ла.

Шынында хар шынап карак чылчырыктаар ак бе?⁴ Өске чурттарда шуут ак-ла боор, а тундрада... Ооң өңүн

ындыг белен тодарадыры берге. Часкы хүн эртен черге дээп чорда, ногаан, ак-көк, сарыг, чидиг кызыл өңнүг даштар тө каапкан дег, янзы-бүрү өңнер-биле чайыннаны бээр. Хүндүс кыдат торгу дег чиңгир көк апаар. Кыжын, хүн үнмес апаарга, хар таакпы хүлү дег өңнүг апаар. А соңгу чүктүң солаңгызы харны бүлүртүң-бүлүртүң челээш өңнерлиг болдуруптар.⁴

Улуг чаагай, карак четпес тундра дугайын допчу бижиирге, бо-ла-дыр. (С. Данилов)

30. Демдек аттарын өзек сестери-биле катай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгдан салыңар. Демдек аттарының илередип чоруур уткаларын тодарадыңар. Бир домактан шилип алгаш, долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Хүреш дээрге күскү үеде кадыр-кашпал черлерге эмдик телер үскүлешкени эвес, а чараш аргаларлыг, тускай делегейлиг, чогаадыкчы аянныг тыва кижиниң амыдыралы-биле тудуш төөгү-дүр. Ол дээрге тыва чоннуң бурунгу культуразының чарылбас кезии. Тыва кижиниң төрүмелинден эът-ханында тудуш, мээ-медерелинде сиңниккен оюну. Тыва хүреш төнмес, чырыткылыг келир үелиг. (В. Чадамба)

31. Демдек аттарыңа утказының аайы-биле тааржыр чүве аттарыңдан тыпкаш, сөс каттыжышкыннарыңдан тургузуңар.

Ү л е г е р и : чоон дыт.

1. Достак ..., борбак ..., төгерик ..., сыгыр
2. Чоон ..., чүм ..., негей ...
3. Делгем ..., хос ..., хостуг ..., шөлээн
4. Аар ..., салам ..., чиик ..., дүк-хап
5. Хоюг ..., чымчак ..., чылыг

 32. Домактардан демдек аттарын өзек сөзү-биле катый ушта бижинер. Демдек аттарының утказының аайы-биле бөлүктөрүн тодарадыңар. Шынарның демдек аттарының чадаларын айтыңар.

1. Москваның³ чаагайжыды туттунган ногаан³ кудумчулары. 2. Бедик-бедик³ липалар хаажылаан каът бажыңнар ногаан сесерликте тургулаар. 3. Шупту-ла карака аныяк оолдар, уруглар холдарында бөлүк чечектер-лиг³. 4. Бичии чурукчу³ Надя Рушеваның дугайын сактып келгеннер. (Е. Танова)

 Надя Рушева деп кымыл? Ооң дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

 33. Чер-девискээр аразының хемчээлин илередир демдек аттарын бөлүктеңер. Оларны ажыглавышаан, домактардан чогаадыңар.

Элээн ырак хемчээл: ...

Чоок хемчээл: ...

А ж ы г л а а р с ө с т е р: талыгыр, узун, узак, херии, чоок, чоок-кавы.

 34. Оюн-чарыш. 3 бөлүккө чарлып алгаш, бодалгалыг болгаш анаа тывызыктарны бодаңар. Сан аттарының утказының болгаш тургузуунуң аайы-биле бөлүктөрүн тодарадыңар. Тыва хемчег илередир сан аттарын айтыңар.

1. Шынаага кезек дөргүн теректер баштарыңга тааннар кээп хонупкан. Бир терекке-ле ийи-ийи тааннар олуларга, бир терек артып каар, а бир терекке-ле бир-бир таан

олуларга, бир таанның олулар терээ чок апаар. Шупту каш теректер, чеже тааннар-дыр?

II. Чаңгыс анайлыг дөрт оолдар чурттап чораан. Олар ол анайның дөрт даванын дөрт сөцге* үлежип алган чораан-дыр. Эң бичезиниң өнчүзү болур анайның бир холу сына берген. Ол оол өнчүзү боор анайның холун пөс-биле шарып алган. Ол анайның шарыы канчангаш-ла өрттенип чорааш, бир сараат сигенге баргаш, ол сараатты өрттедипкен. Ам сиген ээзи сигенин чарбый берген. Оолдар ол шарыышкынның холдуң хайы-дыр, сынык холдуң ээзи төлээр дижиб турган. Чогум кым ол сигенни төлевес болганыл?

III. Дүвүреңнээн бир хой аскаш, өөрүн дилеп чорааш, элээн каш өске дүк хойга уткужуп келгештиң:

— Экии, чүс хой — деп эткен.

Дүк хойнуң бирээзи тургаш:

— Бис чүс хой эвес бис. Бистиң кырывыска бис хирени каткаш, ооң кырынга бистиң кезиивисти каткаш, ооң кырынга бистиң кезиивистиң улдунун каткаш, ам сен хөөкүйнү кадыптар болзувусса, ынчан чүс хой болур-дур бис ийин — дээн. Элээн каш дүк хойнуң санын тывыңарам!

IV. Кечим* шайны кезе бастым,

Улдуң* шайны ууй бастым.

Дөрбелчин дөртелээ,

Ирбээлчин ийилээн,

Чамырык чааскаан.

Сая-сая кыстарның чажын

Чаңгыс кылдыр өрүп бады барды.

 35. Үүрмек сан аттарын, чыырының сан адын сөс-биле бижиңер, домактардан чогаадыңар.

$\frac{1}{4}$; 5,7; 0,002; 2-лээн, 0, 0008 (он муңчук), 3-елдирзи.

§ 6. Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы

36. Сөзүглелди номчааш, кол бодалын тодарадыңар.

БИЧИИ САГЛААНА — МААДЫР

Саглаана чүгле төрөөн чери Кунгуртугда эвес, харындаа бүгү чуртта билдингир апарган. Ол — ёзулуг маадыр.

Бо төөгү 2017 чылдың февральда болган. Саглаананың ада-иези аалдан ырак черже мал-маганын одарладып чорупкан. Агаар-бойдуштуң дошкунун барымдаалаш, уруун кожуун төвүндөн 20 хире километр черде турар кырган ада-иезиниң аалынга арттырып каан. Кырган-ачазының караа көрбес. Алдан харлыг кырган-авазы оларны хайгаарап, аалын ээлеп турган.

Бир эртен кырган-авазы одунмайн барган. Ийи кырган адашкы бажыңын одап, суглап, аыш-чем-даа кылып шыдавас болганындан бичии Саглаана кыштың соогунда улустан дуза дилээри-биле чоруур деп барган. Кырган-ачазы аңныг-меңниг тайга черже уруун чорударын шуут күзевээн, ынчалза-даа өске арга чок болган. Дөрт харлыг бичии уруг 8 километр хире харлыг тайга черни чааскаан кылаштап эрткеш, байдалды кожа аалда улуска дамчыдып четкен. (Е. Серебровская)

1. Санкт-Петербурктан студентилерниң тургусканы «Саглана» деп мультфильми сонургап көрүңер, авторларның ону канчаар тургусканының дугайында медээден тывыңар.

2. Айтырыгларга харылавышаан, диалогка киржиңер:

1) Кунгуртуг Тываның кайы талазында турарыл? 2) Ада-иезиниң кырган-авазы сугга бичии уруун арттырып каанын чөптүг деп санаар силер бе? 3) Бир эвес Саглаана ада-иези-биле турган болза, байдал кандыг болурул? 4) Бичии Саглаананы маадыр деп санап болур бе? Бодалыңарны чижектер-биле бадыткаңар?

37. Тываның Кызыл дептеринче киирген куштун дугайында номчуңар. Орус-тыва словарьларны ажыглавышаан, сөзүглелди тыва дылче очулдуруңар.

Монгольский Жаворонок (Хамнаарак) — коренной житель степей и самый крупный жаворонок России, размах крыльев достигает полуметра. Жаворонки известны своим чудным пением. Основные места обитания расположены на юге Тувы в Убсунурской котловине, где жаворонок населяет сухие и опустыненные степи. Наиболее высокая численность отмечается в Тес-Хемском кожууне на участках вокруг озера Шара-Нур и реки Тес-Хем, общая численность вида в Туве 100-160 пар. (*Красная книга Республики Тыва, 2019*)

Чурукту кичээнгейлиг көргөш, уран аргаларны ажыглавышаан, хамнаарактың даштыкы хевирин чуруп бижирер.

38. Тайылбырлыг диктант. Хөй сектер орнунга кандыг үжүктөр салырын, тире болгаш кавычка демдекти чүге ажыглаанын тайылбырлаңар. Чүве аттарын темалыг бөлүктөриниң аайы-биле ушта бижирер.

Бир катап казах чур...унуң хааны ийи албатызын кыйгыргаш, мынча дээн:

— Алтай хайырака...ың хүн үнер чүгүндө ураанхайлар деп улус бар чүве-дир, шинчилеп көрүп келиңер.

Үш айның тозан хон...нда элчилери² бо келген. «Че, чүү деп ындыг чурт-тур? Чүзү-биле онзагай чон-дур?» — дээн хаанның айтыр...нга амдыы элчилери: «Адын-сывын ураанхайлар эвес, а ...ывалар бис дээр чон-дур.⁵ Оран-чур...у онзагай улус-тур. Кайгамчык ...едик тайга-сы... ар, арга-арыг бүргээн. Көрүнчүк дег хөлдерден, ...оргу дег

шынаа-шыктардан² өске, улуг-биче шапкын хемнерден бүткен оран-дыр. Анаа ырыдан аңгыда, каргыраа, х...мей, сыгыт деп элдеп кайгамчык ырызы база бар улус-тур. Олар каргыр...зын сала бээрге, дажыг хемнерниц, саарыг хорул...штарның даажы сагындырар, хая-даштарның чаңгызы дег дыңналыр хөөмей ырызы кижини чайгаарла тааладып, өпейлеп кээр, а эң уран к...селдези — сыгыт болур чүве-дир» — деп харыылап орга...ар иргин.⁵

(Ч. Чүлдүмнүц-биле)

§ 7. Чугаа чорудулгазының хевирлери

39. Бөлүк домактарның кайызында кижиниң бодалын, хөөнүн илереткен-дир, а кайызында билдингир медээни дамчыткан-дыр, тодарадыңар.

1. Бөгүн чаъстыг хүн болду. Ол удавас аязы бээр боор. Чечектер частып, хоорайывыс улам чараш апаар чадавас.

2. Бөгүн алды айның чээрби сес. Агаарның температуразы 12 градус, булуттуг, шала соок. Малгаш-баларлыг.

40. Номчааш, дылдың ужур-дуазын тайылбырлаңар. Чогаалчыларның, сураглыг кижилерниң дыл дугайында чугааларын сактыңар, оларның утказы номчаан сөзүгтелиңер-биле дүгжүп турар-дыр бе, тайылбырлаңар. Силер тоолдаарыңга, ырлаарыңга ынак силер бе, чугаалаңар.

Чогаалчы Л. Успенский мынча дээн: «Чажындан эгелээш, кыраан назыңга чедир кижиниң чуртталгазы дыл-биле сырый харылзаалыг. Бичии уруг таптыг чугааланып өөренип албаан тура-ла, авазының өпей ырын, кырган-авазының тоолдарын дыңнап, ону билип чыдар. Тоолдар,

ырылар дээрге-ле дыл-дыр». Дылдың дузазы-биле кижилер аразында харылзажыр: кандыг-бир медээни дамчыдар, кайы-бир чүвеге азы болуушкунга бодунуң хамаарылгазын илередир, сагыш-сеткилин үлежир, эртем, уран чүүл талазы-биле дуржулгазын солчур. Дылды чугаага хүн бүрүдө ажыглап, бодалын шын илередип турар болза, ол улам сайзыраар.

Тус-тузунда кижилер бүрүзүнүң дылды тодаргай ажыглап турарын **чугаа** дээр, ол **аас** болгаш **бижимел** хевирлиг:

✓ Аас чугаа үезинде бир кижилер (улус) **чугаалаар**, а өскези **дыңнаар**.

✓ Бижимел чугаага бир кижилер сөзүглелди **бижиир** (адресант), а өскези (адресат) **номчуур**.

Чүвени чугаалап турар кижилер болгаш ону дыңнап турар кижилер (улус) **чугааның киржикчилери** болур.

Чугааны канчаар чорудары ооң кандыг **байдалда** боттанып турарындан дорт хамааржыр. Чижээлээрге, өг-бүлеге дүшптеки чем үезинде, хурал үезинде азы өске-даа ажыл-агыйжы байдалда чугаа бот-боттарындан ылгалдыг болур.

41. Чижектерде чаңгыс кол теманы тодарадыңар. Чугааның киржикчилериниң назы-харын канчалдыр тодарадып ап болур-дур? Олар аразында канчаар чугаалажып турар-дыр, кандыг сорулга-биле чугааны эгелээнил, ооң болуп турар үезин, черин чугаалаңар. Частырыгларлыг домактарны эде бижинер. Диалогтарда чугааның киржикчилериниң назы-харын тодарадыңар.

1.

— Бөгүн соок хүн боор дээн-дир, дуңмам. Чылыдыр кеттиниң ал шүве.

— Най, мен чараш курткам кедиксеп тур мен. Иштинге чылыг хөйлеңим кедип алыр мен, анаа бе?

— Чаа, ол хөйлеңиң каыттанып ал че харын.

— Экизиин! Чаа курткамны эштеримге көргүзөр мен.

2.

— Привет. Бертен коргунчуг соок болду аа.

— Хаарн. Чылыдыр кеттинип алыр чөмнү деп бодап халып ордум.

— Автобус ол келбейн туруп берген, кино чүве диин.

— Мен шыдашпайн, такси дозуптум шээй.

3.

— Бөгүн соок хүн боор деп чарлап тур ышкажыл, кырган-авай.

— Халап-тыр аа, уруум. Чылыдыр кеттин. Мээң жээм-бирим ап бээр сен бе.

— Кайызында ийик, ону кедип ал харын.

— Ол ышкаап иштинде.

4.

— Экии, Салбак Дадар-ооловна. Агаар медээзин радиога дамчыдып турду. Бөгүн соок болур-дур, башкы. Маргылдаа даштыгаа болур ирги бе?

— Улуу-биле четтирдим, Долума. Дыңнаваан уругларга дамчыдайн. Чылыдыр кеттинер болза эки-дир. Каяа болурун школага баргаш, билиптер мен аа.

— Чаа. Четтирдим.

— Бодуң база чылыдыр кеттинип ал.

Чугаа чорудулгазы кижиниң чүве чугаалап турар үезинде тургустунар, ол кандыг-бир сорулганы чедип алыры-биле ажыглаттынар. Чугаа чорудулгазы дээрге кижиниң бажында бар бодалдың сөс дузазы-биле илереттинери болур.

Чугаа ажил-агыйжы азы амыдыралчы байдалга тургустунар. Кандыг-бир чүве азы болуушкун дугайында чугаа эгелээш, чоорту уламчылап сайзыраар. Чамдыкта чугаа уламчылавайн, үстү берип болур. Чугаа үезинде чугааны дыңнап турар кижиге дамчыткан медээниң дорт болгаш элдээрткен утказын билип алыр. Оон аңгыда чугаалап турар кижиниң чугаазының шын, чиге, арынын азы чедимче чогуун эскерип каап болур.

Ынчангаш кижиге бүрүзү бодунуң чугаазын хайгаарап чорууру чугула. Чугаалажып билири дээр-ге кижиниң ниити культуразының көргүзүкчүзү болур.

Чугааның чедимчелиг болурунга сагыыр чугула херек чүүлдер: **кажан** (үези), **каая** (туружу), **кымга** (адресат), **чүнүң дугайында** (чугааның утказы), **чүге** (сорулгазы), **канчаар** (стиль) чугаалаары.

42. «Бырлаңмаа угбай» деп чечен чугаадан үзүндүнү номчунар. Ында чугааның эгелээн чылдагаанын, чугааның киржикчилерин, болуп турар черин, үезин айтыңар. Сөзүглелде эвилең-ээлдек чугааны илереткен домактарны тывыңар.

Дүн ортузу эрте бергенде, чалалгалар эвээжей бээр чүве. Фельдшерлер ону пат билир. Сооктан чылыккаш, бодум безин билбейн кум кынны берип-тир мен. Сайгылгааннарын өжүр баскылап каан узун, тар коридор төнчүзүнде даштыкы эжик халырт дээр-ге, ам харын отту чаштап келген мен. «Кым сен?» — деп өрээл дөрүндөн айтырдым. Харыны келбеди. Бичии ыт чок оргаш: «Чалалга кылып чор силер бе?» — дидим. Харыны орнунга чөдүл дыңналды.

Коридор сайгылгааннарын базым аайы-биле чырыт-пышаан, ооң чанынга чедип келдим. Сандайларның эн кыдыкызында дөртен беш хар чоокшулай берген угбай шийип алгаш орган карактарын менче хере көрүп келди.

— Чүнү канчап чор силер, угбай?

— Хонар чер дилеп чор мен. Даштын сооктуң кончуун көрбес сен бе? Дуңмам уруг сугну соктаарымга, ажытпадылар. Уёх-х, хөрээм-хөрээм.

— Мындыг орайга чедир каяа турдуңар ынчаш, угбам?

— Көстүүнзе* адаанда сандайга олурдум. Бөгүн ында таныырым уруг ажылдап келген чүве. Мени бо-ла хондурар, экизи кончуг уруг. Өскелери ындыг эвес.

— Ам аңаа чоп хонуп албадыңар?

— Кызылдан даргалар келген, оларның караанга көзүлбе дээрге, үнүп чоруптум ышкажыл, оол. Оон башка демги уругну кончаайлар.

Коридор чылыг-даа болза, эжик аксы дөмей-ле соок. Ынчангаш чырык, чылыг черге таптыг чугаалажып көөрдүр дээш, келген кижимни өрээлимче киире бердим.

(М. Дуюнгар)

1. Бырлаңмаа угбайның амыдырап-чурттап чоруур байдалын көргүскен домактарны тывыңар. 2. Бир эвес эмчи ол угбайны кирип албаан болза, чүү бооп болур турганыл? 3. Бырлаңмаа угбай ышкаш чурттап чоруур улуска кым дузалажыр ужурлугул?

Аас чугаа чок-ла болза чайгаар, чок-ла болза план ёзугаар чогуур. Чугаалап турар кижин бодунуң бодалдарын кысказы-биле азы делгеренгей кылдыр чугаалап болур.

Бодалды бижик дузасы-биле база илередип болур. Бижимел чугаа үр үеде шыгжаттынып, ажыглаттынар. Аңаа эш-хууда чагаалар, эртем статьялары, орук дем-деглелдери, албан-херек бижиктери, чогаалдар дээш оон-даа өске бижиктер хамааржыр.

43. Таблицада медээни номчуңар, аас болгаш бижимел чугааның ылгавырлыг демдектерин чугаалаңар.

Чугааның демдектери	
Аас чугаа	Бижимел чугаа
<ul style="list-style-type: none"> ✓ хүн бүрүдө чугаага бөдүүн сөстөрни ажыглаар болгаш хостуг чугаалажыр; ✓ домакка катаптаашкыннар хөй ажыглыттынган бооп болур, грамматиктиг нормалар сагыттынмайн барып болур; ✓ чамдыкта чугааны үзе кириптер таварылгалар тургулаар; ✓ чугаа үезинде арын-шырай, шимчээшкин, үн аянының дузазы-биле медээни анаа азы өөрүп, хомудап, кайгап турарын илередип чугаалаар; ✓ чугаа этикедин сагып, эвилең-ээлдек чугаалажыр. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ амыдыралчы азы кара чугааны бижикке ооң аянын чидирбейн, кыска, тода болгаш шын кылдыр бижиир; ✓ бижимел чугаага бедик көдүрлүүшкүннүг өөрөөн азы килеңнөөн утка кирген домактарны ажыглаанда, бижик демдектерин шын салыр; ✓ орфографтыг болгаш пунктуастыг нормаларны сагыыр; ✓ чогаалдарга, чогаадыгларга кандыг-бир чүвениң азы болуушкуннуң дугайында уран аргаларны ажыглап, чеченчидип бижиир.

44. Чугааның киржикчилерин тодарадыңар, оларның чугаа үезинде канчаар алдынып, чугааланып турарын тайылбырлаңар.

1.

— Дуңмам, мен шүлүк доктаадып алайын, оожургап алыр сен бе?

— А мен ырлаар мен. Эртең школага мөөрей болур.

— Сенден улуг дилег. Ындыкы өрөөлчө чоруптар сен бе?

— Чаа. Ынчаайн харын, шүлүүң өөренип алыр сен че.

2.

— Эй, балдыр-бээжектер! Мында чүнү канчап тур силер? Чоргулаңар.

- Бис ойнап тур бис. А чүге айтырарыңар ол, акым?
- Сеңээ кандыг хамаан чүвел. Чоруңар дидим.
- Анаа-ла чүге хорадап турары ол дээр сен.

45. Сөзүглелди номчааш, ооң кандыг хевирде бижиттингенин тодарадыңар. Ооң бижиттингенинден бээр кайы хире үе эрткенин тодарадып болур бе, тайылбырлаңар.

Эргим акый, мен ээп келгижемче дээр, ававыска дуза кадарының бүгү-ле аргазын кылып көр. Чуртталганың эң-не улуг үнези — ававыс-тыр. Ава — ол дайынчының

дайзынны чылча шавар тулчуушкунче шургуп кирер дайынчы тугу-дур. Ава — ол бистиң эргим киживис, ол дээш чурттаар ужурлуг бис, чүге дээрге ол биске чуртталганы шаңнаан, бергени берге дивейн,

хилинчекти хилинчек дивейн чорааш, бисти бут кырынга тургузуп каан, энерел сеткилдиг болурун база Төрээн чуртка ынак болурун эътке киир сиңирип каан...

Куулар Сүдөр-оол. 1944 чылдың февраль 9.

(Ол Погорельцы суур дээш тулчуушкунга бажын салган.)

Чаа чүүлдү билип алырда, сөзүглелди чүгүртү көрүп тургаш, таныжар база сайгарып номчуур. Чижээлээрге, чаа ном-биле таныжарда, ону чүгүртү көөр: даштын сонуургаар, эге арнында чүнү бижээнин номчуур, авторун билип алыр, ооң иштики утказын допчузундан азы арыннарын ажып тургаш, билип алыр.

Сайгарып номчууру дээрге сөзүглелди долuzu- биле далаш чок, кичээнгейлиг, бодамчалыг номчууру: темазын, билдинмес сөстөрнiң утказын тодарадыр; сөзүглелди долuzu- биле азы ооң кол утказын илe- рeдип турар кезектерин катап номчуур, чаа билиг- лерни сактып алыры- биле бодунуң чижектери- биле бадыткаар.

46. Сөзүглелди номчунар. Тыва дылдың шинчилекчизи В. Радловтуң бижээн демдеглелдериниң кайы хире үр шыгжаттынганын, амгы үеде ооң ужур-дузасын тайылбырлаңар. Ында кирген черлер аттарын картадан тывыңар.

1861 чылда Тываның барыын талакы девискээринге чоруп турган В.Радлов мынча деп бижээн: «Сойоттарның (тываларның) ниити адын туба (тува) дээр, оларның хөй нуруузу Кобдо хемниң бажының Сибирь-биле кызыгаарын дургаар, Хемчик хемниң иштин дургаар, Косоголга (Көпсе-Хөлге) чедир, Косоголдуң чөөн талазындан Селенгага чедир чурттап турарлар. Ол бүгү сойоттар түрк дылда чугаалажып турар, Кара-Хөлдүң сойоттарының дылы база түрк дыл болуп турар». (М. Маңнай-оол)

47. Сөзүглелди номчааш, сактып бижирер. Силерниң чурттап турар кожуунуңарда тос таңдының кайызы бар-дыр, ооң дугайында төөгү азы тоолчургу чугаалардан тыпкаш, эш-өөрүңерге сонuurгадыңар.

Тывада ыдыктыг тос кол таңды бар:

— Башкы Таңды Хайыракан. Ол болза Тере-Хөлдүң Кунгуртуг суурдан чиге бурунгаар көстүп турар Хаан-Тайга болур.

— Соңгу Таңды Хайыракан. Ол дээрге Соңгу Саяннар болур.

— Мөңгүн-Тайга Хайыракан. Мөңгүн-Тайга кожуун-
нун Мугур-Аксы суурнун чанында турар.

— Бай-Тайга Хайыракан. Хемчик бажының Алаш
талазында турар.

— Кызыл-Тайга Хайыракан. Сүт-Хөл кожуунда, Хем-
чиктин солагай талазында турар.

— Буура-Тайга Хайыракан. Улуг-Хем кожууннун
Шагаан-Арыг, Эйлиг-Хемниң чанында турар.

— Таңды-Уула Хайыракан. Таңды кожууннун девис-
кээринде турар.

— Өдүген-Тайга Хайыракан. Тожу кожуунда турар.

— Өндүм-Тайга Хайыракан. Ону академик Обручев-
тин сыннары дээр. Каа-Хем биле Тожу кожууннарның
аразында. (М. Кенин-Лопсан)

48. Чурукту көрүңер. Ында болуушкуннарны тайылбырлаңар.
Бижик демдектерин болгаш чугаа этикедин сагывышаан, диалогтан
чогаадып бжиңер.

(А. Ооржак чуралан)

§ 8. Сөзүглелдин тодаргай болгаш элдээрткен утказы

Сөзүглел дээрге кандыг-бир чүве азы болуушкун дугайында бодал. Ол аразында харылзаалыг домактардан тургустунар.

Сөзүглел кандыг-бир чүвени азы болуушкунну илереткен *тодаргай уткалыг* болур.

Ооң аңгыда тускай сөстөр-биле илереттинмээн-даа болза, бир-ле чүвени азы болуушкунну ойзу чугаалап турар азы ук чүвелерге, болуушкуннарга авторнун хамаарылгазын айтыр *элдээрткен утка* турар, а чамдыкта ол турбайн барып база болур. Басняларда кижилерниң аажы-чаңының багай талаларын дорт чугаалавайн, элдээрти азы чажыт кылдыр көргүскен болур.

49. Эртем дылында бижиттинген сөзүглелди номчунар, ооң утказы тодаргай билдинип турар-дыр бе, тайылбырлаңар. Кол утказын чугаалаңар.

Салым-чаяан деп чүл, ол канчап тыптып келирил, чүден хамааржырыл деп айтырыгларга харыылаары белең эвес. Психология эртеминде ол эң-не берге болгаш нарын айтырыг болуп турар.

Салым-чаяанны кижиниң амы-хууда онзагай шынарларынга азы кижилерниң ылгавырлыг талаларынга хамаарыштырар. Кижини бүрүзү кымга-даа дөмейлешпес шынарларлыг болур. Бир кижини математикага ынак болгаш берге бодалгаларны эки бодаар, өскези ырлаар азы гитарага ойнаар, үшкүзү кымдан-даа артык чуруур. Кым-бир кижини дириг амытаннарга ынак болгаш, дириг бойдус дугайында

номнарга, киноларга ынак. Чамдыкта өөреникчи бодунуң сонуургаар чүүлүнүң дугайында дыка хейнү билир болгаш, башкызын безин айтырыглар-биле тулдуруптар.

(Психология. 5 кл.)

50. Басняда чүнүң дугайында элдээрти чугаалаан-дыр, тодарадыңар. Амыдыралдан бо шүлүк чогаалының утказынга чоок чижектен сактып чугаалаңар. Арзылаң биле Пар деп чүве аттарын чүге улуг үжүк-биле бижээнин тайылбырлаңар.

АРЗЫЛАҢ БИЛЕ ПАР

Айлар эрткен, ийи өңнүк
Ажыл-ишчи чарыш түңнээн:
Арзылаңның ийи чүс хуу,
Амдызының чүс он болган.

Аңаа өөрээн өңнүктер-даа
Аъжын-чемин делгевиткен.
Парның чазаан сандайынга
Арзылаңы саадавыткан.
Байгы чемин хөөрөп-хөөрөп,
Амданнанып чий-ле берген.

Арзылаңның кылганынга
Аштырган Пар олурупкаш,
Ол-ла дораан ойда дүшкен —
Оозу чуурлуп чаштай берген.

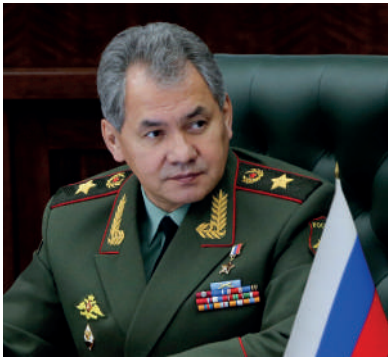
Кедизин-даа, шынарын-даа
Херексесес кижилерниң
Ажылының түңнелдери
Арзылаңга кончуг дөмей. (О. Сувакпит)

Сан аттарынче өзек сөзүнден харылзаалыг айтырыгларын салгаш, кандыг домак кежигүнү болуп турарын айтыңар.

51. Сөзүглелди номчааш, ооң хевирин тодарадыңар. Ында кижиниң намдарын канчаар көргүскен-дир, тайылбырлаңар. Дээди эртем чедип алган кижини мергежилинден өске ажылдарны кылып болур-дур бе, эртемден аңгыда ажыл-агыйга кижиниң кандыг талалары чугула болур деп бодаар силер, чугаалаңар.

Сергей Күжүгетович Шойгу 1955 чылдың май 21-де Чадаана хоорайга интернационалчы өг-бүлеге төрүттүнгөн.

Кызылдың 1 дугаар ортумак школазын, ооң соонда Красноярскының политехниктиг институтун дооскан. Инженер-тудугжу эртемниг. Күш-ажылчы намдарын Красноярскының «Промхимтудуг», оон «Тыватудуг» деп трестеринге эгелээн. Абакан хоорайга партия организациязынче шилчип ажылдаан. Бир чыл болгаш, Красноярск край комитединиң инструктору болу берген. 1990 чылда РФ-тиң Архитектура болгаш тудуг талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызынга томуйлаткан. 1991 чылдан эгелээш, чурттуң камгалакчылар корпусун удуртуп эгелээн. 1994–2012 чылдарда РФ-тиң онза байдалдар сайыды, 2012 чылда Москва облазының губернатору турган. 2012 чылдың ноябрь 6-дан тура Россия Федерациязының камгалал сайыдынга томуйлаткан.

Ол Россия Федерациязының маадыры (1999), Шериг генералы (2003), Орус географтыг ниитилелдин президентизи. (*Интернет четкизинден*)

1. Инженер-тудугжу мергежилдин азы С.Шойгунуң амы-хууда сонургалдарының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.
2. «Кандыг кижини чедишшинниг болурул?» деп темага угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бижинер.

52. Сөзүглелди номчааш, сактып бижидер.

Чугаа үезинде хүндүлежири дээрге-ле чүве чугаалап турар кижини кичээнгейлиг дыңнаары, үзе кирбези, чугаазынга эпчок, чараш эвес сөстөрни ажыглавазы. Синонимнерни чугааның утказынга болгаш байдалынга дүүштүр ажыглаар, оларны шын адаар.

Бичии чаштарны чассыдып, көгүдүп, чаптап чугаалажыр. «Улуг кижиниң чугаазы ужурлуг» дээр болгай. Ол колдуунда чагып-сургаар, өөредир, кижизидер, эрткен амыдыралының дуржулгазын дамчыдар.

53. Шүлүктүң кол бодалын тодарадыңар, ооң кол болгаш элдээрткен утказын тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстөрдө кандыг харылзаа барын тодарадыңар.

Чамбы-дипте солун эвес кижитурбас.

Салым-чолдар планеталар төөгүзү дег.

Кижибүрү боду тускай делегей боор.

Аңаа дөмей планета-даа тывылбас боор.

(Е. Евтушенко)

54. Сөзүглелди номчуңар. Тоожукчу маадырның бодалын канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар. Сөзүглелде айтырыглар кымга салдынганын тодарадып, оларга харыыдан берип, бодалыңарны илерединер.

Бырлаңмаага хамаарыштыр янзы-бүрү догааштырыглар, даап бодаашкыннар бажымга кире дүштү. Салым-чолдуң кандыг каржы шииткели, көрүүшкүнү бо хөөкүй херээжен кижини душкан черинге хонуп, тояап чоруур кылып кааныл? Кым-даа кижие көрнүп эглип кээр төрелдиг, уктуг болгай. А мооң ындыг улузу канчап барганыл? Дуңмазы уругдан өске, дээре кижие артпааны

ол бе? Ийе, багай, чүве билбес төрелдер тургулаар. Быр-лаңмаа ышкаш чер кезип хоначалап чоруурлар чаңгыс эвес. Ынчалза-даа бистер, ындыгларны хүннүң чыгыы көрүп, эскерип чоруур кижилер, кайда барган бис? Сет-кил-чүрээвистиң буянныг хөөнү канчап барганы ол?

(М. Дуюнгар)

§ 9. Тыва дылдың словарьлары. Очулга словарьлары

Лексикография (бурунгу грек дылда *lexikon* «словарь» + *grapho* «бижип тур мен») — 1. Словарь тургузарының уран аргазы. 2. Кандыг-бир дылдың сөстөрүн чыггаш, оларны системажыдып тургускаш, словарь хевирлиг үндүрери.

Словарьларны дыл (лингвистиктиг) болгаш энциклопедиялар деп ийи бөлүккө чарып турар. Кайы-бир *дылга хамаарышкан*, чижээлээрге, «Тыва дылдың тайылбырлыг словарьы», «Тыва дылдың этимологтуг словарьы» болгаш ийи дылдыг «Орус-тыва словарь», «Тыва-орус словарь», «Тыва-орус фразеологтуг словарь», «Тыва-моол словарь», «Тыва-түрк словарь» болгаш өске-даа *словарьлар* бар. Улуг азы биче *энциклопедиялар*: «Большая энциклопедия школьника», «Наука», «Филология» дээш өске-даа.

Словарьларда сөстөрүни алфавит ёзугаар кирирер. Кандыг-бир сөстүң шын адаар, бижиир хевирин билип алыр дээнде, алфавит аайы-биле дилээр. Алфавитте үжүк бүрүзү тускай турар черлиг. Ында

үжүктүң соонда азы мурнунда турарын ылап шээжилеп алыр. Алфавит чурумун эки билир болза, словарьдан сөс дилеп тывары белен. Словарьда кирген сөстөрнүң чүгле эге үжүктери эвес, а сөстөрнүң иштики үжүктери база алфавит чурумунга чагырткан турар. Чижээлээрге, *агт* деп сөстүң турар черин тыварда, баштай *а* үжүк-биле эгелээн сөстөрни словарьдан тып алыр. *Кадыг демдек (э)* алфавитте *ш* деп үжүктүң соонда турар. Ынчангаш *аш...* деп үжүктөр-биле эгелээн сөстөр төнерге, ооң соонда *агт* деп сөс турар. (*К. Симчит*)

55. Сөзүглелди номчуңар. Чаа билип алган чүүлүңерни чугаалаңар. Эргижирээн болгаш хурааңгайлап бижээн сөстөрни сактып алыңар.

ССРЭ-ниң национал улустарының аразында харылзажылганың дылы болур орус дылды тывалар Тываның Совет Эвилелиниң составына 1944 чылдың октябрьда эки тура-биле киргениниң соонда массалыгы-биле өөренип эгелээн.

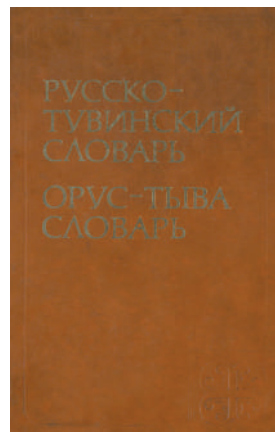
Ийи дыл билир чорукту калбар-тырының талазы-биле чаа сорулгаларны барымдаалааш, 1945 чылда Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң (ТДЛТЭШИ) үндезилеттингенинден эгелээш, ийи дылдыг — орус-тыва болгаш тыва-орус словарьларны тургузарынче кичээнгейни сала берген.

Тыва школалар башкыларына, өөреникчилерге, очулдурукчуларга, а ол ышкаш орус дылды боттары өөренип турарларга баштайгы лексикографтыг пособие үнген.

Ол болза Л. Чадамба болгаш өскелерниң тургусканы, тыва дылдың сураглыг эртемдени А. Пальмбахтың редакторлааны-биле Күрүнениң даштыкы болгаш национал словарьлар үндүрер чериниң 1953 чылда Москвага парлааны «Орус-тыва словарь» болган. Ооң соонда бир чыл болганда, ол-ла ном үндүрер чер Ш. Сат болгаш өскелерниң тургусканы «Тыва-орус словарьны» (ред. А.А. Пальмбах) үндүрген. Ол словарь Х.Алдын-оол болгаш өскелерниң тургусканы ийиги «Тыва-орус словарьның» (ред. Э.Р. Тенишев. 1968) үндезини болган. *(Орус-тыва словарьдан)*

56. Сөзүглелди номчааш, Тывага үндүрген орус-тыва словарьларның аттарын сактып алыңар. Библиотекага баргаш, оларны сонуургап номчуңар. Словарьларның ужур-дузазының дугайында тайылбырдан бериңер.

Тываның ном үндүрер черинге А. Калзаң болгаш Г. Бабушкинниң «Өөреникчилерге хереглээр орус-тыва словары» (ред. А. Кунаа. 1962), И. Кызыл-оол болгаш өскелерниң (ред. И. Кызыл-оол. 1959) «Көдээ ажыл-агый терминнериниң орус-тыва словары», С. Мындрима болгаш өскелерниң «География терминнериниң орус-тыва словары» (ред. А. Чимба. 1959), О. Толгар-оол болгаш өскелерниң «Ниитилел-политиктиг терминнерниң словары» (ред. К. Диига. 1966), С. Салчактың «Математика терминнериниң орус-тыва словары» (ред. М. Хомушку. 1971), Ш. Сат болгаш өскелерниң «Педагогика терминнериниң орус-тыва словары» (ред. Ш. Сат, М. Анисов. 1974) үнген. Х. Сааяның «Физика терминнериниң орус-тыва словары» база белеткеттинген.

1979 чылда Тываның эртем-шинчилел институту чаа, элээн улуг хемчээлдиг «Ниитилел-политиктиг терминнерниң орус-тыва словарын» парлап үндүрген.

1980 чылда үнген 32 муң сөстүг «Орус-тыва словарьда» орус литературлуг дылдың эң хереглеттингир лексиказы база фразеологиязы кирген. (*Орус-тыва словарьдан*)

57. «Орус-тыва словарьдан» ушта бижээн чижектерни номчуңар, оларның словарьда кандыг чурум-биле киргенин сактып алыңар.

Психология ж. психология; **детская** ~ бичии уруглар психологиязы [ОТС ар. 472].

Свойство с. шынар, бот-шынар, онзагай шынар; чаң (*характер*). [ОТС ар. 524].

Способность||**ь** ж. 1. чаще *мн.* ~ и (*дарование, талант*) — салымныы, салым-чаяанныы; 2. (*умение*) — билири, шыдаары, чаяанныы; 2. (*умение*) билири, шыдаары, чаяанныы; — **летать** ужуп шыдаары; 3. (*качество, свойство*) шинээзи; **покупательская** ~ **ь** садып алыр шинээ [ОТС ар. 559].

58. Сөзүглелди номчааш, сактып бжиңер. Словарь статьязын дөзевилеп, 1–2 сөстүң тайылбырын кылырын оралдажыңар. Тыва дылдың тайылбыр словарын өйлөп-өйлөп номчуп тургаш, сөзүңер курлавырын байыдыңар.

«Тыва дылдың тайылбыр словары» [2003] Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң үр үениң дургузунда хөй кижиниң киржилгези-биле чорудуп келген ажылының түңнели болур. Ону Д. Монгуш редакторлаан. Словарьда амгы тыва дылдың ниити хереглеттингир сөстери болгаш быжыг сөс каттыжышкынылары, оларның аңгы-аңгы стильдерге хамааржыр янзылары, улустуң аас

чогаалында нептерээн сөстөр, чамдык чер-черниң чугаазында нептерээн сөстөр (диалектизмнер), калбаа-биле хереглеттинер (политиктиг амыдырал, ажыл-агый, эртем, культура, шажын, чырыдыышкын дээш өске-даа чүүлдер-биле холбашкан) терминнер кирген.

Словарь статьяларын (словарьларда сөстүң дугайында тайылбырны киирген чуруму) кандыг чурум-биле кииргенин сактып алыңар.

ААЖЫ-ЧАҢ — [а: думч.]. Бодун канчаар ап чорууру, аажы. — Привычка, характер. *Менде сиилең аажы-чаң чок* (А. Даржай). *Уругларның аажы-чаңы чыл бүрүде өскерлип бар чыдар* (С. Сарыг-оол). *Чаш аажы-чаң. Хүндүлээчел аажы-чаң* [ТСТувЯ I, 31].

БИЗЕҢ. Дагның, хаяның шиштейип бедий берген чери, шиш чери. // Шиштегер, шиш (даг, хая). — Острый выступ горы, скалы // Острый, выступающий вверх (о горе, скале). ...*Эң-не бедик бизеңге кээп, эзир дүш чок хонуп алып* (Ю. Кюнзегеш). *Бедик бизең шыпшыктарда меңги хөртүц алдынналыр* (Л. Чадамба) [ТСТувЯ I, 252]. (*Тыва дылдың тайылбырлыг словарындан*)

 59. Номчуңар. Этимологтуг словарьның онзагай талаларын тайылбырлаңар. Ооң словарь статьязы тайылбыр словарьның статьязындан ылгалып турар-дыр бе, тодарадыңар. Борис Исаакович Татаринцевтиң дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

Этимологтуг словарьда сөстөрниң тывылган угун тайылбырлаан болур. Ында сөстөрниң, чамдыкта морфемаларның тывылган төөгүзүңге хамаарышкан медээ турар. Чамдык сөстөрниң тыптып келгенинге хамаарыштыр эр-

темденнерниң бодалдары дөмей эвес болганындан аңгы-аңгы тайылбырларны киирген болур.

«Тыва дылдың этимологтуг словарының» автору филология эртемнериниң доктору Борис Исаакович Татаринцев. Ук словарь 5 томнуг.

Этимологтуг словарьда словарь статьязының тургузуун сактып алыңар:

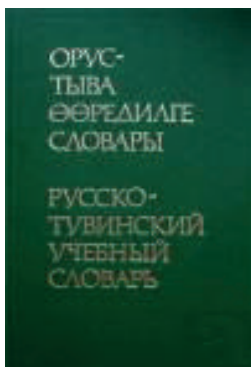
Кунан, хунан 'трёхлетний, на третьем году (о домашних животных)'. Ср. алт. и др. *кунан* 'трёхлетний (жеребёнок, ягнёнок, телёнок)' (РСл. II, 910-911), як. *кунан* 'молодой бык (трёх-четырёх лет)'. Монголизм. Ср.п.-монг. *γунан*, монг. и др. *гуна(н)* 'трёхлетний (о самце животного)' (ЯМВМ, 136). См. Опыт, 147; ЕВ, 300–301; Рассадин. МБЗ, 59; ЭСТЯ V — 2, 142–144.

Кода [оъ] *уст.* 'город, поселение'; **кодан** [оъ] 'место, где находится аал (юрта или юрты, а также расположенный рядом скотный двор); находящаяся вместе группа домашних или диких животных (стадо, табун, стая)'. В тюрк. языках широко распространена форма с конечным -н в вариантах *котан* (основной) ~ *котон* ~ *хотон* и под., обозначающая в основном загон для скота, скотный двор, а также различные животноводческие помещения и, кроме того, имеющие семантику типа 'большое земельное угодье, в основном пастбищное'; 'стадо баранов, отара, табун' и под. (см. ЭСТЯ V — 2, 82–83; СИГТЯ Л, 524) ... [ЭСТувЯ I, 64].

Кода-балгат [оъ] 'город, поселение'. См. **кода**. Компонент балгат является монголизмом., подобно *кода*; ср.монгол. *balγad* / *балгад* 'град, город, городище'. См. также бажың-балгат.

Кода-күрү *собир.* 'город, государство' [ЭСТувЯ I, 65].

60. Библиотекадан «Орус-тыва өөрөдилге словары» (ред. А. Пальмбах), «Русско-тувинский словарь для учащихся», «Орус-тыва словарь (төрөөн тыва дылдыг ниити өөрөдилге черлериниң 2–4 класстарынга)» деп словарьларындан хереглээн сөстериңерни тыпкаш, номчуңар. Үстүнде көргөниңер словарьлардан тургузуунуң аайы-биле ылгалдар бар-дыр бе, деңнеңер.

61. Фразеологизмнерниң уткаларын Я. Ш. Хертектиң «Тыва-орус фразеологизмнер словарындан» тып бижичер.

Бажы каткан, узун дылдыг, холу бош, ийи арынныг.

62. Сөзүглелди номчааш, очулга словарьларын ажыглавышаан, тыва дылче очулдуруңар.

КРАСНАЯ КНИГА Республики Тыва — официальный документ, содержащий свод сведений о состоянии, распространении и мерах охраны редких и находящихся под угрозой исчезновения видов (подвидов, популяций) диких животных, дикорастущих растений и грибов, обитающих (произрастающих) на территории.

В 1999 году вышла книга с объектами растительного мира, перечень которых включает 126 видов, в том числе 100 — цветковых растений, 4 — папоротниковых, 5 — моховидных, 9 — лишайников и 8 — грибов.

Второе издание вышло в 2018 году, в 2019 году напечатан дополнительный тираж второго издания.

В 2002 году вышла книга с объектами животного мира, список которых включает 112 видов, в том числе 1 — губок, 30 — насекомых, 6 — рыб, 4 — пресмыкающихся, 50 — птиц и 21 — млекопитающих. (*Красная книга Республики Тыва*)

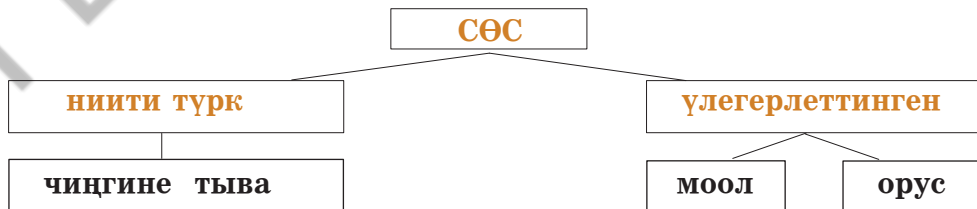
ЛЕКСИКОЛОГИЯ БОЛГАШ ФРАЗЕОЛОГИЯ

Лексика — дылда бар бүгү-ле өстөрүң курлавыры. **Лексикология** — дылдың словарь составын өөренир дыл эртеминиң бир адыры.

Амыдыралда болуп турар бүгү-ле өскерлиш-киннер кандыг-даа дылга болгаш ооң словарьлык составынга салдарлыг, дорт хамаарылгалыг болур. Лексика дылдың эң-не өскерлиичел кезээ болур.

§ 10. Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри

Тыва дылдың лексиказының тывылган угунуң аайы-биле бөлүктери

Ниити түрк лексика

Эртеги түрк болгаш амгы түрк дылдарда дөмей уткалыг, чамдыкта адаттынары безин дөмей сөстөр бары ол дылдарның эрте-бурунгу чаңгыс дылдан укталып тывылганын херечилеп турар.

Түрк дылдарның (черле ынчаш өске-даа төрел дылдарның) дөмейлешкээниң өске бир чылдагааны — оларның төөгүзүнүң, ниитилел харылзааларының база чаңгыс дөстен үнгениниң түңнели.

Ниити түрк сөстөрни тыва дылдың шупту чугаа кезектеринден көрүп болур.

<i>Чугаа кезектери</i>	тыва	алтай	хакас	тофа	казах	татар	башкир
чүве ады	<i>сырга</i>	<i>сырга</i>	<i>ызырга</i>	<i>сырга</i>	<i>сырга</i>	<i>сырга</i>	<i>хырга</i>
демдек ады	<i>семис</i>	<i>семиз</i>	<i>симис</i>	<i>семис</i>	<i>семиз</i>	<i>симиз</i>	<i>химиз</i>
сан ады	<i>беш</i>	<i>беш</i>	<i>беш</i>	<i>беш</i>	<i>беш</i>	<i>биш</i>	<i>биш</i>
ат орну	<i>сен</i>	<i>сен</i>	<i>син</i>	<i>сен</i>	<i>сен</i>	<i>сен</i>	<i>син</i>
кылыг сөзү	<i>ал-</i>	<i>ал-</i>	<i>ал-</i>	<i>ал-</i>	<i>ал-</i>	<i>ал-</i>	<i>ал-</i>
наречие	<i>эрте</i>	<i>ерте</i>	<i>ирте</i>	<i>эрте</i>	<i>ерте</i>	<i>ирте</i>	<i>ирте</i>

Амгы үеде делегейде 30 ажыг түрк дыл бар, олар чер-девискээриниң аайы-биле бот-боттарындан ырак-даа, чоок-даа турар. Тыва дыл Сибирьниң түрк дылдарынга (алтай, тыва, тофа, шор, хакас, саха/ якут, долган) хамааржыр. Шупту түрк дылдарда бар, оларның сөс курлавырының кол өзээн тургузуп турар сөстөр **ниити түрк лексикага** хамааржыр.

Ниити түрк сөстөрнүн чамдык онзагай демдектери

I. Сөс эгезинге ажык эвес үннер солчуп чоруур:

ч//ж//й: *чүрек* — *жүрек* (узб., карачай-балк.), *йүрек* (туркм., азерб.), *чүс* — *жүз* (карачай-балк., каракалп.), *чылан* — *йылан* (уйг., кыпч.);

х//г//к: *хар* — *гар* (кырг., алт., башк.), *хөл* — *көл* (кумык);

к//г: *кыс* — *гыз* (азерб.), *кел* — *гел* (кумык);

м//б: *моюндурук* — *бойундурук* (туркм., гагауз), *мең* — *бең* (туркм.);

с//х: *сырга* — *хырга*, *семис* — *химиз* (башк.);

ш//ч: *шырай* — *чырай* (алт.).

II. Сөстүн кайы-даа кезээнге ажык болгаш ажык эвес үннернүн фонетиктиг болуушкуннары-биле хол-башкан өскерилгелер:

Балык — *балых*, *ак* — *ах* (хак.), *сарыг* — *сары* (тур., гаг, азерб.) — *сариг* (узб.), *ада* — *ата* (татар., ног., каз.), *идик* — *итек* (тат.), *дилги* — *түлкү* (кырг., алт.), *аът* — *ат* (кырг., каз., уйг.), *сырын* — *сарын* (каз., хак., шор.), *согун* — *соган* (хак., шор.) — *согон* (алт.).

63. Бирги бөлүктө бердинген ниити түрк сөстөргө ийиги бөлүктө амгы тыва дылда кандыг сөстөр дүгжүп турарын тодарадып, демей болгаш ылгалдыг демдектерин тайылбырлаңар, оларның кандыг чугаа кезээнге хамааржып чоруурун тодарыңар. 2–3 сөстен шилип алгаш, олар-биле домактардан чогаадыңар.

I. Йыл (турк.), йок (каз.), желе (кырг.), гемир (азерб.), гара (азерб.), мертик (каз.), кушкач (алт.), бойун (турк.), ата (тат.), тош (узб.), түлкү (кырг.).

II. Моюн, хемир, бертик, даш, кара, чок, чыл, кушкаш, дилги, ада, челе.

64. Күлтегинге тураскааткан эрте-бурунгу бижиктин үзүндүзүндөн ниити түрк сөстөрнү тывыңар, оларның дазылдарын шыйыңар. Б.И. Татаринцевтин «Тыва дылдың этимологтуг словарын» ажыглаарын утпаңар.

Табгач вудунга уруг, оглуң кул болду.

Силиг кыс, оглуң куң болду.

Түрк беглер адын утту.

Табгач беглер табгач атун тутупан.

Табгач каганга көрмиш.

Элиг йүл ишиг күчиг бәрмиш.

Илгэрү күн тогуссугда

Бекли каганга тэги сүлейү бәрмиш.

Чамдык сөстөрнүн тайылбыры: *Табгач вудунга* — кыдат чонга, *элиг йүл* — 50 чыл, *ишиг күчиг* — ижин күжүн, *бәрмиш* — берди.

65. Бердинген ниити түрк сөстөрнүн амгы тыва дылда дүгжүп чоруур хевирлерин бижирер.

Ala, gara, gizil, bulut, kuz, tal, terak, uja, ket.

66. Орус дылда түрк уктуг кандыг үнүштер, дириг амытаннар, куштар аттары билер силер, чижектерин бериңер. Орус дылдың этимологтуг словарын азы Интернет четкизинде материалдардан ажыглаңар.

Үлегери: *орлан* — далай эзири, *сайгак* — кош дуюглуг, ийленчек мыйыстыг хову аңы, *карагач* — мурнуу чүктүң ыяжы.

67. Этимологтуг словарьдан тюркизмнерден тыпкаш, словарь статьязының кыска тайылбырын бижип эккелиңер.

Ү л е г е р и:

Карандаш. Заимствование из тюркских, *карадаш* образовано сращением двух слов: *кара* — «черный» и *даш* — «камень, шифер»

Происхождение слова *карандаш* в этимологическом онлайн-словаре Крылова Г. А.

Карандаш. Заимств. В XV в. в форме *карадаш* (со значением «графит») из тюрк. яз., где *карадаш* — сложение *кара* «черный» и *даш* «камень».

Происхождение слова *карандаш* в этимологическом онлайн-словаре Шанского Н.М.

Ниити түрк лексиканың кол темалыг бөлүктери

68. Шор улустуң тоолунуң үзүндүзүндөн ниити түрк уктуг сөстери тывыңар, кайы темалыг бөлүккө хамааржырын, кандыг чугаа кезээ болуп турарын тодарадыңар.

Пир аалда ийги эр эпчи чадып чуртаптыр. Ылардынъ бир оолак полган полтур. Оолакка манъ-зая айтып одуртырлар:

— Эмненъ ырак чорбе, агаш аразынга кирбе.

Оолак айткан сести укпаан, бир катнап агаш аразынга кирибистир.

Көрзе, ага төзүнде пир кижичи одурча. Эр кижичи полтур. Оолакты кыырча:

— Кел, кел, мен кижичи эди чибееңем, кийик эди чипчам.

69. Ниити түрк лексиканың темалыг бөлүктериниң аайы-биле бердинген сөстөрни чыскаап бижинер.

Карак, чаш, хүн, даг, думчук, ава, адыг, балдыр, эрин, сылдыс, хырын, ада, сарыг, ижин, хаван, беш, дискек, арын, өкпе, улуг, чес, муң, сес, ол, хавак, булут, шенек, бо, моюн, хат, Шолбан.

 70. Б. И. Татаринцевтиң «Тыва дылдың этимологтуг словарының» дузазы-биле бердинген сөстөрниң тывылган угун тодарадыңар.

Мыйыс, мыйыт, мындыг, көк, кудурук.

 71. Домактарны тыва дылче очулдуруңар. Ниити түрк сөстөрни тыпкаш, кандыг чугаа кезээ болуп чоруурун тодарадыңар. Тыва дылдың өскертилге кожумактары-биле дөмей кожумактарны айтыңар, оларның хевирин, утказының дүгжүп турарын тодарадыңар.

1. Меең улуг оглым (оолым) горный техникумде ургенча. Ааң туңмалары школда ургенчалар. Даайларым Кашкенде чуртапчалар.

2. Кышкыда каникул тужында мен абам-ичемге Корайга келдим.

 72. Школаңарға, хөй-ниити черлеринге (азы кинофильмнерден) түрк дылдыг чоннарның төлээлекчилериниң чугаазындан силерге утказы билдине бээр сөстери, домактарны дыңнааш, чыып бижиңер. Оларны ниити түрк сөстер деп бадыткаңар.

73. Бердинген сөстери тыва дылче очулдургаш, оларның тывылган угунга хамаарыштыр түңнелден үндүрүңер.

Айак (чашка), калак (деревянная лопаточка), карыт (корыто), кийис (кошма), күзеген (зеркало), педре (ведро), пилка (вилка), пулде (блюде), пычак (нож), стакен (стакан), төжек (постель), частык (подушка), чорган (одеяло).

 74. «Хөй дыл билири хүндүткелдиг» / «Чеже дылды билир сен, ынча катан кижии сен» деп темаларның бирээзин шилип алгаш, угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бижиңер.

 75. Казах улустуң уругларга шүлүүндөн ниити түрк уктуг сөстери тывыңар, кайы темалыг бөлүккө хамааржырын, кандыг чугаа кезээ болуп турарын тодарадыңар.

КІЧІГЛЕРГЕ СТИХТАР

Харагастар көрерге,	Азагастар чүгүрерге,
Хулагастар истерге,	Холычактар хучактирға,
Тумзугастар тынарға,	Хынған минің ічемні!

76. Сибирьниң түрк дылдыг чоннарының уруглары-биле интернет четкизин дамчыштыр «Найыралдың көвүрүцү» деп дыл өөренир бөлүктөн школаңарга тургузуңар.

 77. Казах улустуң йөрээлинден ниити түрк уктуг сөстери тывыңар, кайы темалыг бөлүккө хамааржырын, кандыг чугаа кезээ болуп турарын тодарадыңар.

ТАХПАҒАСТАР

Адам чирі Төө суғ,
Алғым чирде турчадыр.
Анда өскен чир-суғчыларым,
Аймах чирге сабланзын.
Инем чирі Төө суғ,
Истіг чирде чатчадыр.
Иптіг өскен чир-суғчыларым
Илбек чирге сабланзын.
Чайхал турған чахайах,
Чарылып өссін чазыда.
Чайааннар пирген чуртазың,
Часкалығ ползын хачан даа.
Көлбейіп турған чахайах,
Көгеріп өссін чазыда.
Көбөк туған чағыннарың,
Көгліг чуртазын хачан даа.
Көк чазыда, көök тапсапча,
Көп чылларны ол сөлепче.
Көпті көрген минің ічечеєм,
Көгліг тахпағын иптіг читірче.
Ах чазыда ат кістепче,
Амыр күннер ол алғыпча.
Ай тыс пілбеен, минің пабачаам,
Аймах сарынын иптеп салча.

1. Түрк уктуг сөстєрни ушта бижээш, дазылдарын, таныыр кожумактарыңарны шыйыңар. 2. Оларның дужунга тыва дылда дүгжүп чоруур сөстєрни бижээш, деңнеңер.

Чиңгине тыва сөстөр

Шаг-төөгүден бээр чоннуң ажыглап чораан сөстөрин **чиңгине тыва сөстөр** дээр. Ындыг сөстөргө бөдүүн тургузуглуг, нарын азы каттышкан тургузуглуг сөстөрни хамаарыштырар. Чи ж э э : *душтук, өпей, аал ишти, өг ээзи, кат-ие, угба, уйнук.*

78. Тайылбырлык диктант. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрин бижирер. Кандыг бижик демдектери салдынмаанын айтыңар, оларны чүге салырын тайылбырлаңар.

Апак ирей дошпул...рнуң буга с...ринден хиреп туруп тыр...ып каан хылдарын хөө...еп көргөш, хөлчөк ая...р ...ыңгылдайлай берген. Сактырга ла от безин чырыш кы...ып, чалб...штары дендей берген ышкаш, кежээкиниң арыг аг...ры сериидеш кыннып, долгандыр хереп алган дөргүннүң* ы...штары сеглеш кыннып, сылдырашкыш, ыт чок барган дег. Та кайы шагдан, кандыг ада өгбөден дамчып келген аялга чүвө, ...ыва кижиниң сеткил сагыжын ку...мнадып, у...радып, т...ладып, чүлдү чүрээ шимирткөйнип, хөңнү көвүдөп, көксү хөрээн долуп кээр ...ыңгылдай кандыг даа чугаа соот, маргыш чогуш, шынзид...шкын чокка ооң бүгү бар мага бодун, салым чолун, т...гү-зүн, келир ү...зин тоожулап, сымыранып ...омактаны берген ышкаш х...ра тудуп, эжелей бээр. Шак ол а...лга, ылаңгыя черге чорааш, ...өрээн черниң бойдузунга эргеленип, чаңгыланып, бирде ырап, бирде чоо...улап хоюңнады бээрге, аңаа деңн...р мерген хөгжүм-даа, ыры шоор-даа кая... турар. (И. Бадра)

ӨСКЕ ДЫЛДАРДАН СӨСТЕРНИ ҮЛЕГЕРЛЕП АЛЫРЫ

Дылдың сөс курлавырының байыгырының бир аргазы — өске дылдардан сөстер үлегерлеп алыры. Ону дыл эртеминде **үлегерлээшкин** деп термин-биле адаар.

§ 11. Моол дылдан үлегерлээн сөстер

Моол дылдан үлегерлээшкиннерниң чылдагааны:

- 1) чаңгыс девискээрге чурттап чорааны;
- 2) ажил-агыйының дөмейлешкээ;
- 3) Тывага эрги моол бижикти ажыглап турганы;
- 4) шажын-чүдүлгезиниң дөмейи (буддизм).

Моол дылдан үлегерлээн сөстерниң кол темалыг бөлүктери:

1. Ниитилел-политиктиг терминнер: *делегей, албаты, яамы*;
2. Эрге-чагырганың хевирлери, эрге-дужаал аттары: *дарга, сайыт, арбан, чызаан*;

3. Эртем-өөредилге-биле холбашкан сөстөр: *эртөм, сургуул, кичээл;*

4. Туугай уткалыг сөстөр: *сайзырал, сонуургал, корум-чурум.*

Моол үлегерлээшкннерниң тыва сөстөрдөн ылгалы

сөс эгезинге <i>й, л, н</i> деп үннер чоруур	моол уктуг кожумактар: <i>-л, -лда, -лга, -мал, -мча, -кчы, -чын, -тан</i>	дазылы хөй слогтуг сөстөр	<i>-т, -дай</i> деп кожумактыг сөстөр
ёзу, яамы, йөрээл, лама, лаа, лимби ном, негей наадым, нүгүл	авырал, ажылчын, бодалга, эргетен бижимел	со=гу=на, ху=вис=каал, ба=ды=лер=гей, сай=гыл=гаан	Самагалдай, Хандагайты, Чагытай, Улаастай

79. Моол дылдан аас чугаа дамчыштыр үлегерлээн болгаш адалгазы тыважый берген сөстөрни сактып алыңар. Оларның лексиктиг утказын тайылбырлаңар. 2–3 сөстөн шилип алгаш, домактардан чогаадыңар.

Амыр (амар), буурул (буурал), илби (илбэ), малчын (малчин), илиир (илүүр), айыыл (аюул), имнээр (имнех), овоо (оваа), жолооч (чолаачы).

80. Дараазында үннер-биле эгелээн сөстөрдөн одуруглар аайы-биле улаштыр бижиңер.

- [й] — яамы, йөрээл, ...,
[л] — лаа, лама, ...,
[н] — найыр, найысылал, ...,

81. Бердинген сөстөрнүң морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Бо сөстөрни моол уктуг деп кандыг кожумактар дузазы-биле бадыткап болурун тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстөрни ажыглап, харылзаалыг сөзүглелден тургузуңар, аңаа аттан чогаадыңар.

Амыдырал, идегел, шылгалда, бижимел, дузалакчы, дузаламчы, немелде, бодалга, белеткел.

82. Шилилгелиг диктант. Темалыг бөлүктөр аайы-биле моол дылдан укталган сөстөрни сактып албышаан, аңгылай ушта бжиңер. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрин салыңар.

Б...рзак, дөрбет, хаалга, хачы, чог...лчы, ...авак, меделер, я...мы, хирээ, солун, калга, кож...н, өөлет, серем...илел, со...га, де...тер, ...ажың, удуртукчу, ...удук, ар...ай, салуучут, майгын, кажаа, с...ге, ээж...гей, арбан, сургакчы.

- 1) омак-сөөк айтыр сөстөр:
- 2) ниитилел болушкуннары, социал бөлүктөр илередир сөстөр:
- 3) күрүнө эрге-чагыргазынга хамаарышкан сөстөр:
- 4) туугай уткалыг сөстөр:
- 5) парлалга, чогаал ажылының сөстөри:
- 6) аыш-чем, аяк-сава аттары:
- 7) херекселдер, оран-сава аттары:

83. Номчуңар. Үстүндө дүрүмнерге даянып, моол дылдан укталган сөстөрни тывыңар. Б. Ондарның «Топонимический словарь тувинского языка» деп номундан Самагалдай деп аттың тывылганын

ушта бижээш, дараазында кичээлде эштериңерге таныштырыңар. Бодуңарның төрөөн чериңер дугайында онзагай медээлерден чыып, дыңнадыглардан белеткеңер.

Тес-Хем — бурун Тываның тос кожууннарының бирээзи⁵. Тыва чуртунуң баштайгы найысылалы — Самагалдай⁴. Ол XVIII чүс чылдарда үндезилеттинип тургустунган. Тес-Хем — аяс дээрде айы, хүнү чайынналган, орай кежээ сылдыстары чивеңнешкен, делгем-делгем ховулары чиргилчиннээн, тайга-танды, хемнеринде аккан суглары бырлаңнашкан, олбук болган аяңнарлыг шынаашыктарлыг, арга-ыяшта куштарының өткүт үнү, тааланчыг аялга дег дыңналгылаар, аңы-меңи элбек-көвей, сүрүг малы байлаа болган эрес-кежээ ишчилерниң оранчурту. (И. Сувандии)

 84. Лингвистиктиг сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, ооң кол бодалын тодарадыңар. Чурттап турар девискээриңерде черлер аттарының тывылган төөгүзүн сонуургап, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

Тыва дылдың словарь составында моол уктуг сөстөр 30–40 хуу чедип турар. Ону тыва чоннуң моолдар-биле кожа-хелбээ, чаңгыс аай амыдырал-байдалдыг чурттап чорааны-биле тайылбырлап болур. Моол уктуг сөстөр тыва дылда черлер аттарын тургузарынга эвээш эвес киржип чоруур.

Элегес (элс эн) — моол дылда элезин, элезинниг дээн уткалыг. Чаргы (зарга) — моол дылдан укталган даг ады. Шаанда байлар биле ядыыларның чаргылдажып чораан черин ол дагга ат кылдыр берген. Кудук (ху-дух) — база-ла моол дылдан укталган чер ады. Кочетов суурже бар чыдарга, орук кыдыында чоннуң соок суг

аксып ап турганы кудук турган. Амгы үеде ол үрелген-даа болза, ооң ады хевээр арткан.

Черлер аттарының тывылганын сайгарып көөрге, чоннуң шаандагы амыдыралының байдалы, ооң кандыг язы-сөөк чоннар-биле харылзажып чорааны, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, төөгүзү көстүп турар. Ынчангаш черлер аттарының тывылган ук-төөгүзүн сайгарар айтырыгны ам-даа улаштыр кылып, ону аныяк салгалга дамчыдары дыл эртеминде чугула бооп артпышаан.

(Студентилерниң эртем-шинчилел ажылындан)

§ 12. Кыдат дылдардан үлегерлээн сөстөр

Тыва дылда кыдат дылдан үлегерлээшкиннерниң **чылдагааны:**

✓ Тываның Кыдат күрүнезиниң чагыргазының адаанга турганы;

✓ Садыг-саарылга ажылының нептерээни.

Кыдат дылдан үлегерлээн сөстөрниң **кол темалыг бөлүктери:**

1. Эрге-дужаал аттары: *чейзең, ноян, чанчын;*
2. Садыглажыышкын-биле холбаалыг сөстөр: *бузе, лаң, самбың;*
3. Эдилелдер аттары: *шүдүңзе, шаажан, чинчи;*
4. Машина-техника аттары: *чууза (карета), чычаан (машина);*
5. Пөс аймаа: *даалымба, хорагай;*
6. Чамдык чемнер аттары: *бууза, шай, пиң.*
7. Чамдык оюннар аттары: *даалы, панза.*

85. Студентиниң шинчилел ажылын кичээнгейлиг номчааш, кыдат дылдан үлегерлээн сөстөр кандыг янзылыг тыва дылче кирип турганын тайылбырлаңар.

Тыва дылдың словарь составынче ыңдыг кончуг хөй эвес-даа болза, кыдат дылдан үлегерлээшкиннер кирип келгени барык 155 чыл иштинде тыва чоннуң кыдат империяның чагыргазының адаанга турганы-биле холбаалыг.

1757–1912 чылдарда Тывага Цин династиязының чагыргазының тергийдеп турганы тыва чоннуң амыдыралынга эң аар-берге колониалдыг үе-чадаларның бирээзи. Маньчжур император Тываның бүгү девискээрин генерал-губернаторну (кыдат дылда — цзянь-цзюнь, тывалап чанчын) дамчыштыр чагырып турган. Ынчангаш эргелел-башкарылга, эрге-дужаал болгаш шериг албаны-биле холбашкан чамдык сөстөр кыдат уктуг.

Цин империязының Тывага тергийдээшкини чеже-даа чоннуң амыдыралынга каржы-дошкун исти арттырган болза, тываларның культуразы болгаш уран чүүлүнге кыдат цивилизация көскү исти арттырган. Ол үеде садыглажылга ажылы доктаамал чоруп турган болгаш тыва дылдың лексиказында кыдат сөстөр тыважыды адап алганы-биле быжыгып артып калган.

86. Кыдат дылдан укталган сөстөрни сактып албышаан, адаанда темалыг бөлүктөр аайы-биле аңгылай ушта бжиңер.

Чейзең, шүүгү, чаңгы, хүндү, шаң, паараң, шын, чанчын.

- 1) күрүне ажылы-биле холбашкан сөстөр: ..., ...
- 2) шериг херээ-биле холбашкан аттар: ..., ...
- 3) кеземче хоойлузу-биле холбашкан сөстөр: ..., ...

87. Кыдат дылдан үлегерлээн сөстөрни сактып албышаан, темалыг бөлүктөргө аңгылап бжиңер, чүгө ынчаар чарганыңарны тайылбырлаңар. Бердинген сөстөр-биле харылзаалыг домактардан тургузуңар. Утказы билдинмес сөстөрни тайылбырлыг словарьдан көрүңер.

Бүүзе (садыг), шүдүнзе, чычыы, лаң, диизе, даалымба, шаажаң, хорагай, манзы, самбың, чинчи, чычаан, шооча, чууза.

88. «Театрга», «Шайлааракка» деп темаларга тоожуушкун хевиринге чогаадыгдан бжиңер. Чогаадыңарга кыдат дылдан үлегерлээн *шии, бууза, манты, шай, пиң* деп сөстөрни ажыглаңар.

 89. Сөзүглелди номчааш, кыдат дылдан укталган сөстөрни ушта бжиңер. Утказы билдинмес сөстөрни тайылбырлыг словарьдан көрүңер. Чугааның хевирин болгаш аянын тодарадыңар, аңаа хамаарышкан бижик демдектерин тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

— Буянныг ада-иевистиң он шаа кижини өстүрүп каан өөн багай дуңмавыс чаа өг кылдыр хуулдуруп, эдилеп чоруур чүве болгай. Шак ол алдын **уявысты** бөгүн эрлиизе* кыдатка үптедип алган олурар кончуувусту. Мону черле үзе шиитпирлээр-дир — дигеш, Иргитчик өске улусче көргөн...

— Че, **ядараан** кыдат чүү хамаан. Херек болза, ооң бодун ол самдар лаңгызы-биле садып аар чүве — деп, **Саякай** дүште-даа чок чугаалаан...

Эртенинде бүдүн кодан инек, шарыны Садыкай, Иргитчик баштаан улус сүрүп алгаш, Самагалдайже кирипкен. Кыдатка эkkээрге:

— Чок, мен өг бербес-тир. Меңээ мал херек чок — деп-тир.

— Мээң чээп алган барааным даңзызы бо-дур. Ооң өртээ мындыг аар эвес-тир — деп, Күдерек шыңгыы шырайлыг апарган чугаалаан.

— Та, чызаандан айтырыңар! — деп, кыдат данчааты алгырып үнген.

Ол-ла ынчаар садыглажып чадап турда, лаңгыының эжи ажиттынган соонда, хөвөң дег бус-биле кады өрээлче кайгал Сүрүңмей кирип келген.

Сүрүңмей дээрге Таңды-Тыва байтыгай, калга-дөрбет, Кыдаттан бээр сураа үнүп каапкан... кончуг кайгал, панзачы, көзер, даалы, панчык, шыдыраа ойнаар хөглүг-баштак, көгээлиг амытан. *(И. Бадра)*

 90. Кыдат дылдан укталган сөстөрни тыпкаш, лексиктиг утказын тайылбырлаңар. Ховар ажыглалдың сөстөрүн айтыңар, хевирин тодарадыңар. Аңгылаан сөстүң утказын кырган-ава, кырган-ачаларыңар азы өске-даа улуг назылыг улустан сонуургап айтырып көрүңер.

Ол үеде хүрээ чоогунга кыдат садыглар турган. Ында кандыг бараан турбаан дээр. Кыдат торгуларны, кыстарның чаштарынга баглаар чалаа-караларны, эңдерик хөй чигир-чимисти улус эдек долдур садыглап ап турар боор чүве. Идик кылыр былгаарлар безин янзы-янзы өңнерлиг. Кыдат шайның, үзүм-чигирниң чаагай чыды кайы ырактан думчукка хап турар чүве-ле болгай.

(М. Ондар)

Төвүт дылдан үлегерлээн сөстөр

Төвүт (тибет) дылдан үлегерлээшкиннерниң **чыл-дагааны:**

✓ Шажын-чүдүлгениң (буддизмниң) Тывага тыптып сайзырааны.

Төвүт дылдан үлегерлээн сөстөрниң **кол темалыг бөлүктери:**

1. Бурганнар аттары: *Шакъямуни, Манла, Санчай;*
2. Судур номнарының аттары: *Канчыыр, Данчыыр, Алдын-Херел;*
3. Лама башкыларның ажыглаар эдилелдери, херекселдери: *дагыл, чула;*
4. Эрге-дужаал аттары: *камбы, башкы, хуурак;*
5. Шажын байырлалдары, ёзулалдарның аттары: *Майдыр хуралы, Шагаа;*
6. Шажын херекселдериниң аттары: *бүшкүр, шаң, кеңгирге.*

91. Сөзүглелди номчунар. Төвүт дылдан укталган сөстөрни аңгы-аңгы темалыг бөлүктөргө чаргаш, ушта бижиңер. Утказы билдинмес сөстөрни тайылбырлыг болгаш этимологтуг словарьлардан көрүңер.

Хүрээге ном-судур, эм-оьттар өөрениринден аңгыда, хөгжүм, сам база өөредир турган. Кончуг-даа самнаар оолдар турган. Ам болза олар цирк артистери-дир ийин. Байыр-наадым болу бээрге, олар бүрээ, бүшкүүр, коңга-дамбыра үнүнүң аайы-биле самнап эгелээрлер. Идик-хеви бир янзы. Баштарынга маскалар кедип алыр. Хөгжүм-даа чиртиледип-ле эгелээр — дугандан хартыганың кашпагайы-биле маңажып үнерлер. Эх, кончуг-ла кашпагай,

чараш шимчээшкиннерни самчылар кылгылаар боор чүве. Улус кайгап ханмас чүве-ле болгай.

Хүрээниң хөгжүм херекселдери база кончуг солун боор чүве. Төш чарты хире узун хола хоолайның бажы хире дарбагар хөгжүм херекселин шортак-бүрээ дээр чүве. Ооң эткири-даа аажок. Ону үрүп ойнаарга, кайыын-бээр дыңналып турар. Оон аңгы коңга, дамбыралар, барабан дээш-ле баар.

(М. Ондар)

1. Кыдат улустуң Шагаа байырлалының дугайында медээлерни Интернет четкизинден тыпкаш, оларның сам күүседип турар кезээниң дугайында дыңнадыглардан белеткеңер. **2.** Тываның үрер хөгжүм оркестриниң дош кырынга конькилерлиг ойнааны «Цам» күүселдезиниң дугайында медээни Интернет четкизинден тыпкаш, эштериңерге сонуургадып чугаалап беринер. **3.** Көжүргөн уткада ажыглаан сөстү тыпкаш, утказын тайылбырлаңар.

92. Төвүт дылдан укталган сөстөрни темалыг бөлүктөриниң аайы-биле ушта бжиңер, үлегерлеп алышкынарның чылдагаанын тодарадыңар. Аңгылаан сөс каттыжышкынының утказын тайылбырлаңар.

Эрткен чайын Калбак-Хөректиң өөнгө Самагалдай хүрээзиниң соржузу* чедип келгеш: «Бо оглуңарны номга өөредип берейн» — диген.

«Назын эртезинде өөренип алырга, харын эки болгай» деп бодааш, Калбак-Хөрек чөпшээрэжишкен. Бүлчүңнү орай күзүн хүрээге чедирип каар болган...

Хүрээге шупту чүве Бүлчүңге элдептиг, солун, чамдык чүүлдер харын-даа коргунчуг болган. Долгандыр кажаалап

каан чамдыызы ийи каът дуганнар. Дуганнарның кырын чоорту кудургайладып бадыргаш, адаандан дедир ыргайтып каан. Баштарын тазартыр чүлүдүп алган сарыг хеп-сынныг, оргумчулуг* ламалар. Ында-мында шыпыраңнашкан хуурактар*. Шаң-кеңгирге, коңга-дамбыра даажының, бүрээ-бүшкүүр, туң үнүнүң өөрөнмээн кижиниң кулаанга анчыы аажок. «Кумзат»*, «кеский»*, «кешпи»*, «камбы»*, «маарамба»*, «нирва»* дээш оондаа өске дыңнап көрбээни сөстөр...

Бүлчүң соржуну дораан-на ном айтып эгелээр боор деп бодаан. Кайда боор, кыштадыр, чазадыр ном-даа өөрөнмээн, соржунуң өөнүң кадыг-чиик ажылын кылырынга өй болган. (Б-Б. Тараачы)

93. Төвүт дылдан укталган сөстөрни сактып албышаан, оларның амыдыралда ажыглаттынып турарын чижектер-биле бадыткаңар. 2 сөстен шилип алгаш, домактардан чогаадыңар. Утказын билбейн барган сөстөриңерни тайылбырлыг словарь дузазы-биле тодарадыңар.

Сам, кадак, сан, ханды, үрүле (таблетка), майык, шил, тик, туң, сая.

94. Амгы үеде тыва улустуң амыдыралында кижилерниң хуу аттары апарган чамдык үлегерлээн сөстөрни тывыңар, чижектер-биле бадыткаңар. Боттарыңарның аттарыңарның тывылганын база сонуургап, дыңнадыглардан кылыңар.

95. Номчуңар. Төвүт дылдан укталган сөстөрниң лексиктиг утказын тайылбырлаңар. Хуу аттарның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Кавычка, тире демдектерни ажыглаан чылдагаанын тайылбырлаңар.

Сеңгин-Чаңгының чылгычызы чораан Мунзук ирей Чадаана хүрээзинге хуурактап чораанын мынчаар сактып олар:

— Бир өггө-ле 5–6 хуурактар турар чүве. Ам болза класстар аайы-биле-дир ийин, сарбаа*, хуурак, кечил* деп-ле аттарлыг бис. Баштай үжүк-бижик өөренип алгаш, хөй янзы судур номнары номчуп өөренир боор чүве. Ол номнарны шуут шээжилээр. «Хүрүм ному», «Эм судуру», «Доржатпа» дээш шээжи-биле билзе чогуур судурлар-ла хөй чүве.

Бир катап Шагаа эрттиргенивисти черле утпас мен ийин. Ынчан кожуун чызааны Чадаана биле Хөндөргейниң белдиринге турган чүве. Чадаананың Кулун-Дүжөргө Буян-Бадыргы ноянның аалы турган. Шагаада хүрээниң бүгү лама, хуурактары дөгөре ноянның аалынга шагаалап чеде бердивис. Улуг хола тавактар долдур аъш-чемниң дээжизин салып каан. Манчы, хуужуур, боова, боорзак, үзүм-чигир дээш чок-ла чүве чок. Магалыг аъштанып-чемненип шаг болдувус. (М. Ондар)

96. Тыва дылдың сөс курлавырында өске дылдардан үлегерлээн сөстөрни сактып албышаан, утказын тайылбырлаңар. Домактардан чогаадыңар.

Сумуяа, тоянчы, аржаан (индий дылдан); ном (грек), чигир (перси).

97. Тайылбырлыг диктант. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктерни болгаш херек черлеринге бижик демдектерни салырын тайылбырлаңар, дүжүрүп бижиңер. Төвүт дылдан укталган сөстөрни айтыңар, үлегерлээшкинниң чылдагаанын тодарадыңар.

Кандыг бир ...айырлал чоо...улап орда, аңаа беле...ел дыка ла шыырак болур чүве. Чижээлээрге, Майдыр байыры чоо...улап орган болза, чылгыны аал ө...ээнден ыратпас, хү...үң саап, хымыс, ...ыштак дээш белеткевес ле чем чок. Чон бо...ары-ла беле...енип алгаш,

байырлал хү...еринде хүр...ге аъжын чемин чүдүрүп алгаш келир. Байырлалдарда ном хураап, су...ур номчуп, оюн-тоглаа көргүзүп, хүрээ албанының кижилери ...үгү чонга бараан болуп, шыр...айып ла турар чүве. (М. Ондар)

§ 13. Орус дылдан үлегерлээн сөстөр

Эрги үлегерлеп алышкын (национал бижик тыптырының мурнунда аас чугаа дамчыштыр үлегерлээшкин)	Чаа үлегерлеп алышкын (национал бижик тывылган соонда үлегерлээшкин)
онзагайы	
тыва дылдың үн дүрүмнеринге чагырткан болгаш тыважый берген	орус орфографияның дүрүмнери ёзугаар бижиир болгаш адаар
<i>сухарай (сухари), быстан (пистон), сараат (зарод)</i>	<i>дублёр, фестиваль, синоним, словарь</i>

Эрги орус үлегерлээшकिनниң **кол темалыг бөлүк-тери:**

1. Аъттың дериг-херекселдериниң аттары: *моожа (вожжи), шылыяа (шлея)*;
2. Чер ажыл-агыйы-биле холбашкан сөстөр: *оодурба (отруби), хөпээн (копен)*;
3. Аңныыр ажыл-агыйы-биле холбашкан сөстөр: *дцурге (турка), четки (сетка)*;
4. Эдилелдер, херекселдер аттары: *бөдүрээ (ведро), кочал (котел)*;
5. Аъш-чем аттары: *калаачык (калач), сахарай (сухари)*;
6. Идик-хеп аймаа: *цукне (юбка), сапык (сапог)*;
7. Оюннар аттары: *лаптуу (лапта)*.

98. Номчунар. Сөзүглөдөн үлегерлээн сөстөрни ушта бижип алгаш, кайы дылдан үлегерлеттингенин тайылбырлаңар. Бижик демдектериниң ажыглалын тайылбырлаңар. Болуушкуннарның үезин тодарадыңар, ону тодарадырынга силерге чүлөр дузалаанын тайылбырлаңар.

— База бир чугула айтырыглыг мен ийин.

— Ийе, чүү ирги?

— Ол Гермаанның машизмы улуг адавыс, акывыс болур Сексерениң кырынче оор-дээрбечи ёзу-биле халдаан деп дыңнаан дораан-на, оглум-биле иелээн ол фронтуже баарын, Кызыл Шеригниң хүрээлеңинге кирерин күзээш, өргүүдел киирген улус бис. Оовустуң харыызы болган болза, сураг барган, кандыг аайлыг чүве боор, даргам?

— Билдириишкиниңер мында-мында — дигилээш, көктөп каан дептерни элээн ашкылааш: — Бо-ла болгай... Токан-оол, ооң оглу Ондар-оол, улуг-ла билдириишкиндир — дээш, стол даргазы боданып олурган. (С. Тока)

99. Башкының дузазы-биле орус дылдан үлегерлеттинген сөстөрни тыва дылга ажыглаттынып эгелээн үезин барымдаалап бөлүктөй бжиңер.

Шылыяа, компьютер, эскадрон, сыйдоолука, ракета, госпиталь, гаджет, Чоодур, спутник, танк, моожа, бонус, луноход, холдинг, скафандр, оодурба.

а) Октябрь революциязының мурнунда:

б) Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде:

в) 60 чылдар үезинде:

г) амгы үеде:

100. Дараазында сөстөрниң үлегерлеп алган чылдагаанын айтыңар, чүге тыважыды адай бергенин тайылбырлаңар.

Хөпеек (копеек), Мыкылай (Николай), сапык (сапог), аршыын (аршин), бырдаан (берданка), быстан (пистон), четки (сетка), бөдүрээ (ведро), хилээп (хлеб).

101. Кайы чоннуң кандыг байырлалының дугайында чугаа чоруп турарын үстүндө чуруктан тодарадыңар. Байырлал дугайында делгеренгей тайылбырдан бериңер. Чугааңарда үле-герлээшкиннерни ажыглааныңарның чылдагаанын айтыңар. Со-нуургаан, көргөн байырлалыңар дугайында чурумал азы тоожуушкун хевиринге кыска чогаадыгдан бжиңер.

Бурунгулар³ хүннү бурган дег үнелеп хүндүлээр чо-рааннар. Кижилер частың чоокшулааны-биле хүн чайын-наарга, аажок³ амыраар. Ынчалдыр-ла хүн дег борбак сарыг далганнар быжыраар чаңчыл тывылган. Чоорту быжырган далганнарны блиннер солуй берген.⁴ Борбак, кызыл-хүрең, изиг блиннер хүннү овурлап турар, а ындыг болганда, ол чаартылганың болгаш үнүш-дүжүттүң демдээ кылдыр санаттынып турган.

102. Сөзүглелди номчуңар, чуруктарны кичээнгейлиг көрүңер. *Күске* деп сөстү хуу ат кылдыр ажыглааныңга хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл? Хуу аттарның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстөрниң лексиктиг утказын тайылбырлаңар. Чылда кирген дириг амытаннарга хамаарыштыр медээлерден чыгаш, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

СОНУУРГАКТАРГА

Күске бүгү-ле чылдарның эгези. 60 чылдыг улуг эргилдениң-даа, 12 чылдыг биче эргилдениң-даа.

Күске хензиг амытан, ынчалза-даа тыны быжыг, чиир чем муңзавас, чурттаар чер ылгавас: ону меңги доштарга, изиг элезинге, ханы суг дүвүнге, бедик тайга баштарында даа көрүп болур. Ынчангаш ооң чылда киргени таварылга эвес.

Ярослав областа Мышкин (Күске) хоорай делегейге 15-ки чүс чылдан бээр билдингир. Ол Мышкин хоорай — Мышкин (Күске) районнуң төвү. Хоорайның кол эмблемазы — күскелер. Ында пароход доктаар черниң ады база Мышкин.

Ында Күске аттыг кудумчуда, Күске аттыг музейде **бөмбүрзектиң** булуң бүрүзүндөн күскеге хамаарышкан материалдар чыгдынган: **хеңмелеп** база **тулуптап** каан күскелер, күске дүрзүлүг ойнаарактар, күске хевирлиг

эт-херексел, күске чуруктуг аяк-шынак, күске кежи идик-хеп; күске дугайында тоолдар, номнар, ырылар, кожамыктар, тывызыктар; күске дүрзүлүг ыяш, даш, шой болгаш алдын-мөңгүн скульптуралар, мультфильмнер... А америк уругларның ынак амытаны — Микки-Маус азы Күскежик. Бистиң Тывада Кунгуртуг суурнуң үстүндө Улуг-Күске-Согар, Биче-Күске-Согар деп соңгулда участоктарындан аңгыда, Тес-Хемниң Теректиг-Хемде Күскелиг-Өдек база бар. (*Интернет четкизинден*)

103. С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романындан үзүндүнү номчааш, өске дылдардан үлегерлээн сөстөрни ушта бжиңер, тайылбырын бериңер. Хуу аттарның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Бодуңарның чылыңарның дугайында кандыг солун медээлер билир силер, кыска дыңнадыглардан тургузуңар.

Шагда бичии уруглар бот-боттарының чылын мактап, кагжыр-маргыжар боор чүве. Чижээ, мээң акым Бадый аът чылдыг, дунмам Узун-кыс күске чылдыг. Аравыста кагжы* бээр бис. Бадый хөөрээр:

— Черле чадаг чорбас. Ырактан кортпас. Аът турда, хову чолдак, арт чавыс. Чаа-чалбакта дайзынга удур мунуп кирер, тайбың шагда Наадымга мунуп кирер, чарыштырар, челиштирер...

Узун-кыс хөөкүй-ле арай бергедеп үнер. Шоолуг мактаныр харык чок. Тараа оорлап чиир, даваны чолдак, күш-шыдал чок, эът, кезинде өртеп чок, чүү-даа ону базымчалаар. «Далашкаш, сүтке безин дүжүп өлүр кулугур» дээш, бактаар-ла сөс хөй. Адак сөөлүндө бир хорадааш, кырган-авазынга ыглап четкен:

— Мээң чылым багай-дыр. Мени чүге Күске чылда төрөөн? Мени дедир чорудуңар. Аңаа сагыш човаар дээш, удувас болдум!

— Эх, мелегей кулугурларны. Кижиниң кызының чылын бактап турар. Олар күскениң күжүн билбес-тирлер. А сен харыылап шыдавас, бодуң багың-дыр. Ам мынчаар харыылап чор — дээш, ийи-даа тоолчургу чугааны чугаалап берген. Узун-кыс оон амырап, өске бүгү күске чылдыг өөрүнге тоолдап оран чүве:

— Шыяата, күске канчап чылга киргенил?..

104. С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалының «Дагаа чылдыг мен» деп эгезинден күске дугайында кырган-авазының тоолчургу чугааларын номчуңар.

105. Номчуңар. *Сонуургал, чуткул, күзел* деп сөстөрниң утказын сөзүглелден чижектер дузазы-биле бадыткаңар. Мында ажыглаан үлегерлээн сөстөрни очулдуруп болур бе, тайылбырлаңар. Сөзүглелге даянып, «*Күштүг күзел турда...*» деп темага угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бижирер.

Стас бичиизинден-не угаангыр-сагынгыр, өөрениринге сундулуг оол болган. Ооң кырган-ачазы болгаш даайы кайызы-даа хоочун шыдыраачылар болгаш, оглун 8 харлыында-ла шыдыраага өөредип эгелээннер. Станислав амгы үеде шыдыраачыларның «Гроссмейстер» клувунда өөренип турар. Бо чылдың майда Москва чанында Королёв хоорайга Россия чергелиг «Ажык космос» деп шыдыраа фестивалынга ол Тываны төлээлеп киришкеш, 13 харга чедир оолдар аразынга 3-кү черни алган. Дараазында Москва хоорайга Россияның бүгү регионнарындан келген 13 харга чедир 49 оол аразынга бистиң Тывадан Станислав Козачек тергиидээш, бирги черге төлептиг бооп, кубок, медаль база акша шаңнал алган.

13 харлыг Станислав чүгле шыдыраалаар эвес, уран чүүлге база сонуургалдыг. Ол 6 харлыындан тура Кызылдың уран чүүл колледжизинде аккордеонда өөренип турар.

Чыл санында эртип турар уран чүүлге салым-чаяанныг уругларның «Челээш» фестивалынга үш чыл улай 3-кү черни алган.

Эң-не чаптанчыг чүве — алдын-сарыг баштыг, чырык көк карактарлыг Станислав арыг тыва дылга чугаалаар.

(А. Соян)

106. Немелде онаалгалыг кызыра бижир эдертиг. Номчу-нар. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрни тыпкаш, солунар, ында үн өскерлишкиннерин тайылбырлаңар. Сөзүглелде быжыг сөс каттыжышкыннарын ушта бижирер, уткаларын тайылбырлаңар. Ному-нар хаап алгаш, сөзүглелди кызыра бижирер.

Чындыр-Чалаң боду чеже-даа бай болза, кара ажыл кылырындан ол чалданмас. Ажылчыннары-биле кады туруптар. Чүвүрүнүң хончуларын дөңмек дөзүнге чедир даап каапкан, тараа суггарышкан турар. Чылгыларының-даа бажын боду бо-ла дозуп, сыгырткылай каггылап, халдып чоруур.

— Кандыг-даа кижиниң бай, тодуг-догаа чорууру кара чаңгыс ажыл-иштен хамааржыр болдур ийин, оол. Ажылга ынак болзуңза, аксың-кежи чайгаар чедип келир — деп ооң ажылынга дузалажып, ол аалга бо-ла маңнап чеде берген турар Ыңаажыкты чагып-сургаар. — Бо Мачыылай, Мыкылай суглардан эки өөренип ап чор, оол. Көрбес сен бе, олар чүнү-даа кыла бергенде, хол-будунуң туттунгур, эптиин, угаангыр-сагынгырын. «Өттүнчек өөренир» дижир болгай — деп, ол сургагылаар турган. (Е. Танова)

Бажыңарга «Өттүнчек өөренир» деп темага угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижирер. Чогаадыгга бадыткаар чижектерни үстүндө сөзүглелден, өске чогаалдардан, амыдыралдан кирип болур силер.

107. Сөстөрни тывылган угунуң аайы-биле бөлүктөңөр. Чүгө ынчалдыр бөлүктээниңерниң чылдагаанын тайылбырлаңар.

Аймак, студент, Ондарай, лаа, столоой, базаар, Наадым, Каайла, сургакчы, йөрээл, сараат, Чоодур, Марыйа, камбээт, сараат, жээмбир, мензиин, батраас, амыдырал.

§ 14. Өске дылдардан үлегерлээн сөстөр

Өске дылдардан үлегерлээшकिनнерниң **чылдагааны**:

- ✓ ниитилел амыдыралында өскерилгелер;
- ✓ эртем-техниканың сайзыралы.

Европа болгаш **чөөн чүк** дылдарындан үлегерлеп алышкыннарның кол темалыг бөлүктери:

1. Компьютер-биле холбашкан сөстөр: *USB, клавиатура, антивирус*;
2. Интернет четкизи-биле холбашкан сөстөр: *чат, мессенджер, хештег*;
3. Соталыг харылзаа-биле холбашкан сөстөр: *Bluetooth, Android*;

4. Даштыкы машина-техника аттары: *Лендровер, Тойота, Субару*;

5. Спорттуң хевирлери: *дзю-до, тхэквондо, каратэ*;

6. Идик-хеп аттары: *оксфорд (эр идик), эспадрилья (чайгы идик)*;

7. Аыш-чем аттары: *купаж (холушкак шай), брокколи, суши*.

108. Сөзүглелде орус болгаш даштыкы дылдардан үлегерлээн сөстөрни айтыңар. Оларны очулдурбайн ажыглаанының чылдагааны чүл, очулдуар аргазы кандыгыл, маңаа хамаарыштыр бодалдарыңар илерединер. Аңгылаан сөстөрниң лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

Бүгү делегей коронавирустуң салдары-биле чаңчыл-чаан амыдыралын хенертен өскертир ужурга таварышкан. Ынчангаш шупту школачылар бажыңыңдан үнмейн, Интернет дамчыштыр ырактан өөренип эгелээн.

Тыва Республиканың өөредилге яамызы школачыларның өөредилге-кичээлин үстүрбес дээш, техниктиг херекселдер-биле дузалажырын Lenovo компаниязындан дилээн. Уруг-дарыгның өөредилгези, шылгалдалары дээш сагыш човап, дүрген дузалажыры-биле Lenovo болгаш ALFA technologies база Марвел-Дистрибуция деп үш аңгы компания сүмелешкеш, 1000 планшетти күрүне керээзи-биле белеткээш, дамчыдып берген.

«Lenovo, Tab M10 HD» планшет, зарядка чокта, 18 шак иштинде ажылдап шыдаар. Үр ажыглаарыңа таарыштырып, **карактың шоозун** камгалап, экранның көгүлдүр өңүн чидиг эвес кылдыр кылган. Планшеттерни Тыва Республиканың 180 школаларының доозукчулары, өөреникчилери ажыглаар. Россияның Lenovo компаниязы, ALFA technologies компаниязы **яамының** чагыын ийи неделя дургузунда күүсеткен. (*«Шын» солундан*)

сторона олицетворяет зло, эгоизм, разрушение, зависть, ложь, измену. Это как битва двух волков. Представь себе, что один волк светлый, а второй — темный. Понимаешь?

— Понятно, — сказал малыш, тронутый до глубины души словами деда. Мальчик на какое-то время задумался, а потом спросил: — Но какой же волк побеждает в конце?

Старый индеец едва заметно улыбнулся:

— Всегда побеждает тот волк, которого ты кормишь.

(Притча)

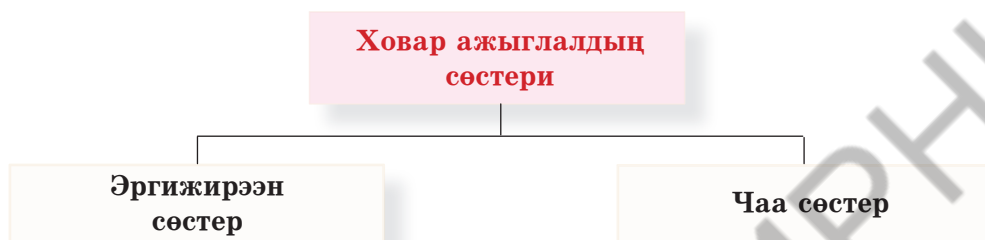
Кайы сөстөрни чугаада үргүлчү ажыглап турар-дыр силер?

110. Лингвистиктиг сөзүглелди номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Сөстөр амыдыралдан кандыг чылдагаан-биле чидип азы тыптып кээрил, маңаа хамаарыштыр бодалыңарны солчуп, ажык чугаадан чорудуңар.

Амыдыралга чаа-чаа сөстөр тыптып, словарь составын байлакшыдып турарындан аңгыда чамдык сөстөр ажыглаттынмастап, чамдыызы шуут чиде бээр. Чамдык сөстөрни улус билир-даа болза, оларны эвээш ажыглап турар. Чамдык тыва тоолдарда мөңгүн деп уткалыг күмүш деп сөс таварышкылаар. Бо сөс амгы тыва дылда шуут чок, читкен. Ол ышкаш Тываның девискээрлеринден тывылган тураскаалдарның бижиинде эл, будун (күрүне, улус) дээн сөстөр кончуг ажыглаттынгыр турган, а амгы тыва дылда олар ажыглаттынмастаан. Тыва дылдың төөгүзүндө ындыг сөстөр туруп турганын амгы тыва дылда тускай сөс кылдыр ажыглаттынмайн, укталган сөстөрниң составында артып калган чижектерден көрүп болур: *аъш-чем, ыр-шоор, ыглаар-сыктаар, элеп-чук, белиңчи...*

Быжыг сөс каттыжыышкыннарында база тускай утка илеретпес, ынчалза-даа төөгүдө ажыглаттынып чораан чижектер хөй: *үй-балай, шара-хере, ырма сынчыг, үш-үдүрүм. (Ш. Саттыы-биле)*

§ 16. Ховар ажыглалдың сөстери

Эргижирээн сөстөр	
архаизмнер	историзмнер
Кандыг-бир чүвеге, болушкунга чаа ат тывылганындан баштайгы ады ажыглалдан үнгөш, чаа сөс-биле солуттуна бээр.	Кандыг-бир сөстүң илередип адап турган чүүлү, төөгүлүг үе өскерлирге, ажыглалдан үне бээр.
<i>ужар-хеме — самолёт, дириг-чурук — кино</i>	<i>дүжүмет, комсомол, парторг, ноян</i>

 111. Номчуңар. Үстүнде дүрүмге даянып, эргижирээн сөстөр-ниң бөлүүн тодарадыңар. Аңгылаан сөстүң чогааттыңан аргазын тайылбырлавышаан, чаа сөс чогаадырының өске аргаларын сактыңар, чижектерин сөзүглелден тывыңар. Аңгылаан хуу аттарның эдилекчилери төөгүлүг кижилерниң дугайында ада-иенерниң дузазы-биле медээден кылыңар.

— Шериг кижиге дужаал күүседир, эш Долаана! Дайын үези-дир! **Аревэ** үүрүнүң президиум кежигүнү болгай силер! Дужаалды дүрген күүсединер!

— Дыңнадым, эш командир! Бо кезек кижиге!

Дарый командир аңаа база удурланы берген:

— Кезек кижиге дивес!

— Аа. Заво-от!

— Чок! Взводтан эвээш улус ышкажыл.

Чыскаалганнарны шинчилеп көрүп турган Самбый дарга мынча дээн:

— Чамдык командирлер «Заво-од» деп турарга кайын боор. «Взвод» дээр сөс-түр ийин ол. «Завод» дээрге үлетпүр-бүдүрүлге чери, а «взвод» дээрге шериг кезээ-дир. Чүгле чыскаалыр эвес, а тулчуушкуннуң аргаларын өөренип, гранаталарны чазыг чокка ырадыр шывадаарынга өөренир ужурлуг бис, эштер ополченнер!

Бөлүк олурган кырганнарның бирээзи чыскаалганнарже мынчаар кыйгырган:

— Шериг сургуулунга **Чапай, Варашилов, Бидонный** сугларны кончуг дижир ийик. Аныяк өскеннер ынчаар өөренир херек!

Нам даргазы бажын согаш кылган:

— Кончуг шын-дыр! Шериг сургуулунга кошкак кижиги турбас ужурлуг! Шеригниң каң дег быжыг чуруму дээрге-ле чыскаал сургуулундан эгелээр чүве эвеспе, эштер! Тиилээриниң уран аргазының бирги чадазы — чыскаал сургуулу болур дээрзин база утгуп болбас!

(М. Эргетии-биле)

112. Домактарда архаизмнерни ушта бижээш, амгы тыва дылда ажыглаттынып турар синонимнерин айтыңар. Архаизм болур ийи сөстен тыпкаш, олар-биле домактардан чогаадыңар. Историзмни тыпкаш, ооң чүге ажыглаттынмайын барганын тайылбырлаңар.

1. Бир кежээ «ойнаар-бажыңга» «дириг-чурук» болур дээн деп хамык-ла улус чыгып турар. Оон пөс-даа чок, эңме-хаяажок аъттыг солааннар селемелерин бисче арыңган, сыр-кара маңы-биле тавартып, кырывыста-ла келди. (С.Б.) 2. Кызыл тук! Оглум Чакпажык сургуулдай бергеш, мойнунга баглаар гаастыгы база кызыл тук сээн

төрелиң болгай. (М.К.-Л.) 3. Бижик-даңзызы чугажак, кызыл, кара шугумнуг саазынга кыдат бүүзелерден алыр бийир, яндаң-биле бижиир. (С.Т.) 4. Школа септелгези доозулган. Чаа кулуупту туткаш, оттулар ыяжын бүрүн белеткээр бис, эштер! (М.К.-Л.) 5. Аа, ол дээрге хей-от деп чүве-дир. Барында чырык бээр шил-дир ийин. (С.Т.)

113. Бердинген сөстөрни архаизмнер, историзмнер деп аңгылап бижиңер, чүге ынчаар чарганыңарны делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар. Архаизмнерни чаа сөстөр-биле солуңар. Утказы билдинмес сөстөрни тайылбырлыг словарь дузазы-биле тодарадыңар.

Чиңзе, паштанчы, коржаа, дириг-чурук, тос-таңма, хувискаал, бүрээ, чычаан, чалаң, сүзүк шериг, ойнаар-бажың, хораа, камың, бийир, асуулда, кадагааты, пионер, октябрыт.

114. Архаизм, историзмнерни айтыңар. Хем-Белдири дээрге кайы черниң адыл? «Шын» солуннуң эрги адын чүге солуй адаан деп бодаар силер? *Өрүр* болгаш *өрүкчү* деп сөстөрниң лексиктиг сайгарылгазын кылыңар. Аңгылаан сөстөрниң синонимнерин айтыңар.

1924 чылда моол бижикке өөренири-биле Хем-Белдиринге чедип келген мен. Аңаа шупту чеден кижичыылган. 1925 чылдың чайынында бүгү сургуулдарның моол бижик билирин шылгап көөр деп намның Төп Хораазындан айтыышкын келген мындыг. Шылгалдага ийи кижичыулуп үндүвүс. Бис ийини Төп Хорааже келдирткен.

Бисти чүге шылгап турганын Төп Хораага баргаш, билип кагдывыс. Чаа солун үндезилеп тургускан, ону моол дыл кырынга моол үжүк-биле өрүүр кижилер херек турган чүве-дир.

Санчай-биле бис иелээ шак ынчаар «Шын» солуннуң баштайгы өрүкчүлери болу берген бис. Ынчан моол дыл кырынга үнер болганда, чаа солунну «Үнэн» деп адаан. (С. Тембирел)

115. Устүнде мергежилгеден «Шын» солун кажан тургустунганын тодарадыңар. Бо ийи мергежилгеде солуннуң дылынга хамаарышкан медээлерни билип алганыңарны тайылбырлаңар. Сөзүглелдин адын кандыг дылда бижээнил? Архаизм, историзмнерни ушта бижээш, тайылбырын бериңер.

ТЫВА АРАТТЫҢ ЫНЫ

1930 чылдың июль ай чүве. Бир-ле хүн кежээликтей кожавыс, нам үүрүнүң даргазының өөнгө сумка азынган дарга чедип келген. Эртенинде ол өгнүң баары-биле эртип чыдырымда, нам үүрүнүң даргазы мени кый дээш, мынча дидир:

— Бо дарга тыва бижик өөренир кижилер чыып алыр дээш Хем-Белдиринден келген-дир. Ынаар баар сен бе, оол? Чоруур болзуңза, бөгүн Сукпакка болур салуучуттар* хуралынга баар сен. Аваңга барып чугаала — деп мындыг.

— Тыва бижик кандыг бижик боор, Сагаан-Тологой* ышкаш чүве бе? Ону өөренип чадаан кижини болгай мен — деп даргаларга чугаалаарымга, мээң сөзүмнү-даа херекке албайн барган.

— Кызыл кодага* баргаш, өөренип биле бээр сен! — деп кагдылар...

Кызыл кодага чедип келдивис.

— Бодуңарның төрөөн бижииңерни хевилелге (типографияга) ажылдаар кылдыр өөренир ужурлуг силер. Бижикке силерни мен башкылаар мен — деп, Хертек Даржаа башкы биске чугаалаан. Ийи ай чартык хире

өөрөнгөн соонда, өөрөдилгевис доостувус⁴. Ынчаар-ла 1930 чылдың тос айның эгезинде моол дылга «Үнен» деп аттыг үнүп турган солунга тывалап өрөөн баштайгы булуңчу-гашты улуг арга-дуржулгалыг орус өрүкчү А. Самороков ирей-биле иелээ өрүп эгелээн бис. (О. Шурп)

116. Сөзүглелден историзмнерни тывыңар. Аңгылаан сөстөрнүң лексиктиг утказын тайылбырлаңар. Ажыл берге болза, тайылбырлыг словарь ажыглаарын утпаңар.

Үш кочагачыга* үдеткен, манчы-кыдаттарның кедип чорууру ышкаш шиш оваадайлыг, тейинде кызыл дошка-зында куш чүү шанчып каан бөрттүг, кыдат хевирлиг **кандаазылыг**, көк торгу тоннуг, мөңгүн илчирбелиг кош-таан оттук-бижектиг, кара дордум* курлуг, кедергей-даа **сыңзыг** хевирлиг аш куу чызаан шииткекчизи келгеш, баглааш чанынга аъдының аксын тырткан. Кочагачылар дүже халышкаш, аъттың **узун-дынындан** алгаш, баглааш-ка баглааш, дүжүметти **сөлеп** дүжүрүп келгеш, өгже ча-лап киирген.

Амды дүжүметти Эзирбен ам-на топтап көре берген. Одагалыг* бөргүн ужулгаш, чанында ширээ кырында салып алган, **ходугур кежегелиг** дүжүмет.

— Шаагай-биле ийи чаагынче чара шаап, манзы-биле ийи дөңмээнче кертип турза, сөглөвөс харыы кайдал. Шынын өчү! — деп, дүжүмет тура халыыр чыгыы **хөрбейип, көскеттинген.** (И. Бадра)

1. Шаанда бөртке куш чүүн чүге кадап чорааныл, ол чүнү илередип турганыл, ооң дугайында медээден чыып, кыска дыңнадыглардан кылыңар. **2.** Тываның чурт-шинчилел музейинде шаандакы эрии-шаажы херекселдеринге хамааржыр экспонаттар делгээн залче барып, көргөн чүүлүңер дугайында «*Феодалдыг Тывага чөптүг эвес шииткел*» деп темага угаап боданыышкын хевиринге чогаадыгдан бижиңер.

Чаа сөстөр

Ниитилел амыдыралының сайзыралының аайы-биле ажыглалче чаа-ла кирип, дылга немешкен сөстөрни **неологизмнер** дээр. Үе эрткен соонда, олар ниити ажыглалдың сөс курлавырынче шилчий берип болур. ХХІ чүс чылдың баштайгы чылдарында *айфон, смартфон, сафари* дээн чижектиг сөстөр неологизмнер турган, а амгы үеде олар ниити ажыглалдың сөстөри апарган.

117. Интернет четкизинден азы словарьдан дараазында сөстөрниң тайылбырларын тыпкаш, оларны тыва дылче очулдуруңар. Бердинген сөстөрниң боттарын тыва дылче очулдуруп шенеңер.

Менеджер, мерчандайзер, брокер, лейбл, ремейк (римейк).

118. Орус болгаш даштыкы дылдардан үлегерлээн сөстөрниң лексиктиг уткаларын болгаш амыдыралда ажыглалын тайылбырлаңар. Кайы дылдардан үлегерлеттинген сөстөр-дир, тодарадыңар. *Тыва танал, чыпышырыглар* деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.

ИНТЕРНЕТ ЧЕТКИЗИНДЕ ТЫВА ДЫЛ

ХХІ чүс чылда интернет четкизи, компьютер, телефон болгаш аңаа хамаарышкан программалар бистин амыдыралывысче карак чивеш аразында кире берген. Амгы үеде делегейниң кижилери телефоннарга хамаарыштыр 2 бөлүккө чарлып турар: Андроид болгаш Айфон эдилекчилеринге. Андроид системалыг телефоннар эдилеп турар улус тыва таналды кирип алыр дээр болза, Play Market деп садыгже кирер. Айфоннар ажыглап турар улус AppStore садыындан тыва таналды кирип болур.

Смартфоннарда кижилер хүн бүрүдө мессенджерлер ажыглап турар, азы «дүрген чагаалажылгалар», чижээ ВАСТАП, Телеграмм, КакаоТОК. Тыва ниитилелде эң-не неперецгейи Viber болуп турар. Мессенджерлерде кысказы-биле бир-ле сеткилдиң байдалын сөзүглел чокка илередирде, стикерлер азы чыпшырыглар ажыглаар.

(С. Саая)

119. Неологизмнерге хамааржыр сөстөрни айтыңар. Утказы билдинмес сөстөрни тайылбырлыг словарьдан көрүңер. Үлегерлээн сөстөрни тывыңар, кайы дылдан укталганын айтыңар. Школаңарда амгы технологияларны ажыглаарыңга хамаарышкан кандыг бөлгүмнер ажылдап турарыл, ол дугайында кыска дыңнадыглардан кылыңар.

Тываның хууда сайгарлыкчыларыңга дуза кадып, оларны хөгжүдери-биле Экономика яамызыңга хамааржыр «Мээң бизнестим» деп 4 организация ажылдап турар: сайгарлыкчы чорукту деткиир фонд, Бизнес-инкубатор, бизнес талазы-биле хөй функциялыг төп, коворкинг. Коворкинг төптүң кол сорулгазы — сайгарлыкчылар боттарының аразында арга-дуржулгазын, билиг-мергежилин үлежип, мастер-класстарны, өөредиглиг кичээлдерни эрттирери болур.

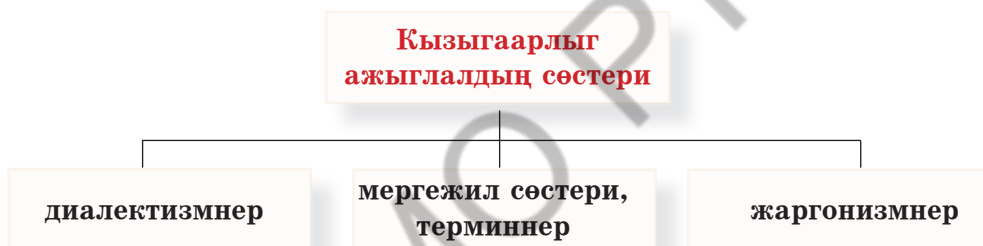
120. Неологизмнерни тывыңар. Сөстөрниң лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

Сан-чурагайлыг технологияларның нарын билиглерин компьютер болгаш өске-даа дериг-херекселдер дузазы-биле өөренип, шиңгээдип алырын амгы сайзыраңгай үе негеп келген. Амгы үениң негелделеринге дүүштүр дериттинген класска өөреникчилер компьютерлиг техника, VR-шлемнер, 3D принтерлер, квадрокоптер, фотоаппарат,

видеокамера дээш оон-даа өске дериг-херекселдерниң ду-зазы-биле сан-чурагай, бойдус эртеми, бирги дуза чеди-рериниң мергежилинге өөренир. «Өөредилге» национал төлевилелдиң ачызында школаларда дүрген харылзаалыг интернет четкилери коштунуп, чаа дериг-херекселдер немежип турар. (Ч. Шактар-оол)

§ 17. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери

Диалектизмнер

Диалектизмнер (гр. *dialektos* — аялга) — тускай чер-девискээрде ажыглаттынып турар сөстөр. Олар литературлуг дылдың сөстөринден фонетиктиг, лексиктиг онзагайлары-биле ылгалып турар.

121. Дараазында диалектизмнерни литературлуг дылдың сөстери-биле солуңар.

Өөрениир, онуун, пажың, күн, тавыска, сүге, маарта, ховуган, ээш, биживидер.

122. Тоолду номчунар. Диалектизмнерни ушта бижээш, оларның литературлуг дылда дүгжүп чоруур сөстөрүн айтыңар.

ТОЖУ ТЫВАЛАРЫНЫҢ ААС ЧОГААЛЫ

Чаа, эрте-бурун шагда Хөвөң-Бора аъттыг Хөвөң-Тажы деп кижичоруп-тур. Өң-Торгу, Чүзүн-Торгу деп ийикадынныг.

Бир айда аңнап чоруур эр-дир. Бир аңнап чорааш келирде, ийикадайы үскүн-даа кудуп бербес, Чечек-Ногаан кадынның чемин ижер сен дээр болган.

Алдын хомду иштинден үш кулаш «хадак» уштуп алгаш, «Аржы-башкаа» барып тудуп-тур.

— Ийикадыным суг-суксун бербес. «Чечек-Ногаан кадынның суг-суксунун иш» дээш, чүве бербес. Ол кайда турарыл? — деп тур.

— Аа, ындыг болган болза, чиге бурунгу чүгүндү Караңгайның кара ховузунуң өзээнде була-тавак аксы хире чечек олулар. Сылдызының дорзуун үспейн, казып алза, ужуун тыптыр чүве ийнен — деп-тир.

...Ол ховуну шинчип көрүп олуларга, оът-сиген-даа чок, суг-даа чок, сугзап кадып өлгү дег хову болуп тур. Чечээн дораан алгаштың, дөшкер кара даалыңынче суп, аалынче хап, аккып тур... (Б. Балбыр)

123. Эжеш сөстөрдө диалектизмнерниң кайы девискээрниң чонунга хамааржырын тодарадыңар. Силерниң сууруңарның улузунуң чугаазында олар канчаар ажыглаттынып турарын тодараткаш, чижектерни немеңер.

Багана — магана, ыйгы — адыг, келин — керин, хумуң — хууң, диңмирээр — дүңмүрээр, кулур — далган, үлгүүр — элгүүрге, шышкан — күске, таар — шоодай, куда — адаш, сарыг үс — саржаг, оттулар — оккулар, алды — киш.

124. Шүлүк одуругларындан диалектизмнерни тыпкаш, кайы черниң чонунуң чугаазында ажыглаттынып турарын тодарадыңар. Чер-девискээр аайы-биле дириг амытаннар аттары илереткен диалектизмнерден сактып бжиңер.

Хоочумну эмчилерге шинчидип ап,
Кожайзыдыр хүндүледип ажаатса-даа,
Хокаштарым, аңчы ыжым сакты бердим.
(Ю. Кюнзегеш)

Дагның эдээ дазыр шөлге,
Даштыг бүүрээ аразынга,
Тарбаганнар болганчок-ла
Тала тыртчып бөлдүнчү бээр.

Мөндекейлер чолдаңайнып,
Мөгелер дег, колдамнажып,
Сен бе, мен бе диген ышкаш,
Сегиржиң ап, хүрежирлер.
(Л. Иргит)

125. Чер-чуртунарның чонунуң чугаазындан дараазында бөлүктерге хамааржыр диалект сөстөрдөн тып бжиңер.

1. Аяк-сава аттары: ...
2. Аъш-чем аттары: ...
3. Азырал дириг амытаннар аттары: ...
4. Дөргүл-төрел аттары: ...
5. Кат-чимис, үнүштер аттары: ...

126. Синоним болуп чоруур чүве аттарының кайызы литературлуг норма болуп чоруурул, словарь дузазы-биле тодарадыңар. Силерниң чурттап турар сууруңарның улузу кайы сөстү ажыглап турар-дыр? Домактарны литературлуг нормага дүгжүп турар кылдыр эде бжиңер.

1. Дээк — тырткыыш — тырттыыш — сенчи — дээшкин — дүкчүүш — тиик — крючок.

2. Кежээ тырттыыштамбас болза, бо суур коргунчуг апарган. Эжикке дораан сенчи кылыр болза эки-дир. Ижиңер дүрген тииктип алыңар.

§ 18. Мергежил сөстери. Терминер. Жаргонизмнер

Мергежил сөстери (профессионализм) — кижги бүрүзүнүң хүн бүрүде чугаазыңга ажыглаттынмас, а чүгле тускай мергежилдиг кижилериниң ажыглаар сөстери: *драйвер* (англ. driver — чолаачы) — интернет четкизинге кандыг-бир проектини удуртурун хүлэнип алган кижги, ажылдың шимчедикчизи; *тэдешка* (техниктиг документация) — программистерниң ажыглаар сөзү.

127. Дараазыңда профессионализмнерни эртемнер аайы-биле аңгылаңар, кандыг эртемниң кижилери оларны чугаазыңга үргүлчү ажыглаарын тодарадыңар.

Флора, хан базыышкыны, аэробика, кросс, нота, чер бөмбүрзээ, компьютер, финиш, композитор, хылдыг хөгжүм, хову күскези, сула шимчээшкин, бактерия, дириг амытаннар.

128. Номчуңар. Шай хайындырарыңга хамаарыштыр чаа чүнү билип алдыңар? Интернет четкизинден тибет чон шайынче чүге хөй саржаг кударыл база сарлыктан кандыг оттулар чүүл алырыл деп айтырыгларга харыыдан тывыңар. Ол медээлеринерден профессионал сөстери аңгылаңар.

СОНУУРГАКТАРГА

Тибеттерге эң чугула мал — сарлык. Бирээде, оттулар чүүл оон келир, ийиде, саржаг база. Хөй санныг хүрээлерде чулаларга саржаг кудар болгай. Ронгбук хүрээзинге чалбарып чорумда, хүрээ ламазы мени шай ижер кылдыр чалаан. Хүрелдир сүттеп каан, саржаглыг шайны шаажаңга кудуп бердилер. Демир суугуда шай хайындырып турар ийи тибет кадай 10 литр хөнөөнче 2-3 кг саржагны киир кааптар чордулар. (М. Ховалыг)

Тывада болгаш Россияда кайы девискээрлерде сарлык малды азырап турарыл? Сарлык дугайында чүнү билир силер, дыңнадыглардан кылыңар.

129. Сөзүглелдерни номчуңар. Чуруктарны көргөш, шай хайындырарыңга хамаарышкан кылдыныгларны деңнеңер. Көжүргөн уткалыг сөстөрни айтып, уткаларын тайылбырлаңар.

1.

«Шай хайындырар ыяштан, уругларым» — дээрге-ле, үне халышкаш, кургаг доорап каан будук азы чээргенни киире шаап бээр бис⁵. Олар-биле изиг-демирге кончуг отчуг отту салыпкаш, пашты-даа тигер-ле⁵!

Баштай-ла пашта суунче ыдык Дус-Даавыстың кызыл дузун адыжынга деңзилей салгаш, мойт кылдыр каай кааптар. Көрүп-дыңнап орарга, тапты-ла кончуг де. Оон хаштан* даараан шайының хавындан кургаг шайны согаашка бир-ле ындыг тускай, сактырга, чарыштырган аъттар даваннарының даажы-даа ышкаш

аян-биле соктай кааптар кижиге. Ол дамбыралай аарак соктаан даажын ам-даа кулаамда, чүрээмде дыңнап чоруур мен. Пашта суг чаа-ла аңдарлып чорда, соктаан шайын каай каапкаш, чемин үндүр агаар-биле хейдиктирип сааргылааш, көңгүлдө аңгылай кудуп кааны инек соңгузу* сүдү-биле чедингири аажок кылдыр сүттей кааптар.

2.

«ЧАЛГАА-ШАЙ»

Бис-даа белен чүвөгө аажок өөренип бар чыдыр бис деп бодап бажымга шывыраш кылынды. Ак саазын хапчыгашта өйлей ургаш, хендирде чүзүн-бүрүн бижиктиг чуруун кожуп каан шайны аякче суккаш, кырынче токтут доңгуудан* хайындырган сугну, чук савада кылымал сүттү куткаш, былгап-былгап ижип аар. Ол-ла, шайлап алганывыс ол болур. Азырап чоруурувус, чер-чуртувустуң арыг оът-сигенин чигеш, сүдүн берип чоруур инектеривисти чамдыывыс саарындан безин чалгаараар апарган деп көдээде бир эжимден дыңнааш, кайгап-ла ханмаан мен. Чажыргаш канчаар, бодум база «чалгаа-шай» кылырларның бирээзи апарган мен. (М. Кыргыз)

130. Профессионал сөстөрни тыпкаш, ажил-агыйның кайы адырынга хамааржырын тодарадыңар. Ол сөстөрни тыбылган угунуң айы-биле бөлүктөңөр. Аңгылаан сөстөрнүң укталган аргазын айтыңар.

Кижиниң мээзи организмниң чылыын хынап турар. Мээниң иштинде мага-боттуң температуразын тудуп турар таламус деп орган бар.

Баар дээрге **мага-ботка** чылыгны берип турар изиг орган.⁴ Гликоген деп бүдүмел кыппышаан, оттулар чүүл болуп турар. Дыка хөй аарыгларның чылдагааны — чылыгның эвээш кээп турары.⁵

Иштики органнарга клиниктиг шинчилгелер эртери чугула.⁴ **Биохимиктиг, клиниктиг** хан анализтери-биле иммунитетти тодарадыр. Оон ыңай иштики органнарга томография, УЗИ эртери база чугула. (*«Шын» солундан*)

131. Номчуңар. Амыдыралдың кайы адырынга хамаарышкан мергежил сөстери киргенин айтыңар. Аңгылаан сөстериң лексиктиг утказын тайылбырлыг словарьлар дузазы-биле тодарадыңар. Чиңге-тарааның кадыкшылга ажыктыын көргүскөн материалдардан чыып, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

Авам-ачам черле арбай тараазын үспес улус. Авамның ону кылыры-даа кончуг. Салгын-хатты³ эш кылып, сыгырып тургаш, бок-чамдан арыглаар³, **шоңнаар, соктаар, элгээр, челбиир** дээш-ле баар. Чиңге-тарааны суг каш-даа соктаар, челбиир.⁴ Ажылының улуу-даа кончуг, амданының чаагайы-даа дендии. (*М. Кыргыз*)

132. Сөзүглелде үлегерлээн сөстериң ажыглаан чылдагаанын тодарадыңар. Күштелдирер чадада демдек адын айтыңар. Бердинген рецепт ёзугаар таракты кылып шенеңер, түңнелин эштериңерге сонуургадыңар. Оон өске кандыг чемнер кылып билер силер, ажылдың чурумун илередир сөстерден ажыглап, рецептилерден тургузуңар.

ТАРАК

Таракты инек, хой, өшкүнүң бышкан сүдүндөн кылыр. Бышкан сүттү чылбай кылдыр чылыткаш, савага куткаш, хоюдур былгаар. Хоюдуп, белеткеп алган хөреңгиге сүттү саара куткаш, көвүктелдир сааргаш, шуглап каар. Чартык хүн болгаш, тарак белен болур.

Амгы үеде тарактың хөреңгизин варенец азы кефир-биле хөреңгилээрге, кедергей-ле чаагай тарак болур.

(Л. Балдаң)

133. Диалектизмнерни тышкаш, литературлуг дылда хевирин адаңар. Оон аңгы кандыг ак чемнер билир силер, оларны ада-иенер, төрелдериңер кылып турар бе? Ак чемнер кылырының дугайында кыска дыңнадыглардан белеткеңер.

ЭЭЖЕГЕЙ

Ээжегей дээрге Эрзин-Тес чонунуң эң ынак ак чеми болур. Ону белеткээрде, сүт биле тарак херек. Шой пашка ийи идиш* сүттү хайындырар. Хайнып келген сүтче чартык идиш хоюдуп каан таракты кудуптар. Элээн үе эрткенде, сарыг сүт кырынга итпек үнүп келир. Пашта сарыг-сүттүң үштүң ийи кезии хирезин узуп кааш, өске артканынга итпекти оожум отка кызыл-сарыг болгуже хайындырар. Сарыг-сүт чидип, итпек кызыл-сарыг өңнүг апаарга, ээжегей болганы ол. Ээжегейни тускай хөмгө үүреткеш, кадырар. Ээжегей — чаагай чем. (Л. Балдаң)

1. Биология, информатика кичээлдеринге эрттирип турар дуржулгалар азы хүреш, танцы бөлгүмнерге ажыглап турар аргаларыңар дугайында кыска дыңнадыглардан бажыңыңарга тургузуңар.
2. Мергежил сөстөрнүң дыңнадыглар тургузарыңа эргежок чугулазын тургускан сөзүглелиңер дузазы-биле бадыткаңар.

Терминнер

Терминнер — эртем, үлетпүр, көдээ ажил-агый адырында, техникада болгаш ажил-агыйның өске-даа адырларында албан ёзу-биле бадылаттыңан кандыг-бир билигни илередир сөстөр. Терминнер кандыг-бир

тодаргай эртемге **чаңгыс уткалыг ажыглаттынар** болгаш **ниити билдингир** (*кислота, кислород, диагноз, кол сөс, синтаксис*) база **тускай** (*гидролиз, фиброма, морфема, метонимия, атрибут*) лексикага хамааржыр сөстөр болур.

Шупту мергежилдерде терминнер ук адырның профессионализмнери-биле сырый харылзаалыг.

134. Сөзүглелде ажыглаан профессионал сөстөр болгаш терминнер кандыг адырга хамааржырын тодарадыңар. Тайылбырлыг словарьлар дузазы-биле 2-ги абзацта көргүскен тускай мергежилдиг эмчилер дугайында медээлерни чыып, оларның дугайында кыска домактардан тургузуңар.

Республикада чазактың деткимчези-биле эгелээн чаа эмнелге төвүнүң тудуу үш-ле ай иштинде доозулган. 8 муң ажыг дөрбелчин метр шөлдүг чаа эмнелге улуг улус хүлээп алыр болгаш чаштарга көрдүнген 2 поликлиникалыг болур.

358 ажылдакчылар санында 8 инфекционист, 6 анестезиолог-реаниматолог, трансфузиолог, УЗИ эмчизи, рентгенолог, эпидемиолог болгаш эндоскопист дээн ышкаш кол специалист эмчилер ажылдаар. Россияда мындыг каш-даа эмнелгелер бар. (*«Шын» солундан*)

«Мээң келир цеде шилип алыр мергежилим» деп темага кыска чогаадыгдан бжиңер. Шилип алган мергежилиңер дугайында угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг бжиир мурнунда, ол мергежилге хамаарышкан дүлгүүр сөстөр болгаш терминнерден чыып алыңар.

135. Номчуңар. Кандыг медээни дамчыдарыңга мергежил сөстери болгаш терминнер таарымчалыг болганын тайылбырлаңар. Сөзүглелде аңгылаан сөстүң синонимин тывыңар. Силер кандыг мөөгүлөр таныыр силер, оларны амыдыралга ажыглаарының аайы-биле кандыг бөлүктерге чарып болурул, бодалыңарны бадыткаңар.

ХОВАР МӨӨГҮЛЕР

Тывада 2066 янзы үнүштер барын 2007 чылда санап тодараткан. 2020 чылдың чайынында эртем отряды Тываның онзагай камгалалдыг бойдус девискээрлеринден үш аңгы онзагай мөөгүлери тып алган.

Ондум **заказнигинде** аурикулярия деп мөөгү элээн хөй болган. Бо мөөгүде ыжыктар, вирустар, бактериялар узуткаар эм шынарлыг бүдүмелдер бар боорга, биотехнологтуг мөөгүнү делегейниң чурттарында тарып өстүрүп турар. Салаттарга сүүзүннүг чаагай чыттыг холуксаа болгаш немелде биологтуг бүдүмел (БАД) кылыр талазы-биле инновациялыг бүдүрүлгө тургузарынга келир үеде ону ажыглап болур.

Россияның девискээринде безин дыка ховар таваржыр псевдогиднум дээр аттыг чиир мөөгүнү Тапсы заказнигинден тып алган. Ол — эм шынарлыг, ыжык сиңирер бүдүмелдиг мөөгү.

Солун тывыштарның бирээзи — *Poronia punctate*, ас-комицета азы саадактыг* мөөгүлериң бир хевири болган. Ол бактерияларга болгаш ажыг ирик бүдүмелдерге удур туржур. (*Ч. Самбыла*)

1. Тывада оон ыңай кандыг заказниктер билир силер, оларның ужур-дузасын канчаар билип турар силер? Ол заказниктерниң кол ажылдакчылары кымнарыл? 2. Россияда кандыг сураглыг заказниктер, заповедниктер билир силер? Интернет четкизинден бо дугайында медээлерден чыгаш, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

136. Тыва чемге хамаарышкан онзагай сөстериңи сөзүглелден тывыңар. Тыва быштактың кандыг хевирлерин билир силер, оларның аттарын адаңар. Өг-бүлөңер кежигүннери кандыг быштактар чииринге ынагыл?

КЫСКАН БЫШТАКТЫ КЫЛЫРЫ

Быштакты чиг сүт-биле кылыр. Ону кылырда, сүт биле тарак херек. Сүттү чылыдыпкаш, таракты немептер. Сарыг сүдү ылгалгыже, былгаар. Сарыг сүдү ылгалып кээрге, таарга куткаш, кызыптар. Бир болза кырынга аар чүък салыптар. Ынчалдыр кылган быштакты өремелеп чиирге, дыка чаагай. Чыжырганалыг быштак база аажок амданныг, чаагай. (Л. Балдаң)

1. Делегейде сураглыг быштак кылыкчылары болгаш оларның бүдүрүп турар продукциязының дугайында солун материалдарны Интернет четкизинден тыпкаш, кыска медээлерден тургузуңар. 2. Тывага быштак бүдүрүлгезин сайзырадып болур бе, ол дугайында угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бжиңер.

137. Ажыл-агыйның кайы адырынга хамааржыр сөстөр барыл, тывыңар. Оларның лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

Аалывыс көжүп чоруп каарга, Аракпай акым-биле иелээ ушкашкаш, дешкилектеп маңнап ойнаан чаш кулуннар дег, аъттың сыр кара маңы-биле халдып-ла каар бис. Аракпай ынчаарда менден сес хар улуг турган.⁴ Аракпай 6-7 харлыындан тура богба-чаваа, молдурга, казыра өөредип мунуп эгелээн. Кулунундан тура бодунуң өөредип алган аъдын мунуп алгаш, ховуларга болгаш дагларга хой кадарып, чылгы бажын дозуп чоруп каар кижги.

(С. Тамба)

1. Сөзүглелде фразеологизмни тыпкаш, ооң лексиктиг утказын тайылбырлаңар, синонимин айтыңар. Фразеологизмниң сөзүглелге ужур-дузазы чүл? 2. Сан аттарын тывыңар, утказының болгаш тургузуунуң аайы-биле бөлүктөрүн тодарадыңар.

Жаргонизмнер

Жаргонизмнер — кандыг-бир социал бөлүккө хамааржыр кижилерниң чугаазына ажыглаттынар сөстөр: *барахолка (рынок), прикол (баштактаныг), сейшен (рок, поп азы джаз музыканың кежээзи), супер (кончуг эки), базыртынар (чемненир), чорбас кижжи (херек чок), мобила (мобильдиг телефон), телик (телевизор), лимон (миллион акша).*

Жаргонизмнерни чугаага доктаамал ажыглаары күзенчиг эвес.

138. Бердинген жаргонизмнерниң уткаларын тайылбырлап, литературлуг дылдың сөстери-биле солуңар.

Инек-сокпа, думаа-халаң, үгүлүүт, дүктүг арынның, дедир-төрээн, сек.

139. Сөзүглелди аянның номчуңар. Ачага оолдарның чугаазын билип алырынга дузалажып, жаргонизмнерни литературлуг дылдың сөстери, домактары-биле солуп, сөзүглелди катап база эде номчуңар.

ТЫВАЛААРЫ БЕРГЕ-ДИР

Аалга оглум эштерин эдертип эккелген чүве. Хоорайдан оолдар. Ол хүн аалга бажы тенек хой дөгерген турган кижжи мен. Олар кончуг таптыг эъттиң быжып турган үезинде таваржып чедип келген. Эъттеп, шайлаан соонда, оолдарның бирээзи олура: «Ии, эът-даа, быдаа-даа сээдеңдир ийе» — деп бо-ла. Мээң шуут дылым агарып калган. «Бажы тенек хой дөгерген деп та канчап билип каапкан?! Караң көрнүр* кижжи болган-дыр аа» — деп сестип боданып

олур мен. Аргажоктан дыңналыр-дыңналбас кылдыр: «Харын, сээдең чүве-дир ийин, оглум» — деп харыыладым. Бирээзи эжинге харыы кылдыр «кирип каар-дыр ийе» дидир. Ам шуут аймап калдым. Домактың тургузуунуң чиктиин аа? Кайнаар кире берген? Чоп сактырымга, «кирип каар» деп чугаалавас ышкаш ийик. Чок болза «киирип каар», чок болза «кире бээр» дээр-ле болгай. «Че, харын, сайзырал-биле кады дыл-домак база сайзырап бар-ла чыдар чүве ыйнаан» — деп бодалым доозуп чадап чыдырымда, бирээзиниң алгызы үндү: «Ии, чайык эзер! Чайлдырып турар чүве-дир аа!» Ам шуут-ла ол оол хам деп чүвеге бүзүрей бердим. Чүге дизе эрткен чайын эмдик аът өөредип турумда, эзер алгаш*, чая дывылап каапкан чүве болгай. Ол эзеримни катап септеп алган кижини мен. Чайлып турган эзер деп көрүп каапкан дивес силер бе! Өттүр көөр оол келген-дир деп бүдүү сестип-даа, амырап-даа оорар мен. Ол аразында эжи «Кылаң эзер-дир ийе» деп харыылай каапты. Сырбаш дидим. Кайда мөңгүн эзер көрүп каан оолдар боор? Мээң эзерим анаа бөдүүн орус эзер-ле чүве болгай, кылаш дээр чүве-даа чок...

Оолдарның чугаазын черле билип чададым. Амыдыралдан дыка-ла чыдып калган-дыр мен. Орустай-даа албас, тывалап-даа билбес! (Л. Каң-оол)

Жаргон сөстөрүн чугаага ажыглап чаңчыга бээрге, дылды кандыг байдалга чедирип болурунун дугайында ажык чугаадан кылыңар.

140. Жаргонизмни тывыңар, сөзүглелге ону ажыглаанының чылдагаанын тодарадыңар. Кавычкаалаан сөстүн дорт утказының тайылбырын бериңер.

Чаш кижиниң иштики делегейинге дүгжүп, тааржып турар кылдыр **няня** болур деп ажыл чаптанчыг болгаш эң-не харыысалгалыг, берге ажылдың бирээзи боор чорду.

Пенсионерлер бистер ийи ирей-кадайның бир кылыр, тудар ажылывыс — бичии уйнуувусту алчыры. Ону 6 айлыг турда-ла ап эгелээш, ам-даа «сакманщиктеп» турар бис. *(И. Сувандии)*

Аңгылаан сөстөрнүң лексиктиг утказын тайылбырлаңар, тыва дылче очулдуруңар. Очулдурган сөстүң ажыглалынга хамаарыштыр бодалыңарны илередиңер.

141. Диалогту номчуңар. Ийи эжишкиниң чугаазын билишпейн турарының чылдагаанын тайылбырлаңар. Бөгүнгү хүнде ол жаргонизмнерни угба, акыларыңарның чугаазындан эскерер-дир силер бе?

Ийи эжишки чугаалажып турган:

— Эш, дискотека болуп турар дидир!

— Кайда?

— Клубта дидир.

— Аңаа чүнү канчаар чүвөл, эш?

— Таз чаяр бис. Белеткенип ал, кежээ клуб баар бис.

Танцылаар шак-даа келген. Эжинге келирге, демгизи баалыңныг таз чайып турган.

— Сээң тазың кайыл?

— Таз дээрге бедро-дур ийин, эш — деп, бирээзи тайылбырлаан.

— Ааа! Часкан-дыр мен! Садыг барып, дүрген ведро садып алыин — деп маңнап ыңай болуп чыткан.

(Социал четкилерден)

142. Автобуска, кудумчуга база эш-өөрүңерниң кичээлден дашкаар хостуг үезинде чугаазын (тускай сорулга салып алгаш) эскерип, дыңнап, жаргон сөстөрдөн чыып бижинер. Оларны литературлуг дылдың сөстери-биле солуңар. Жаргон сөстөрнүң дылга багай салдарының дугайында ажык чугаадан кылыңар.

Лексиктиг сайгарылганың чуруму

1. Чугаа кезээн айтыр;
2. Сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар;
3. Чаңгыс азы хөй уткалыы. Хөй уткалыг болза, ук утканы тайылбырлаар;
4. Дорт, доора, көжүрген утказында ажыглаттынганын айтыр;
5. Сөстүң тывылган угунуң аайы-биле бөлүүн айтыр;
6. Сөстүң ажыглалының аайы-биле бөлүүн айтыр.
7. Синоними бар болза, айтыр;
8. Антоним бар болза, айтыр;
9. Омоними бар болза, айтыр;
10. Табу азы хоруглуг сөс болза, ооң эвфемизм болур сөзүн айтыр;

Лексиктиг сайгарылганың үлегери

Мээң аңнап мунар Маңнаар-Кула дээр адывысты эзертептим. (С. Тамба)

Аът — чүве ады, лексиктиг утказы — кош эвес дуюглуг, сеглегер кудуруктуг азырал амытан; хөй уткалыг. Ниити түрк, үргүлчү ажыглалдың сөзү. Синоними — мал, хөлге, антоними чок, омоними чок.

ЛЕКСИКАГА КАТАПТААШКЫН

143. Эде бжиир диктант. Сөзүглелде диалектизмнерни литературлуг дылдың сөстери-биле солуп, чамдык домактарны шын кылдыр тургуспушаан, дүжүрүп бжиңер. Бижик демдектерин ажыглаанын тайылбырлаңар.

Эжишкилер оюн-баштаа-биле шак ынчаар одажып чорааш, аът ажаакчызы Оруспайның бажыңыңга чеде бергеннер. Бышкак идиктерлиг ашак кижидаргаларны бозага* кырыңга хол тутчуп уткуп алган⁴:

— Иргиша өрүү эртсиннер! Быдаа хайндырар йоор бо? Таа ийен, манав ийерлер игба?

— Болаарлар кайнаар баар чимел? (С. Сарыг-оол)

144. Номчунар. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Дараа-зында бөлүктерге хамааржыр сөстөрни сөзүглелден ушта бижээш, тайылбырын бериңер: а) укталган сөстөр, б) диалектизмнер, в) терминер, г) топонимнер. Чүве аттарын темалыг бөлүктөрүниң аайы-биле аңгылаңар.

Тываның девискээри кайгамчык улуг Азий диптиң төп кезээнде, арга-бяштыг Чөөн-Мурнуу Сибирь биле кургаг ховуларлыг Моол Республиканың аразында кызыгаар бооп турар. Тываның ховуларында, ылаңгыя тараа шөлдеринде, янзы-бүрү өргелер, күскелер, чолдак-ойлар, алак-таагылар, кырзалар, күжүгеннер болгаш өске-даа хээкчилерниң 40 ажыг хевирлери бар.

Тываның тайгаларында үнелиг кештиг өлүк аң — диин, киш, ас, күзен калбаа-биле тарап нештерээн.

Дииннер Тожуда, Барыын болгаш Чөөн Саяннарның сыннарында, Таңды-Уулада, Сенгилең тайгаларында хөй-ле пөштүг черлерде элбек. Диинниң ийи хевири бар: диинни сырбык-даа дээр (обыкновенная белка) база авырган, ужар диин (белка-летяга).

Национал музейниң чеди дугаар залында дииннерни салып делгээн, оларны эртем аайы-биле «чучело» деп адаар. Чучело дээрге даштыкы хевирин үревейн, ол хевээр кылырын ынча дээр. Ону кылыр специалисти таксидермист деп адаар. (В. Донгак)

145. Сөзүглелди номчааш, сугга хамаарыштыр чаа билип алган болгаш черле билир чүүлдериңерни түңнеп, ажык чугаадан кылыңар. Аңгылаан сөстөр тывылган угунуң болгаш ажыглалының аайы-биле кандыг бөлүктерге хамааржып турарын тайылбырлап бижирер. Сөзүг-

лелде профессионализмнерни айтыңар. Хуу чүве аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар.

СУГ — ЭҢ ДЭЭРЕ ЭМ

«Суг — эң дэере эм» деп ном делегейниң 16 дылдарынга очулдуртунган. Америкага 16 катап парлаттынган.

Улусчу кыдат медицинада сугну бүгү эмнерниң үндезини деп санап турар. Мин тергииделиниң үезинде Ли Шичженьниң тургусканы эмнер дугайында шаандагы номунда сугнуң дугайында тускай эгеде мындыг тайылбырны киирген: «Суг — бүгү чүүлдүң үндезини, чер — бүгү бүдүмелдин иези». «Суг — эң дэере эм» деп номну американ эмчи С. Мейеровиц парлап үндүргөн. Европейжи медицинаның төлээзи Мейеровицтиң номунда кижидыңнап көрбөөн ховар таварылгаларны кирип тургаш, аарыыры дээрге, мага-ботта суг чедишпейн турарының демдээ-дир деп тайылбырлап турар.

Суг — кижиниң мага-бодун эрте кырыдар минералдарны эзилдирип турар. Суг — клетканың кадык бүдүмелдерин каттыштырып, ону долгандыр камгалалды тургузуп турар. Суг оорга сөөгүнүң дискилерин элетпезин чедип ап турар. Суг ханны хоюдупкаш, аарыгларны болдурбайн барып болур. Нерви системазының ажылы сугдан дыка хамааржыр. Суг карак аарыы (глаукоманы) болдурбас.

Сугнуң ажыын хандыр билип алзыңарза, кажан-даа садыгдан газтыг азы пластик саваларда суглар садып ишпес апаар силер. Суг — кижиниң угаан хиринден аңгыда, бүгүле хирни арыдар дээрсин утпаңар. *(Л. Иргит)*

Бердинген темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, кыска дыңнадыглардан белеткеңер:

1. Кара суглар бажын дагыыры — бурунгу чүдүлге-сүзүүвүс.
2. Суг-биле холбашкан домнаашкын, эмнээшкин аргалары.
3. Аржаан сугларның күжү.

146. Бердинген сөстөрнiң синонимнерин тывыңар. Бирги, ийги, үшкү бөлүктүң синонимнери бот-боттарындан чүзү-биле ылгалып турарын тодарадып, делгеренгей тайылбырдан бериңер.

I. Орфография — ..., удурланышкак уткалыг сөстөр — ..., демир-үжүк — ..., садыг — ..., поэма —

II. Кырган — ..., салгын ..., сериин — ..., чылбай — ..., мөөрээр —

III. Чиде бер — ..., ужар-хеме — ..., ярыжар — ..., чычаан — ..., сырбык —

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Лексика деп чүл, аңаа чүнү өөренирил?
2. Ниити түрк деп кандыг сөстөрил, оларның кол темалыг бөлүктөрүн адаңар.
3. Моол дылдан үлегерлээн сөстөрнiң ылгавыр демдектерин адаңар.
4. Моол дылды дамчыштыр кандыг дылдардан үлегерлээн сөстөр тыва дылдың сөс курлавырынче киргенил?
5. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнiң ылгавыр демдектерин адаңар.
6. Орус дылды дамчыштыр кайы дылдардан үлегерлээн сөстөр барыл? Оларның кол темалыг бөлүктөрүн адаңар.
7. Тыва дылдың лексиказы ажыглалының аайы-биле кандыг бөлүктөргө чарлып турарыл?
8. Ниити ажыглалдың сөстери деп кандыг сөстөрил?
9. Ховар ажыглалдың сөстери деп чүл, олар кандыг иштики бөлүктөргө чарлып турарыл?
10. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери деп чүл, олар кандыг иштики бөлүктөргө чарлып турарыл?

§ 19. Ономастика дугайында билиг

Ономастика (гр. *onomastikos* — атка хамаарылгалыг) — лексикологияның хуу аттар шинчилээр адыры.

Топонимнер

Топонимика (гр. *topos* — чер, *онума* — ат) — лексикологияның географтыг аттар өөренир адыры. Тыва дыл эртемінде топонимнерни дыл эртемдени Б. Ондар сайгарып шинчилээш, «Топонимический словарь Тувы» [2007] деп ажылын чырыкче үндүрген.

147. Лингвистиктиг сөзүглелди номчааш, ооң кол бодалын тодарадыңар. Сөзүглелде нарын сөстөрнүң кандыг хевирлери киргенин чижектер-биле бадыткап, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Бирги домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Черлер аттары дылдың словарь составында онзагай черни ээлеп турар болгаш ооң сөс курлавырын байыдып чоруур. Ындыг болганда хуу аттарны шинчилеп, оларның тывылган төөгүзүн тайылбырлап, ук аттарның ужур-утказын чонга солун-сеткүүл болгаш радио, телевидение дамчыштыр таныштырары эргежок чугула. Шак бо чүүл черлер аттарының шын адалгазынга болгаш оларны шын бижииринге хамаарышкан айтырыглар-биле сырый харылзаалыг.

Черлер аттары тус черниң үнүш-бойдузунуң, дириг амытаннарының, казымал байлактарының база ол девискээрге чурттап чораан чоннуң амыдырал-чуртталгазының, чүдүлгезиниң, ёзу-чаңчылдарының дугайында медээлерни айыткан болур. (*Студентилерниң шинчилел ажылындан*)

148. Сөзүглелде ажыглаан топонимнерниң аттарын сактып ап, чер-девискээр аайы-биле дилгиниң онзагай шынарларын, кончуг үнелиг кештиг амытан дээрзин чижектер-биле бадыткаңар. Дириг амытаннар аттары-биле холбашкан кандыг черлер аттары билир силер, ол дугайында чугаадан чорудуңар.

ТЫВАНЫҢ ДИЛГИЛЕРИ

Төөгүвүсче хая көрнүрге, Манчы-Кыдатка чагыртып чораан үевисте, албан-үндүт* төлээр үеде, кыдаттар-биле садыглажырда, дилги кежи эң-не үнелиг кештерниң санынга кирип турган. Ийи дилги кежи-биле Кыдат эрге-чагыргалардан чалаң дужаалды садып ап турган. Совет үеде төп Россияның улуг хоорайларына чаңгыс дилги кежи рынокка 500 акша өртектиг турган. Чаа-Хөлдүң Дуна-Тайга биле Тожу кожууннуң дилгилери кызыл чараш. Бедик тайга эдээниң дилгилери база өңгүр чараш. Чавыс шынаа дилгизи куу өңнүг, өңгүр эвес болур.

Тывада дилгиниң чеди янзы уксаазы* бар. Дилги кырзазы анаа дилгиниң чартыгы хире; Тыва чуртунуң бодунуң дилгизи — ховар дайзын аң; улуг дилги — ак хар кырынга дүннээр амытаннар. Тываның мурнуу талазындан Тес-Хем, Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннардан Хемчик унунче киир дилги-кырзазының ийи аңгы уксаазы бар. Корсак дээр бичии дилги Эрзин кожуунда, Убса-Нуур ыйгылаажында өзүп көвүдээн. Корсак Моолда, Казах чуртунда, Төп Азияның соңгу девискээрлеринде база бар.

(Ш. Байыр-оол)

149. Студентилерниң шинчилел ажылының үезинде чыгган черлер аттарын үстүнде лингвистиктиг сөзүглелде бөлүктээшкин ёзугаар чый бжиңер. Чүге ынчаар бөлүктөй бижээниңерни дел-геренгей кылдыр тайылбырлаңар. Чурттап турар чериңерниң азы төрүттүнген кожуунуңарның девискээринде онзагай аттыг топоним-нерни тып, ол ат канчаар тургустунганын шинчилээш, кыска дың-надыглардан кылыңар.

Алдыы-Шаңгыш — хем унунда шаңгыш үнген чер (*шаңгыш* — кызыл карттыг чиңгежек тал хевирлиг ыяш).

Чанагаш-Хөлчүк — Шара-Нуур хөлдүң кыдыында чыдар хөлчүктерниң бирээзи. Ооң кыдыын долгандыр кандыг-даа оът-сиген үнмээн, ынчангаш ону хеп чок кижиге дөмейлеп адаан.

Шокар-Хараган — хараганнары тарамык үнгүлээн, ырактан көөрге, шокар ышкаш.

Шуулганныг — Тес-Хемде сырый-шыргай аргалыг, кезээде куштар чыглыр чер (*шуулган* — чыыш, хурал).

Көк-Орук — ногаан оът-сиген үнген хову черде шөйлүп чоруткан орук. Түрк чоннар ногаан деп сөстү чугаазынга ажыглавайн чораан, чаа үнүп келген болгаш өске-даа оът-сигенни олар көк деп адап чораан.

Эзирлиг-Хая — бо хаяга эзир куштар чыглыр.

Ямаалык — кадыр хаялыг те-чуңма турлаглаар чер (*ямаа* — моол дылда — өшкү).

Дунчулуг — доктаамал чыланнар ижээп, кыштаар чер (*дунчу* — чыланнар уязы).

Крошка моя — Тес-Хемде эштир чер ады. Бичии уругларның шураарынга эптиг бичии хемчээлдиг эриктен хемче ийлени берген ыяжы бар, уруглар оон сугже шураарда, «крошка моя» деп шурап турган дээр, шак ынчалдыр хуу ат тывылган.

150. Номчуңар. Топонимнерни адаңар, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Аңгылаан хоорай аттарын амгы үеде чүү деп адап турарын улуг улус дузазы-биле тодарадыңар. Шаандагы Таңды-Тываның тос кожууннарын билир силер бе? Амгы үеде Тывада каш кожуун барыл, аттарын адаңар.

Шаандагы Тыва үезинде бүгү Таңды-Урянхайның тос кожууннарының арат-чоннарының төвү Самагалдайга турган. Ону тывалап Оттуг-Орук деп адап турган. Сама-

галдай дээрge онзагай каас-чараш, Таңды-Уула сынның эдээнде оруктар белдири чер. Таңды-Тываның бүгү кожууннарындан Таңды артын ажып, Самагалдай таварты **Улаастай, Урга** болгаш **Бээжин** хоорайлар-биле Тываның харылзааларын доңнаштырарының улуг оруунуң кол белдири турган.

Самагалдай ол үеде садыгның, ус-тывыштың болгаш культураның база улуг төвү турган. Кыдаттан, Моолдан келген садыг чиннери аңаа доктаап, оон ыңай бүгү Тываның аңгы-аңгы булуңнарынче тарап турган. 1763 чылдан 1921 чылга чедир Самагалдай Тываның чүгле административтиг болгаш политиктиг төвү эвес, а даштыкы чурттар-биле харылзажырының, культураның, шажын-чүдүлгениң, улуг-улуг байыр-наадымнарның эрттирер төвү болуп турган. (В. Чадамба)

Гидронимнер

Гидронимнер (гр. *hydor* — суг, *онума* — ат) — суг объектилериниң хуу аттары: хемнер, дамырактар, хөлдер, аржааннар, далай, океаннар: *Улуг-Хем, Азас, Кара далай, Индий океан*.

Тываның девискээринде хемнер, хөлдер, аржааннар, дамырактар аттарын Б. Ондар шинчилээш, «Краткий словарь гидронимов Тувы» деп ажылды парлаткан [1995].

151. Дүжүрүп бижиир диктант. Сөзүглелде хуу аттарны тодарадыңар. Нарын чүве аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктерин салыңар.

«Куш у...лыг, кижичур...уг» дээр болгай. Соңгубашкы Чөөн Саян дагларынга бүргеткен т...лчургу, кайгамчык чараш чурумалдыг, бай-байлактыг Тываның

каас-ко... булуңнарының бирээзи болур Биче-А...ңгатыга төрү...үнүп өстүм. Чүгө Биче-А...ңгаты дээнил дээрге, ооң угбазы Улуг-А...ңгаты база бар. Оларның эгези малчы...ар малын семиртип чайлаглаар сер...н о...ттуг, аңныг-меңниг, бай-байлак, кайгамчык чараш бедиктерлиг Мөңгүлек, Беш-Чалыг, Кызыл-Эрик, Хадыңныг дээн ышкаш...айгалардан чыгып баткан...амырактардан ка...ыжып чыылган хемнери болур. (Ш. Шыырап)

152. Номчуңар. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Топонимнер, гидронимнерни айтыңар. Демдек аттарын өзек сестери-биле катый ушта бижээш, утказының аайы-биле бөлүүн айтыңар. Чада хевиринде демдек ады бар-дыр бе, тодарадыңар.

— Бо хем ол чарында, бисти бир-ле дугаар уткуп ап турар тас баштыг улуг сынны Салдыг-Хөл тайгазы дээр — деп, Самбууевич чугаалап чор. — Орук хажызында чыдар бо дээрбек кара-көк хөлдү Салдыг-Хөл дээр. Каш үеден бээр кижиге хол дээп көрбөөн кур* балык мында.

Шынап-ла, хөл боду көжүп, шимчеп турган чүвө дег, кедергей хөй кадыргылар кара булут ышкаш ол-бо чайгылып, өрү-куду шуужуп-ла турлар...

Бир-ле кадыр баалык кырынга үнүп кээривиске, хенертен-не сериидеш кылынды. Мурнувуста делгем ногаан оргулааш көстүп келген. Ону Көк-Ойман дээрин билип алдым. Оргулааштың ортузунда хөл бар — Биче-Баш хемниң үнүп чыдар бажы ол.

— Дөө ол, чер-дээрниң шапшылгазында, маңган ак тайганы көрө-дир сен бе, Өнер? Бо оранның эң бедик дээвири болгаш Бий-Хемниң үнгөн бажы — Хар-Тайга ол боор. Сеңээ солун болур ужурлуг, дүшкөш дураннап көрөм.

Бии-Хемниң эге бажы дөө турар ак тайга ол-дур дээр-ге-ле, класс концертинге эпти-ле чугаалаар ынак шүлүүм сагыжымга кирип келди:

Меңги хар эривес меңге чыдар
Бедиктерден эгезин тыпкан,
Кылаң өңнүг арыг суглуг Хемниң
Кырлыг чалгыы бадып чыдар...

Көгөргөргөн чалым хаяларны
Көшкөлендир баткан Енисей
Орук-эрийн делгем кылып алган,
Ону тывалап Улуг-Хем дээр. (М. Эрген)

153. Делгеренгей эдертиг. Сөзүглелди номчааш, хемнер, хөлдөр, кургаг черлер аттарының тыптып келген чылдагаанын, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Черлер аттарының тургустунган аргазын айтыңар, оларны морфемаларга чарыңар.

ЧАЙЛАГ-ХЕМ

Таңды сынының мурнуу эдээнде Успа-Хөлче улай аккан хемнерниң бирээзин Чайлаг-Хем дээр. Долгандыр арга-эзим, даглар бүзээлээн, көөрге, кызаа хем, айыраңнаан чечектер үнгөн аяңнарлыг, тас дагда хаяның чарыындан аржаан суг сыстып үнүп чыдар, кезек-кезек черлеринде кызыл-каттыг, инек-караалыг, эм үнүш ыт-кадындан эгелээш, үстүү бажында чем үнүш согуна болгаш артыш-шаанактан бээр үнүп чыдар.

Бедик, тас дагда хаядан үнүп чыдар хемниң суунга шаанда ада-өгбелеривис эмненип чораан дижир. Оон бээр-ле ол хемниң бажында арыг кылаң сугну «Чайлаг-Хем аржааны» деп адап чаңчыга берген.

Хемниң адаккы ужунда Көк-Каът деп бедик дагның баарында база-ла аржаан суу агып үнгөн. Ынчап кээрде, Чайлаг-Хемниң адаа, үстүнде ийи аржаан бар болуп турар.

Ооң соңгу-чөөн талазында Алды-Үстүү Ак-Кара-Суглар, Кадыр-Тайга, а барыын чүгүндө Хамар, Артыл-Ажыктын делгемнери шөйлүп чоруткан.

Чайлаг-Хем агаар-бойдузунуң шириини, чер, хөрзүнүнүң байдалы-биле мал-маганга дыка таарымчалыг оран чүве. (А. Түлүш)

Этнонимнер

Этнонимнер (гр. *ethnos* — чон) — чоннарның, аймактар, төрөл-бөлүктөрнүң аттары: *ак, делег, доңгак, монгуш, тыва, бурят, көрей.*

154. Номчунар. Сөзүглелде хуу аттарның бөлүктөриниң тайылбырын бериңер. Хурааңгайлаан сөстү Интернеттен тыпкаш, утказын тайылбырлаңар. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң шын бижилге дүрүмнөрүн тайылбырлаңар.

СОНУУРГАКТАРГА

Тибеттиң төвү Лхаса хоорайже Катмандудан меңги-доштар-биле шыптынган Гималай дагларын ажыр ушкаш, чеде бердивис. Гонгар аэропорту Лхаса хоорайдан 60 км черде 4343 м бедикте чүве-дир.

Бо чуртту «Тибет» деп европейжилер адаан, кыдаттар «Таңгыт» дээр, а тывалар «Төвүт» дээр ийик. А тибеттер — төвүттер боттары чуртун «Гангюл» азы «Пеюл» деп адаар улус-тур.

Лхаса хоорай 3600 м бедикте, ынчангаш аалчылар бажыңының — отельдерниң өрээлдеринде бичии баллоннарда кислород бар, адаккы каътта эмнелгелерде дег, улуг кислород баллоннарын тургузуп каан.

Потала деп Далай-Ламалар Ордузу делегейниң «7 хуулгаазыннарынга» хамааржыр.⁴ ЮНЕСКО-нуң кам-

галалында. Ол бедик тей кырында, бедии 13 каът, иштики өрээлдерни 1000 деп-даа турар, оон хөй деп медээлер база бар.⁴ Далай-Ламалар ажилдап турар ордузунче кирерде, 108 тепкииштерлиг дыйлайып үнген чадалап үнер турган.

(М. Ховалыг)

Кислородтарны чүге өрээлдерге салганын делгеренгей тайылбырлап, ол дугайында чугаадан чоргузуңар.

155. Сөзүглелде этнонимнерни айтыңар, оларның хуу аттар тургузарыңга хамаарылгазын тайылбырлап, сөзүглелден чижекке даянып, ындыг аттардан немей тывыңар. Алтайларда тыва аймактар аттарыңга дөмей чүүлдерге хамаарыштыр төөгү материалдарыңга даянып, делгеренгей тайылбырдан тургузуңар.

Кырган-ачам, мен бичии турар шаамда, Даг-Алтайның чурттакчыларың³ алтайлар дивес, делеглер дээр чораан, хакастарны белдирлер дээр турду. Алдын-Хөлдү безин Делег-Хөл деп адап чораан, ынчангаш амгы үеде «Телецкое озеро» деп орустап адап каан адында ужур-ла бар. Даг-Алтайда тыва аймактарга дөмей омакшылдыг³ ховалыг, соян, иргит, куулар дээш оон-даа өске аймактар бар бооп турар. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, шаг-шаанда бис чаңгыс чон, чаңгыс күрүнелиг чораанывыс ол боор-дур.

(Ч. Чочагар)

Антропонимнер

156. Шола аттың тывылганын номчуңар. Амыдыралдан билриңер, чечен чогаалдардан номчааныңар бир онзагай ат, шола дугайында чижектен сактып, кыска сөзүглелден бжиңер.

Улуг-Хемниң Барыкка чурттап чораан мөге кадай Кыргыз Намчылбаа угбайның дугайын К-Э. Кудажы «Ыржым-Булуң» деп тоожузунда бижээн. 4–5 эрлерниң

аргажып көдүрөр тос-таңма деп изиг мүннүг пажын чаас-каан көдүрүп, эзип алыр.⁴ Ынчангаш чон ону Тос-Таңма угбай деп шолалап адап алган⁴. (*В. Чадамба*)

Антропонимнер (гр. *anthropos* — кижиге) — кижилерниң хуу аттары, шолалары, чажыт аттары: *Аяс, Шулуу, Шевер-Кадай, чогаалчылар М. Горький (шын ады М. Пешков), Антон Үержаа (шын ады Күжүгет Антон Үержааевич)*.

Тыва дылда аттарга хамаарыштыр шинчилел ажылын Н. Сувандии чоруткан болгаш «Тувинская антропонимия» деп монографияны парлаткан [2011].

157. Дүжүрүп бижиир диктант. Үзүндүде ажыглаан хуу аттарның бөлүктөрүн тодарадыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Этнонимнерни ушта бижиңер.

Ыр...а кирген чараш оран, сарыг ды...ыг Чад...на хемниң эр...нге Алдынчы Кара-Монгуштар деп аймак улустан укталган, оруст...р-даа, моолд...р-даа, т...лдаар Тевек-Кежеге ирей чур...ап чораан. Кыргызан-ачам Тевек-Кежеге Саян ар...ындан келген орус кижиге эмчилеринге хелемечилеп берип турган. М...лдар, дөрбе...ер кээрге, олар-биле арыг моолдажыр, кайгамчык-ла ...ылдарга сун...улуг кижиге турган. (*В. Пюрюна*)

158. Номчуңар. Сөзүглелде ажыглаан хуу аттарның бөлүктөрүн тодарадыңар. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрүниң аттар апарып турган чылдагаанын тайылбырлаңар.

Николайның фамилиязын авам «Он-дар» деп дефистеп бижиир кижиге болган. Ынчангаш кайгамчык чараш фамилия-дыр аа дээр. «Тувинская правдага» ол үе-

де үнген шүлүүмнүң адаанга адымны салырда, Светлана Владимировна Козлова, черле чогаалчы кижиге болгаш ынчаары ол боор, «Цаллагова-Ондар» деп каан болган...

Шекпээрге дыка-ла солун аттарлыг улус ынчан турганын сактыр-дыр мен. «Школа, Трактор, Апельсин, Мандарин» дизе-ле, кымнарны чок дээр! Мээң 9-ку классчы өөреникчим уругнуң ады «Кукуруза». Мен ону чаптап «Руза» дээримге, ол чоргаары-биле: «Мээң адым Кукуруза» дээр... (Э. Цаллагова)

159. Номчуңар. Антропонимнерни ушта бижирер, нарын аттарының шын бижилгезинге, кезектериниң утказынга хамаарыштыр тайылбырлардан бериңер. Лексиктиг утказының аайы-биле төрөл-бөлүк илередир сөстөрни аңгылап, уткаларын тайылбырлаңар.

Ачамның адазы болур кырган-ачамны Моолдан келген бадарчы лама Дондук-Доржу дээрзин дыңнаан мен. Кырган-авамны Чучудай деп адаар. Ол бедиксимээр дурт-сынныг, хөглүг, баштаксымаар аажы-чаңныг болгаш идик-хеп быжып, даараарынга шевер кадай.⁴

Ачамның кады төрөөннери беш кижиге.⁴ Оларның эң улуу ачам, дараазында ийи кыс дуңмаларын Ханды-Хөө, Серен-Хөө дээр. Ийи оол дуңмаларын Кара-Сенди, Чадамба деп адаар. Чадамба акымның уруглары болур артист Севилбаа, башкы Чудурукпай угбаларым-биле чоок эдержип чордум.

Авамның адазын Кумзат, авазын Дензинмаа дээр чораан. Авам төрүмелинден кады төрөөн ийи акыларлыг болган кижиге-дир. Оларның улуу болур даайымны Күдер-Кара, бичии даайымны Чашкаадай дээрзин эки билир мен. Күдер-Кара даайым, шынап-ла, дурт сыны бедик болгаш, арай дүрзүзү күдерзимээр, шоолуг чугаакыр эвес, бедик кара кижиге чорду. (Ш. Шыырап)

160. Тайылбырлыг кызыра бжиир эдертиг. Номчуңар. Сөзүглелдин планын тургузуңар. Чаңгыс кижиниң адын каш янзы адаарын, ооң хевирлерин сөзүглелде аттар дузазы-биле бадыткаңар. Башкы деп сөстү чүге улуг үжүк-биле бижээнин тайылбырлаңар. Сөзүглелде өске кандыг хуу аттар киргенин тодараткаш, хамааржыр бөлүүн айтып бжиңер.

МЕРГЕН УГААННЫГ КОНФУЦИЙ

Кыдат философ, улуг Башкы, Чөөн Азияның шылгараңгай угаанныгларының бирээзи. Чогум ады — Къюнг Чиу, литературада ады — Чунг-ни. Ол бистиң эраның 551 чылдың август 27-де Кыдаттың Шантунг можузунга төрүттүнген.

Конфуций чүү чүвеге өөредип турганыл? Бир дугаарында, кижини болурунун дээди чадазы — улуг назылыгларга хүндүткелдиг болуру. Ийиде, Конфуцийниң бодалы-биле, эки кижизидилгелиг, эвилең кижини бодун алдынып чоруурундан-на илдең болур.

Конфуцийниң өөредиинде күрүне дээрге улуг өг-бүледир деп айыткан. Күрүнеде эң улуг улус — чон, ооң соонда эрге-чагырга. Эң сөөлүндө — чагырыкчы. Мерген угаанныг чагырыкчы бодунун үлегер чижээ-биле чонун кижизидер ужурлуг деп санап чораан.

Конфуцийниң эң кол өөредии — кижини бүгүдези бодун боду бедик деңнелче көдүрүп, моральдыг болгаш сагыш-сеткил культуразын бедик деңнелге тудар ужурлуу. Бот-башкарнып ажилдаарыңа, бодунун мергежилин улам сайзырадып, ажыглаарыңа эртем чугула херек дээрзин угаадып, тайылбырлап чораан. (*Л. Иргит.*)

Зоонимнер

161. Номчуңар. Дириг амытаннарға хамаарышкан хуу чүве аттарын мурнунда чогуур демдек аттары-биле катай ушта бижирер. Демдек аттары оларның кандыг шынарларын көргүзүп турарын делгеренгей тайылбырлаңар. Өске хуу аттарның бөлүктөрүн тодарадыңар.

1. Сыынның-Дөңгүл тайгазы кедергей¹-ле байлак оран — күске-күжүгенден³ эгелээш, сыын-мыйгак, буур-буланга чедир, ас-киштен эгелээш, адыг-бөрүге чедир кандыг аң-меңни мында чок дээр. Бо караңгы кара тайганың каржы-дошкун ээзи — он ийи адыр чидиг хылыш мыйыстарлыг, салгынга эстеп турар чоолбураарган семдер кара чоғдурлуг, бедик куу-хүрең Кара-Чоғдур деп сыын⁴ (М.Э.)

2. Ажай-буурул Хемчикке күжүн каткан Алды, Үстүү-Ишкиннер баштарыңа турза чолдак-даа бол, тутса мөге Алакай дээр аңчы арат хүүрек ышкаш калбак хавактыг, шаажаң дег, улуг ала карактарлыг, алды хана өг хире бедик чаагай мага-боттуг, тос сыын эьдин аарзынмас-даа Карала деп аттыг дөңгүр бугалыг чораан (М.Э.)

Зоонимнер (гр. *зоон* — дириг амытан) — дириг амытаннарның шола аттары: *Көстүк, Хартыга, Чыраа-Доруг, Мойнак, Калчан-Доруг*.

162. Номчаан чогаалдарыңардан, көргөн киноларыңардан дириг амытаннарның шола аттарыңдан сактып бижип алгаш, ол аттың кайы чогаалдан, кинодан алдыңанын эштериңерге тыптырыңар. Дуза болур кылдыр аттың эдилекчизиниң овор-хевирин илереткен сөстөрнү, кылдыныгларын немей бижип алыңар.

Ү л е г е р и: *Шиижекчигеш* — дузак орта кире бергеш, шилирткейнип, сылдырткайнып чүткүп чыткан.

163. Шола аттың тывылганын кысказы-биле бижиңер. Диалектизмнер болгаш антропонимнерниң дузазы-биле чогаалдың адын, болушкуннарның болуп турар черин сактыңар. Аңгылаан сестерниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Бир-ле эртен Артыш-оолдуң челдирип келген чарызын мен баглап чыдырымда, ол чары мени холу-биле каккан деңер даан. Чаагымны сивире шаап бадырыпкан. Хайлыг, аалдың хамык улузу база көрүп турган дивес силер бе.

Чары кырындан черле дүшпес шапкылажып-ла чоруур ийи уруг — Оля биле Чойганмаа мени эмин эрттир каттырыштылар:

— Чары адаанче бажын суга бээр амай оол-дур!

Артыш-оолдуң ачазы чугаалай-дыр:

— Чамдык, шала эмдиксимээр донгурлар черле каккыланы бээр боор харын. Холунуң чанынче чоокшулап болбас. Алыс-ла шыны-биле алырга, кижии азыраан малда иви дег чараш мал чок: теппес-даа, ызырбас-даа.

Чаагым шыймакталып, ханы сыстып келгилээн — чарының ол хүүректелип чоруй барган калбак дуюгларының чидии аажок боор чүве-дир ийин. Чаагым шыймактаан ол моома чаа атка чединген болган — оолдар ону Кагар-Чары дижи бергеннер. *(М. Эрген)*

164. Бажыңыңарда азырал амытаннарыңарның шола аттарының тывылганының дугайында кыска харылзаалыг чугаадан тургузуңар. Демдек аттарын ажыглап, оларның аажы-чаңын, даштыкы овур-хевириң тургузуңар.

165. Амыдыралда шола аттың канчаар тыптып келирин тайылбырлаңар, бодалыңарны чижектер-биле бадыткаңар. Аъттарның аажы-чаңында кижиниинге демей талаларын айтыңар. Тыва биле бурят чоннуң аътка хамаарылгазында демейлешкек, онзагай талаларын тодарадыңар. Тыва улустуң аъттарының шола аттарындан тыпкаш, уткаларын тайылбырлаңар.

Чылгының баштыңы — дуржулгалыг Шыйбак-Даван. Шола атты ол анаа-ла албаан. Каш чыл мурнунда олче бөрүлөр халдаан. Даваннарын үзерледип, балыгланган хирезинде ол бөрүлөргө удур харыы берип шыдаан.

Баштыңның соонда Шаргалдай чоруп турар. Бо онзагай аът болдур ийин. Ооң дугайында ыр чогаатканнар. Чарышка эрткилээш, бистиң улуска кылагар чараш кубоктарны болгаш баштайгы шаңналдарны эккеп берип чораан. Шаргалдай-биле чергелештир Ак-Даван чоруп турар. Ону колхозтуң удуртукчулары мунуп алган чоруур. Ынчангаш-ла ындыг боор, ооң аажызы хедер-дошкун. Бедик Серко деп шолалыг, аныяк, оглаа-чүгүрүк-биле маңган Шаргалдайның, чүге-ле чүве ийик, эви багай. Эзертээр хамаанчок — Серкону тудары берге.

Буряттарның мындыг чаңчылы бар: эмдик аътты чаажыктырып, өөредип каар болза, ооң адын ол аът алыр. Ынчангаш бистиң чылгывыста Сэрэн-Доржунуң Доруг-Дайы, Сандактың Кыскылы, Алешаның Шилгизи, Гунганың Хүрең-Дайы. Эрдени Гармаев ийи аът өөреткен: Эрдениниң Кулазы, Эрдениниң Ой-Сарыы. Цыган, эки хайгааравас болза, бир-ле чүве үүлгедип алыр аът болгай, бичии-ле аамайланыр болзуңза, тепкени ол, азы аскырлар-биле чогушкаш, чылгыны дүймедиптер. Ынчалза-даа ажылдаары кончуг. Демдектигбей дээр чоржаң аът Цыгандан кончуг ылгалдыг, ол ажылдаарынга ынак эвес, кылаштап чорааш-ла удуп чоруур. (Ц. Жимбиев)

166. Чедир бижиир тайылбырлыг эдертиг. Кичээнгейлиг номчааш, эдертигни бижиирде, номуңар хаап алыңар. Чарыштың түңнели кандыг болганын улаштыр чогаадып бижиңер.

Үжен-дөртөн хире чалаң* өшкү сүрген, дөңгүр шилги молдургалыг, кадаң кара оол кедээр шатче үнүп бар чоруур. Ооң хертеш шилги молдургазының ылгыны

аажок, тевени дег чолдак кудуруун амыр-соксаал чокка ходуңнадыр шырбавышаан, үргүлчү саяктап кылаштаар. Ынчангаш ээзи ону Саяк-Шилги дээр.

Ырак эвес кожазы аалдан хой, өшкү холуй сүрген дыгырык мыйыстыг шилги-ала молдургалыг узун оол база үнүпкен. Оолдуң ала молдургазы дыка чоржаң, аргалыг болза чыда-ла дүжерин бодаар. Дүрген кылаштазын дээш бичии албадаарга, узун дылын дораан-на уштуптар. Барба хырнын догдаңнадыр хөлчокка-ла хөжүледир эгииштээр. Ынчангаш ол Чоржаң-Ала деп атка чединген.

— Мээң молдургам кыс-даа болза, силерниң багай молдургаларыңарга черле четтирбес! Аттыг молдурга боор. Халып турда караңнаар чүве! Хартыгадан-даа артык! — деп, Анчат молдургазын мактаан.

Эртеш биле Машпал аңаа черле чөпшээрешпээннер:

— Багай кыс молдурганы мээң Чоржаң-Алам эртер! Узак* молдурга чүве. Дылы кызаңайны берген соонда, дам баар деп бил!

— Чо-ок! Мээң Саяк-Шилгим эртер! Кедергей ылгын молдурга боор! Канчаар-даа шаварга, деридер эвес!

Аас-биле чеже маргыжар, ам чүвениң шынын тып, херек кырында чарыштырып көөр дишкеннер. (М. Эрген)

167. Тоолдарда ыттар, аъттарның шола аттарының дугайында, оларның онзагайының дугайында шинчилел ажылындан чорудуп, кыска дыңнадыглардан белеткеңер.

Космонимнер

Космонимнер (гр. *kosmos* — өртемчей) — октаргай делгеминде сылдыстарның, бөлүк сылдыстарның, планеталарның хуу аттары: Шолбан, Үгер, Венера, Юпитер, Чеди-Хаан, Орион, Ай, Хүн.

168. Номчунар. Хуу аттарның ономастиканың кайы бөлүүнгө хамааржырын тодарадыңар, ол аттардан кандыг космоним тывылганын айтыңар. Нарын аттарның баштайгы кезектериниң лексиктиг уткаларын тайылбырлаңар.

Хаан-Тайга — тоолчургу чугааларда кирген төөгүлүг, ыдыктыг тайгаларывыс. Шаг шаанда 7 хаан сылдыстар — Өлеңниг-Хаан, Шөргелиг-Хаан, Хорумнуг-Хаан, Демирлиг-Хаан, Холдуг-Хаан, Артыштыг-Хаан, Уулин-Хаан (Даглар-Хааны) — бо чеди баштыг Хаан-Тайгаларның кырынга олурган. Оларның бирээзи хымыш туткаш, Дээр адавыска сүт өргүүйн дээш, хымышын көдүрүп ора, ышкынып алган. Ооң чанында турган Хаанны: «Каям ол хымышты көдүрүп берем» — дээрге, оозу: «Мен Хаан кижжи сеңээ канчап айбыладыр мен» — дээш, чанындаазын айбылаарга, оозу база ынавас болган.⁵ Шупту Хаан болганда, кым-даа айбылатпас болган.

Олар шупту дугурушканнар: «Дээр адавыска черден сүт өргүп шыдавас болганывыста, боттарывыс дээрже үнүп, өргүүр болган-дыр бис» — дээш, шупту дээрже үнүп, хымыш кылдыр туруп алганнар.⁵ Өргүп чашкан сүдүнүң чаштанчылары санап четпес сылдыстар ол деп бурунгу өгбелер санап чораан. (Д. Никитин)

169. Номчунар. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Октаргай, сылдыстар, планеталар дугайында билир чүүлдериниң эштеринер-биле солчуп, чугаадан чорудуңар.

Октаргай, сылдыстар дугайында билиглерниң чугулазын кижилер үе-дүптен угаап билип чораан. Үе-шакты, ай-хүннү санаары, черниң уг-шиин тодарадыры, салым-чолдуң оруктарын тодарадыры — бо бүгү билиглерни кижилер октаргай-биле дорт харылзаалыг деп санап чораан.

Октаргай — эң-не делгем, кыдыг-кызыгаар чок де-вискээр. Октаргай делгемнерин шинчилээр эртемни астро-номия дээр. Бистиң билиривис Хүн системазы дээрге-ле планеталар, кометалар, спутниктер, астероидтер. Хүн сис-темазы ышкаш ындыг бөлүктөр октаргайда дыка хөй.

Астрономия эртеминден кижиниң амыдыралы дорт харылзаалыын эртемденнер бадыткаан: навигация (далай оруктары, авиация, космонавтика), бойдус камгалалының айтырыы, агаар шимчээшкининиң айтырыы, чер ажылы.

Астрономия — октаргайның бүгү-ле чажыт билиглерин ажыдар солун дүлгүүр. Ол бүгү чажыттарны ажыдар, шинчилээр ажыл келир үеде силерден база дорт хамааржып болур. *(Интернет четкизинден)*

170. Номчунар. Сөзүглелде космонимнерни айтыңар. Сыл-дыстар, планеталар-биле холбашкан кандыг байырлалдар, ёзулалдар билир силер, ол дугайында ажык чугаадан чорудуңар. Дефис чокка бижири нарын сөстөрни ушта бижиңер.

Тываларның ада-өгбелериниң ажыглап чорааны 60 чылдың дириг амытан эргилделиг хүн дизии (календарь) дээрге Хүн, Чер, Ай, Баргасувайды (Юпитер) болгаш Шанычарның (Сатурн) шимчээшкиннеринге үндезилет-тинген үе-шаг хемчээр системазы болур. Чамдык шинчи-лекчилерниң бодалы-биле алырга, шак бо хүн дизии Төп Азияның көшкүн чоннарының аразынга тывылган. Ооң тывылганы көшкүн чоннарның ажыл-агый байдалы-биле холбашкан. Көшкүн чоннарның өг-бүле бүрүзү кидис өглүг чораан. Өгнүң хараачазы чылдың чылыг үе-зинде ажык турар болгаш дээрде сылдыстарны хайгаарап көөрүнге эптиг турган.⁴ Оон аңгыда өгнүң дээвирииниң ынаалары дээрни уг-шиг аайы-биле кезектерге үлеп турар шыйыглар болуп турган. Ынчангаш кидис өг бүрүзү бир тускай

«планетарий» болуп чораан, ооң ачызында сылдыстарның шимчээшкининиң дугайында билиглер салгалдан салгалче дамчып келген. (Б. Монгуш)

Кандыг мергежилдин кижилериниң ажылы сылдыстар, планеталар-биле сырый холбаалыын тайылбырлаңар, бо талазы-биле медээлерни Интернет четкизинден тыпкаш, дыңнадыглардан белеткеңер.

171. Бердинген чижектерни номчуңар, оларның кол ылгалын Интернет ажыглап, тайылбырлаңар. Харылзаалыг кыска сөзүглелден тургузуңар.

- I. Ай, Юнона, Юпитер, Сатурн, Марс, Хүн, Чер.
- II. Үш-Мыйгак, Чеди-Хаан, Үгер, Паллада, Амур.

172. Фантастиктиг тоолдан үзүндүнү номчааш, бичии оол Неонун космос делгемнеринге сагынгыр-тывынгыр чоруктарының дугайында тоолду улаштыр чугаалаңар азы номчуңар. Тоолда ажыглаан космонимнерни сактып адаңар. Фантастиктиг чогаалды тургузарыңа доора болгаш көжүргөн уткада ажыглаан сөстөрниң ужур-дузазын тайылбырлаңар. Хуу аттарның бөлүүн тодарадыңар.

Шыяан ам, амыдырал-чуртталгазы элдеп чиктиг, аралбатызы аш-чем-даа чивес, аштавас-суксавас-даа, аажы-чаңын кижиле билбес, хуулгаазын делегей бар чүвең иргин. Ында чүгле чөөк дег булуттар селгүүстеп чоруур, чүгле ээтпек муңгаргай ай тояап чоруур шак ол оранның адын Октаргай дээр чүве-дир эвеспе.

Кайгамчык, ужу-кыды көзүлбес ол Октаргайның ханы, дүп чок тереңинге хөй-хөй чылдар дургузунда эртем ажылы кылып чораан «Астролет» деп космиктиг ужар-хеме⁶ аалындыва чанып орган иргин. Төрээн Черинче эеп чанып ора, бир аныяк эртемден уруг дыка чараш, эрес-кайгал оолдуг болган. Амыраан ада-ие амдыы оглун Нео деп адап ап-тырлар эвеспе...

Бир-ле катап Нео хава ыды Пират-биле ойнап халчып турда, хенертен хөлчөк ыткыр медээ дыңналып келген⁴:

— Кичээниңер! Авария! Авария!⁵

— Кайда-дыр бис? Кончуг дүрген координатты тодарадыңар — деп, Неонуң ачазы Удуртулга Төвүндөн дилег кылган. Удаваанда харыы келген:

— Кара-Шулбустар бөмбүрзээниң кырында ужуп чоруп олар-дыр бис, чүнү канчаар бис?...⁵ (Л. Батурина)

173. Чогаадыг. Хуу аттар дугайында өөрөнгөн темаларыңарга даянып, «Сылдыстарже аян-чорук» деп темага тоожуушкун хевиринге фантастиктиг чогаадыгдан бижичер

ХУУ АТТАРГА КАТАПТААШКЫН

 174. Номчуңар. Хуу аттарны бөлүктөй ушта бижичер. Үлегерлээн сөстөрү айтыңар, кандыг дылдан укталганын тодарадыңар.

— Бо черни Шерештээ хөл дээр. Шаанда маңаа Яндай Лопсаң деп кижичурттап, балыктап чораан боорга, орус эштер мону Яндайкин деп адап каан чүве-дир ийин — деп, Балчыма ирей соруку кире берген хөөрегилеп чораан.

Чорук улузу Доруг-Хөлгө кээп хонган. Михаилдин черге бир дугаар хонганы ол.

Кежээликтей хар хөмнүктөй чаап келген. Улуг-ла чаглак пөштүң дөзүңгө чоон чудуктар-биле улуг одаг ужуткаш, ам-на дой кылгаш турупкан. Аңаа чүү турбаан дээр! Дүлгөн, шиштээн эт, консервалар, сухарай, шай, мүн, сахар... шынап-ла шайлалга! Хар буруладыр чаап, одагның чалбыраажы, чаштанчылары дээрже кызаңайнып ужугуп үнүп, бир-ле салют ышкаш бооп турган.

— Чер чораан кижиги экидир чемненир чоор, эки чемнен-чемнен — деп, Балчыма ирей Михаилди чагывышаан орган.

А Михаил ийи эжиниң эът чип кээрин магадап⁶, хлеб безин чокка, шак ынчаар канчап чиптер улус⁶ боор деп бодап олурган.

— Михаил Фёдорович, че кандыг-дыр, хлеб чок багайдыр бе? — деп, Тумчугаш эжинге сагыш човап айтырган.

— А-жыр-ба-ас. Черге хонары магалыг чүве ышкаш чүл! Харын-даа Чаа чылдың ёлказы сагышка кирип тур.

Бо аныяк орус⁶ оолдуң чаңчыкпаан чаа амыдырал-биле эптежиң, чуду-кара байдалга шыдамы-биле чаңчыгып өөренип чоруурун чаптап, өөрү харын-даа чамдыкта каттыржы бээр. (Л. Чадамба)

175. Номчааш, сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Хуу аттарның бөлүктөрүн илереткеш, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Шола аттың тыптып келген чылдагаанын бижээн домакты номчуңар, амыдыралдан ындыг хевирлиг чижектерден тывыңар. Аңгылаан сөс каттыжышкынының утказын канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар.

XX чүс чылдың 30 чылдарының³ төнчүзү, 50 чылдарының барык эгезинге чедир Калдак-Хамарның каалама оруун үндүргени дээрге бүгү Тываның улусчу тудуу болганын ооң төөгүзүндөн билир бис.

Мен база ол улусчу тудугнуң ужу-кыдыыңга киржир аас-кежиктиг болган мен. 1952 чылдың чайынында, школачыларның дыштанылгазының үезинде, бистерни, 12–14 хар аразында сес оолду, Чыргалаңды сумузундан 60–70 хар аразында Шойдак Бошка дээр хүндүткелдиг улуг өгбевиске удурткаш, ынчаарда чаа тургустунган «Калинин» колхозтуң өнчүзүнче «Дыттыг-Арыг» МЧАЭ-зинден шилчээн Тонн-Мелдер деп шола аттыг аъттың

сөөрткени тергеге олурткаш, орук тудуунга дузалажыры- биле чоруткан чүве. Ол аътка Тонн-Мелдер деп шоланы берген ужуру болза терге, шанакка-даа тонна ажыг аар чүьктү сөөртүп алгаш баар мал дээр.

Бистин кылыр ажылывыс болза Шуурмактын Бай-Дагдан Кызыл хоорай уунче 1,5 км хире черде Дүктүг-Дыт аксының тар-кызаа болгаш хенертен ээр ээтпээнде хая-даштыг, кедээр талазындан дамырак суг агып баткаш, малгаш-баларлыг апаар чериниң хая-дажын буза шаап тургаш, орукту делгемчидери турган.

Ол үеде байгы-ла бар чепсек-херекселдеривис — тергелиг аът, балды, кускун-хаай³, озук³, быра³, лом бо-ла.

Бир ай дургузунда ажылдааш, алган даалгавысты күүсеттивис. Чаңгыс машина эртип турган ээтпектин кызыы черин ол-бо талаларындан келген ийи ГАЗ-51 машиналарның кузовтары дүрбүжүп эртип турар кылдыр шаавыс-биле делгемчиттивис. (И. Сувандии)

1. Сөзүглелде ажыглаттынган сан аттарының бөлүктерин то-дарадыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар. **2.** Хурааңгайлаашкын аргазы-биле тургустунган сөстөрни ушта бижээш, кандыг сөстөрдөн тургустунганын айтыңар. **3.** Дараазында кичээлге сөзүглелге даянып, делгерөңгей эдертигден бижинер.

176. Номчуңар. Хуу аттарны тыпкаш, оларның бөлүүн тодара-дыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Тыва дылда кандыг сыл-дыстар аттары билир силер, улуг улустан айтыргаш, эштериңерге айтып беринер.

Чылгыны дагларже ойладып кел чыдырымда-ла, караңгылай берген. Мээң хуулгаазын эжим өске «чылгычы» база сылдыс чылгызын хай деп үндүрүп келди⁴. Караңгы ховуда мээң чылгым¹ ышкаш, дээрде сылдыстар база-ла ында-мында чаттыла берген; сылдыстарны база аңгы-аңгы-даа, бөлүк-бөлүк-даа кадарар-ла болгай. Оларның база тус-

тус аттары бар. Алдын-Өргөн дорт-ла Соңгу чүкче чыраан, ооң бичии-ле хажызында Чеди-Хаан ында сырлы берген турар, а Үш-Мыйгак шуут-ла даглар баштарында туруп алган. Шолбан сылдыс өскелеринден озалааш, бедип-бедип барып туруп алган. Даң аткыже ооң оруу узун.

(Ц. Жимбиев)

 177. С. Комбунуң шүлүктөрүндөн үзүндүлөрдө кирген хуу аттарның бөлүктөрүн тодарадыңар. Аңгылаан сөстү автор чүгө ынчаар ажыглаанын, канчаар шын бижиирин тайылбырлаңар.

Мелдеринге олурупса,
Мешпен-Хөлгө чедире бээр.
Баарында Улуг Бай-Тал
Мандып өскөн суурум **чүвейн...**

Шилги-Дайга олурупса,
Шивилигге чедире бээр ...
Алды-Бош-Даг, Үстүү-Бош-Даг
Ада-өгбөм чурту **чүвейн.**

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Ономастикага чүнү шинчилээрил?
2. Кургаг черлер болгаш суг объектилериниң аттарын кандыг терминнер-биле адаарыл?
3. Кижилерниң, төрөл аймактарның хуу аттарын кандыг терминнер-биле адаарыл?
4. Дириг амытаннарның шола аттары канчаар тыптып келирил, оларны чүү деп термин-биле адаарыл?
5. Чамдык хуу аттарны чүгө кавычкалап бижиирил, чылдагаанын тайылбырлаңар.

§ 20. Фразеология дугайында билиг

Фразеологизмнер

178. Фразеологизмнер деп чүл ол, 5-ки класска өөрөнгөн билиңерни сактыңар. Бердинген домактарда фразеологизм-чүве ады, фразеологизм-демдек ады, фразеологизм- кылыг сөзүн айтырыгларын салып тургаш, тодарадыңар. Олар домактарда кандыг кежигүннер болуп чоруур-дур?

1. Чылбай-оолду чаржыр, хүрежир дээрге, бажын каккан инек дег, кара шору оол турган. (М.Э.) 2. Тостостуң соогун эртип алыры мен ышкаш өскүс оолга берге турган. (С.) 3. Кара-Кадай кырган-авазының Ыңаажыкка өөреткен кол-ла эртеми — карак-кызыл ажыл, чүү-даа чүвеге хумагалыг, малга ынак, черге камныг болуру. (Е.Т.) Чылгычы кижиги эрес болур, чылгычы кижиги эзе-херек чок аас этпес. (К.-Э.К.)

Фразеология (гр. *phrases* — чугаа + *logos* — өөредиг) — быжыг сөс каттыжыышкыннарын шинчилеп өөренир эртем.

Фразеологизмнер — чаңгыс ниити уткалыг, чардынмас, доктаамал составтыг, чугаага янзы-бүрү аян киирер сөс каттыжыышкыннары: *кум кынныр* — бичии када удуй тыртып алыр, *балдыр сыкпас* — дыш чок, үзүк чок бут кырынга ажылдаар.

Фразеологизмнер сөс ышкаш **чоок** азы **удурланышкак** уткалыг бооп болур: *бажы каткан* — *көрбээн чүвези чок* (дуржулгалыг), *читкан хой тургуспас* (томаанныг) — *суг курту дег* (тенек).

Чамдык фразеологизмнер **вариантыларлыг** бооп болур: *ак сагыштыг* — *ак сеткилдиг*, *холу чадагай* — *холу бош*.

179. Номчунар. Фразеологизмни тыпкаш, утказын тайылбыр-лаңар. Өзек сөзүнден айтырыгдан салгаш, кандыг домак кезигүну болуп чоруурун айтыңар.

Бистиң өгбелеривис **Лхасаның** та кайы хүрээлеринге далай дег эгээртинемес шажын эртемнерин хөй чылдарда чедип ап турган улус чүве. Хүрээлерниң хөй **архивтерин, судурларын кыдаттар** эжелел үезинде өрттедипкеннер болгай. Ынчангаш бистиң өгбелеривис дугайында оода дыргак каразы дег төөгү билип алыры болдунмас-даа. Мээң ачамның адазының адазы **Ховалыг Шыырап** мында хүрээлерниң бирээзинге 20 ажыг чыл өөрөнгөш, сарыг шажын **философиязының доктору** — кешпи эртем адын чедип алган өгбем-дир. Бистиң бурунгуларывыс XVIII чүс чылдың ийиги чартыындан эгелээш, 1900 чылдарның эгезинге чедир «а» деп үжүктү 5800 км ыракта **Төвүт** чуртунга «феодалдыг дүмбей» дижиривис үеде чедип өөрөнип чорааннар-дыр. Шак ындыг ырак черже 2 чыл иштинде чадаг чедер турган. Мээң бодалым-биле алырга, кижини төрөлгөтенниң төөгүзүндө бо хире ыракка эртем чедип алыры-биле чадаг чораан чоннар чок. (*М. Ховалыг*)

1. Аңгылаан сөстөрни бөлүктөй бижиңер: а) топонимнер, б) этнонимнер, в) антропонимнер. 2. Эртем, өөрөдилгеже сундулуг кижилер дугайында солун материалдардан чыып, «*Эртемче чуткүл*» деп темага кыска дыңнадыглардан кылыңар

§ 21. Синоним фразеологизмнер

180. Адаанда сөстөргө утказы чоок быжыг сөс каттыжышыкынындан немеп бижиңер. Чоок уткалыг сөстөр деп кандыг сөстөрил, оларны кандыг термин-биле адаарыл, сактыңар.

Ү л е г е р и: *Хорадаар* — чеди өкпези чеделээн турар.

Хөй. Утпас. Амданныг. Бижик билбес.

Ажыглаар фразеологизмнери: *үжүк кара таны-
вас, кара шаар, хаайынга кертип алыр, дыл одура ызырып
каа дег.*

Чамдык фразеологизмнер **синоним фразеоло-
гизмнерни** — чоок уткалыг быжыг сөс каттыжыыш-
кыннарының одуруун — тургузар: *аас ашпас — аксы
белен салдымас — хөрөккө шыгжаар — белен-селен
чүве чугаалавас деп уткалыг; арны кыза берген —
баш сугар чер тыппаан — эпчоксунган, ыяды берген;
бажы бедик — хөрээ бедик — чоргаар; бажы каткан
— көдүрбээн хөнээ чок — дуржулгалыг.*

181. Бирги одуругда сөс каттыжыышкыннарынга синоним фразеологизмнерни ийиги одуругда чижектер-биле дүүштүрүңер. Фразеологизмнерниң илередип турар уткаларын тайылбырлаңар. Я. Ш. Хертектиң фразеологизмнер словарын ажыглаарын утпаңар. Тыва-орус, орус-тыва словарьлардан синоним чижектерден тып, уткаларын тайылбырлаңар.

көк суг	ишти төктүр
от чүшкүржүр	көк мөөн
өдү чарлыр	далган мээлиг
өг ишти	амдыы кижиге
суг мээлиг	ыядыр арны чок
дүктүг арынныг	отче үс кудар

182. Домактарны номчааш, оларда ажыглаттынган фразеологизмнерни айтыңар. Оларга синоним болур фразеологизмнерни бердинген домактардан азы фразеологизмнер словарындан тып бижиңер.

1. Чүгле ала ыт херим иштинде кылаштап тур, ээрбес-
даа. Чүгле чем ээзи-ле турган боор. 2. Аъш-чем ижип-чип
төтпес. Ак чем сава бүрүзүнде караан ажып тургулаар.
3. Аъш-чем төктүп чыткан. 4. Ийи кижиге ижим четпес.

(С.С.) 5. Сөөлгү ийи чыл улаштыр дүктүг даванныг чүве мурнунче киирбейн келгеш, Эзир-Кара деп шолага четкен чүгүрүк аьдын тудуп мунуп алган. (Э.Д.) 6. Ынчан Маңгыр чейсең биле Домогацких аразындан суг өтпес өңнүктер апарган. (К.-Э.К.)

183. Номчуңар. Шүлүктен алган үзүндүдө фразеологизмни тыпкаш, утказын тайылбырлаңар, синонимин тывар. Синонимнерлиг фразеологизмнер кирген шүлүктерден тывыңар азы чогаадып шенеңер.

Магазиннер делгииринге
Матрешкалар бо-ла турар.
Чаңгыс хепке куткан ышкаш,
Чараштарын канчаар ону!
(Ч. Кара-Күске)

184. Шыйыгның ийи талазын деңнеп тургаш, синоним фразеологизмнерни айтыңар.

дужа келбиже
дылы узун
дылын тыртар

изин истээр
ийи бут кырынга турар
балдыры дыңзыг

суг чажым
тоо быдаргай
оран дүвү

аксы бош
уш-баш чок
аксын туттунар

бут кырынга турар
чодазы чоон
угун уктаар

чер дүвү
чажыпкан тараа дег
чалаа сыкырым

185. Үстүндө бөлүк чижектерден тургузар сөзүггелиңерниң утказынга тааржыр фразеологизмнерни шилип алгаш, «Кижиг болуру чажындан», «Чайлагга», «Хүндүктел эзулалдары» деп темаларның кайы-бирээзинге харылзаалыг домактардан тургузуңар.

186. Бердинген фразеологизмнерниң утказын тайылбырлаңар, синонимнерин адаанда бөлүктен тывыңар. Үш фразеологизм-биле домактардан чогаадыңар.

Бис кырында, даш баарлыг, даш тевер, думчуун бо-растаар, ишти бак, өдү чарлыр.

Ажыглаар фразеологизмнер: *доң баарлыг, хыл кырында, сагыжы бак, дедир тевер, тос өкпези турар, дужун хараар.*

187. Кижиниң эмоционалдыг байдалынга азы мага-бодунуң миннишкиннеринге хамаарышкан фразеологизмнерден сактып азы словарьдан дилеп тывыңар. Оларның синонимнерин айтыңар, уткалары тайылбырлаңар.

Үлегери: *Кара баары кадар, чер дырбаар* — эмин эрттир каттырар, аажок каттырар. *Чүрээ аксынга кээр, угаан-кудун ышкынар* — аажок коргар.

§ 22. Антоним фразеологизмнер

188. Фразеологизмнерге удур уткалыг чижектерден адаанда бөлүктен тып бжиңер. Антоним деп терминниң дүрүмүн сактыңар.

Сөөгү бак, балдыры кошкак, балдыры дыңзыг, сөөк баштыг, суг салба.

Ажыглаар фразеологизмнер: *сөөгү быжыг, балдыры дыңзыг, хос баштыг, сөске чегей.*

Антоним фразеологизмнер — удурланышкак уткалыг быжыг сөс каттыжышкыннарының одуруу: *ак сагыштыг — кара сагыштыг, эриг баарлыг — доң баарлыг, караа көскү — караан халтап алган.*

189. Бердинген чижектерден антоним фразеологизмнерниң одуруун тургузуңар, уткаларын тайылбырлаңар. Синоним фразеологизмнер бар болза, синонимниг одуруун тургузуңар.

Аксында сүдү кеппээн, сөске чегей, сөөк баштыг, эриг баарлыг, аксында чүректиг, холу бош, ис базар, даш чүректиг, хос баштыг, бажы каткан, ис баспас, кара баарлыг, суг салба, холу кадыг.

190. Бердинген сөстөргө утказынга тааржыр чижектерни адаанда одуругдан ушта бжиңер. Улаштыр ушта бжиңип алган фразеологизмнериң антонимин бжиңер.

Ү л е г е р и : ыыттавас — *ак хар ашпас, суг салба.*

Ырак, дидим, тенек, дуржулгалыг.

Ажыглаар фразеологизмнер: *чүрек чок, суг курту дег, көдүрбээн хөнээ чок, чер дүвү.*

191. Баш, дыл, карак, чүрек деп сөстөр кирген антонимниг болгаш синонимниг одуруглар тургузуп турар фразеологизмнерден тыпкаш, оларны кыдыраажыңарга бжиңип алыңар.

192. Вариантылыг фразеологизмнер-биле домактардан чогаадыңар, уткаларын тайылбырлаңар. Оларның уткалары шуут дүгжүп азы ылгалып турарын хайгаараңар. Фразеологизмнерниң вариантыларының тыптып кээриниң чылдагааннарын тайылбырлаңар.

Аразындан суг акпас, аразындан суг өтпес, аразынче суг акпас.

Думчуун бораланыр, думчуун бодаар, думчуун борастаар.

Дүктүг арынныг, арны дүктүг, ыядыр арын чок, кежи кылын.

193. Сөстөр болгаш фразеологизмнер кирген бөлүктөрдүн кайы-бирээнин шилип алгаш, харылзаалыг домактардан тургузуңар. Сөзүглелиңерге чүгө албан-биле ук сөс каттыжыышкынын шилип алганыңарны бадыткап, тайылбырдан беринер.

Ава — дыл ызырар, дыл ажырыпкы дег, дыл одура ызырып каа дег.

Ажыл — карак мегелээр, карак чаар.

Садыг — кижиге кулаа амыратпас, кулак коңгалаар.

Аажы-чаң — бир хепке куткан ышкаш, чаңгыс хепке куттурган дег.

194. Номчуңар. Домактарда фразеологизмнерни ушта бижип алгаш, уткаларын тайылбырлаңар, вариантылардан немеңер. Фразеологизмнер домактарда кандыг чугаа кезээ, кандыг кежигүннер болуп чоруурун тодарадыңар. Эвфемизм кирген домакты тышкаш, табу сөзүн айтыңар.

1. Часкы тарылга думчук кырында келген. *(К.-Э.К.)*
2. Бис каш эр ижээн аалдаар дээш чорупкан бис. *(М.М.)*
3. Ам ол чораан ояар ис чок барган. *(К.-Э.К.)*
4. Шупту бодум көк суг мен. *(С.С.)*

Фразеологтук сайгарылганың чурumu:

1. Фразеологизмниң кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыр.
2. Фразеологизмниң утказын тайылбырлаар.
3. Чаңгыс азы хөй уткалыын айтыр.
4. Фразеологизмниң синоним, антоними бар болза, айтыр.
5. Домакта кандыг кежигүн болуп чоруурун айтыр.

Фразеологтуг сайгарылганың үлегери:

Чүгле эр кижиге өг-бүлө бажын билип, харыылаар дээр болза, шын эвес. (С. Пюрбю)

Бажын билир — фразеологизм-кылыг сөзү; лексиктиг утказы — өг-бүлени чааскаан башкараар; хөй уткалыг, синоними чок, антоними чүве бажы билбес.

 195. Номчуңар. Фразеологизмнерни тыпкаш сайгарылгазын кылыңар. Нарын сөстөрниң канчаар тургустунганын тайылбырлаңар, оларның кандыг чугаа кезээ болуп турарын айтыңар.

Боктагай дээрге турза — бедик, тутса — мөге, эр угаанныг, аймактарның бораң-сараң эрлерин артынга каар. Чүге дээрге ада-иезиниң хеймер уруу, хеймер-хеймер боорда, дың кара чаңгыс уруу. Акыларының аразынга өзүп, оларның оюннарын ойнаар, чаңын чаңнаар болгаш, ча адар, чыда октаар, селемележир, аңнаар дээш — эр кижиниң кылыр-тудар чүүлдеринге бичиизинден-не өөрени берген. Чоок-кавыда аалдарда Боктагайның үе-чергези оолдарның аразындан аңаа белен-селен деңнежир оолдар ховар.

(Ш. Суваң)

МОРФОЛОГИЯ

КЫЛЫГ СӨЗҮ. ОРФОГРАФИЯ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 23. Кылыг сөзүнүң утказы, грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези

Кылыг сөзү — кылдыныгны, шимчээшкинни азы турум байдалды илередир болгаш *канчалган? канчап тур? канчаарыл? чүңү кылган? чүңү кылып тур? чүңү кылырыл?* деп айтырыгларга харыылаттынар, домакка сөглөкчи, тодарадылга, байдал бооп чоруур тускай чугаа кезээ.

Кылдыныг: *Найыралдың хүлүмзүрүң (канчалды?) хүннеп келди. (Ю.К.)*

Турум байдал: *Талыгырда харлыг сыннар көстүп чыдыр.*

Кылыг сөзү **арын, сан** база **үеге** өскерлир.

Кылыг сөзү **болур, болбас** хевирлерлиг, **причастиелер, деепричастие** деп тускай хевирлерлиг, **залог, вид, наклонение** деп категорияларлыг.

196. Номчуңар. Сөглөкчи болуп чоруур кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларже кол сөстен айтырыгдан салгаш, ийи шыйыг-биле шыйыңар. Кылыг сөстөрүниң үелерин айтыңар. Ийи дугаар сөзүглелде кылыг сөстөри кайы үеге хамааржыр-дыр, а кылдыныглар кайы үеге болуп турар-дыр, тодарадыңар.

I

Ыяштарның бүрүлери сылдыраан. Дүнеки куш чалгыннарын чайып, далдырткайнып ужуп чоруй барганы дыңналган. Кулак уунга ымыраалар ыйылаан. Айдыңы

аажок. Ховунуң кырын бүлүртүң көк ай дээр дүдүскөгүнгө чедир чырыдып турган. Хенертен Шодаң-Шокар кулаан кызып, ынаар хем уунче көрүнгөш, аяар ораны каапкан. Аңаа харыы кылдыр өске аъттың оранганы көңгүс ырак эвесте дыңналган. (И. Бадра)

II

Моолдуң ховуларындан чымчак салгын айдызап кээр. Ховужуктарда чээреннер кодан хой дег оъттап чоргулаар. Тогдуктар күчүлүг чалгыннарын чайгылап каап, өөр-өөр ужуп чоруур. Шала кежээликтей Амбын-Хайыраканның өвүрүндөн чалгып келген салгын-сырын хоюңнады бээрге, чаагай чыттар айдызай бээр. (И. Бадра)

197. Кылыг сөстөрүн арын, сан, үелерге өскертиңер. Оларның кандыг аргалар-биле тургустунарын тайылбырлаңар.

Арыннар	Эрткен үе	Амгы үе	Келир үе
Чаңгыстың саны			
1 арын	(мен) чуру=ду=м	чуру=п тур мен	чуру=ур мен
2 арын	(сен)		
3 арын	(ол)		
Хөйүнүң саны			
1 арын	(бис)		
2 арын	(силер)		
3 арын	(олар)		

 198. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстери кайы үеге хамааржырдыр, а кылдыныглар канчаар болуп турар-дыр, тодарадыңар. Бирги домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Безерек хава ыттарны тыва улус шаг шаандан тура өөнгө ижиктирип, **азырап чораан**. Ону харын аңаа бир аян

бодап эвес, а өг камгалакчызы, уруг-дарыгга хай чагдатпас «бурган ыды» кылдыр көрүп, **азыраар**. Ынчангаш ооң өггө чыдар чери безин хүндүткелдиг: чай боорга, орун хозу — сериин чер, кыжын орун кыры — чылыг, чымчак чер. Чемгерерде безин сөөктүң чымчаан каап бээр, сүт быштааның арыг суу-биле **чемгергилээр**. Ооң ужун бооп чадавас, хава ыт ээлеринге кайгамчык бердинген, оларны камгалаанда, кызыл тыны-биле тутчур чүве-дир.

Хаваның сергээ шынап кайгамчык, ол дүнеки даашты өг даштында өдек кадарган коданчы ыттан безин мурнай **дыңнаар**. Чүгө ындыгыл дээрге, улуг ыт дүрлүп алгаш удуур, думчуун кудурук алдынче суккаш, кулактарын база шып аар. А хава колдуунда хөлестей удуур, ынчангаш бир кулаа черже чыдар — хензиг-даа дааш эндевес ужуру ол.
(Ч. Чүлдүм)

Кылыг сөзүнүң эге хевири келир үениң причастиези болур, ол канчаар? деп айтырыгга харыылаар: *-ар (ар, -ер, -ыр, -ур, -ур, -ур)*.

Бо хире тооруктуг чылда диин Тумат тайгага хөй болурунга оолдар амырап чорааннар. Кежээки сырынга ыяштарның бурулери аяар сылдырашкан. (Ш. С.)

Амырап чорааннар — кылыг сөзү, эге хевири — амырап чоруур.

Сылдырашкан — кылыг сөзү, эге хевири — сылдыражыр.

199. Номчааш, домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Кылыг сөстери домактарда кандыг айтырыгларга харыылап чоруурун, домактың кандыг кижигүннери болуп турарын аас-биле тайылбырлаңар. Кылыг сөстериңиз үезин, арын, санын айтыңар.

Улуг-Хемден кезек оолдар үргүлчү балыктаар бис. Турум суглуг элезинниг мугулдур — балыктаар черивис ол. Чүгле ырыктааштыг оолдар аңаа эштип, балыктап тура хүнзээр чүве-ле болгай. (О. Туң-оол)

200. Номчуңар. Сөзүглелден кылыг сөстөрүн ушта бижээш, эге хевиринге салыңар. Кыр-Аскырга кыска характеристикадан бижимел-биле тургузуңар.

Дайын мурнунда өөвүстүң эвээш эвес санныг сураглыг кыр чылгызы турган⁴. Ол чылгының баштыңы болур кедергей эрес, көрүштүг, боду бедик, шыырак, маңнап турда, чел-кудуруу чаагайы кедергей саглаңнаар кыр өңүг аскыр турду. Кыр-Аскырны улус аажок үнелеп көөр, ооң кулунун алыр дээш, чамдык улус ийи-чаңгыс белерни кыр чылгыга кадып-даа турдулар.

Бир катап аскыр мени кедергей-ле коргуткан⁴. Чылгыдан аът мунуп алыр дээш, эртенги чыварның соогу кончуг боорга, дөтпе кежи хөрөктээш эштип алгаш, кылаштап чоруптум. Чылгының турар черинге чедир кылаштааш, изиргени бергеш, дөтпе кежи хөрөктээжимни² бажымга кедир эштип алгаш, хараганнар аразындан чылгыларже² үнүп бар чорумда, Кыр-Аскыр³ менче улуг, бедии кончуг кылдыр сербейип алган, буттарының дуяглары-биле черни диртиледир каккылааш, коргунчуг сүр боттуг болу берген, менче херепкен бо-ла кел чор. Кортканымдан алгырбышаан, дүрген-не бажымда хөрөктээжимни уштуп чая бээримге, серт кылдыр тура дүжүп, менче бичии көргөш, дедир чылгызынче базыпты. Чылгызын кедергей камгалаар, карактаар турган⁴. Чылгызындан кулун безин чазый бөрүге алзып көрбээн. (Ш. Шыыран)

§ 24. Кылыг сөзүнүн уткалыг бөлүктөрү

Кылыг сөзү илередип чоруур уткаларының аайы-биле тускай бөлүктөргө хувааттынар: 1) кижиниң кылдыныгларын илередир; 2) кижиниң болгаш дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир; 3) дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир; 4) бойдус болуушкуннарын болгаш кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар.

<p>Кижиниң кылдыныгларын илередир</p>	<p>1) угаан-бодал ажылын; 2) сагыш-сеткилдин байдалдарын; 3) кандыг-бир чүүлге кижиниң хамаарылгазын; 4) тодаргай кылдыныглар; 5) чугаа болгаш үн органның киржилгезин</p>	<p><i>санаар, бодаар; өөрцүр, хорадаар; хүндүлээр, магадаар, хандыкшыыр; кыргыыр, дозулаар; сымыраныр, кышкыраар</i></p>
<p>Кижиниң болгаш дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир</p>	<p>1) мага-боттуң шимчээш-киннерин; 2) миннишкин органның ажылын; 3) кандыг-бир чүүлге угланган кылдыныгны; 4) мага-боттуң янзы-бүрү байдалдарын; 5) чүвениң кандыг-бир турум байдалда турарын</p>	<p><i>шураар, шошжуур, цүгээр; көөр; дыңнаар, кижиргенер; ызыраар, казар, базар; удуур, дыштаныр, шылаар; олураар, чыдар, чоруур</i></p>
<p>Дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир</p>	<p>1) дириг амытаннарның үн болгаш ыгт-даажын; 2) дириг амытаннарның амыдыраарын; 3) дириг амытаннарның шимчээш-киннерин</p>	<p><i>эдер, бустаар, киштээр; оғттаар, ижээр, төрцүр; чыраалаар, саяктаар, ужар</i></p>
<p>Бойдус болууш-куннарын болгаш кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар</p>	<p>1) бойдуштуң болуушкуннарын; 2) кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар.</p>	<p><i>хадыыр, церлээр, бораңнаар; эргижирээр, саргарар, быдыраар</i></p>

201. Тайылбырлыг диктант. Хөй сектер орнунга адаанда бердинген кылыг сөстөрүн немевишаан дүжүрүп бжиңер. Ажыглааныңар кылыг сөстөрүниң уткалыг бөлүктөрүн тодарадыңар. Кандыг чурумалды тургузарыңга кылыг сөстөри дузалыг болганын тайылбырлаңар.

Хенертен барыын чүктен улуг-ла кара булут келгеш, черниң кырын караңгылады Кара булут талазындан сооксумаар сырын ... соонда, чоорту ... , хөрөктенген адыг-мажаалай дег, ... , улгатса-улгатса, хемниң чалгыларын ол-бо Хемниң суу, улуг далайның чалгыы дег, күштүү-биле эрикти кээп ... , чара-чире соп, дааш-шимээни-даа

Киирер кылыг сөстөри: *сыгырып келген, шыва апкан, коогайнып, күштөлип, моңнап, сывыртап эгелээн, улгадып орган.*

202. Үстүндө таблицага даянып, шүлүктө ажыглаттынган кылыг сөстөрүн уткалыг бөлүктөргө чарыңар. Тире демдекти чүгө салганын тайылбырлаңар.

Угаан-бодал — кижилерниң
Узуп төтпес эртинези⁴.
Бодуң мында орунда-ла
Бодалдарың четпес чер чок:
Карак чивеш аразында
Каптагайны эргий кааптар.
Дээрниң хиндиин тепкеш келир...
Терең далай киргеш келир... (Э. Кечил-оол)

203. Бердинген темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, тоожуушкун, чурумал азы угаап боданышкын хевиринге улуг эвес хемчээлдиг чогаадыгдан бжиңер. Чогаадыңарга ажыглаан кылыг сөстөрүн уткалыг бөлүктөр аайы-биле чарыңар.

«Спорт залыңга», «Чайлагга», «Кадык болур дизе...»

§ 25. Кылыг сөзүнүң дөзү. Кылыг сөзүнүң чогаадылгазы

Кылыг сөзүнүң дөзү ооң лексиктиг утказын илередир. Тыва дылда кылыг сөзүнүң дөзү дужаал наклонениезиниң ийиги арнының чаңгыстың санында хевири-биле дөмей, ынчалза-даа утка талазы-биле ылгалдыг. Дөс чүгле арыг кылдыныг илередир, үе-даа, арын-даа, сан-даа чок хевир болур. Кылыг сөзүнүң дөзү деп айтыры-биле ооң соонга дефис ышкаш кыска демдекти салыр: *халы-, кир-*.

Сөстүң дөзүн оң талазын хаап каан дорт шыйыг-биле айтыр: *уш-, ажылда-*

Деңнеңер:

Кылыг сөзүнүң дөзү	Дужаал наклонениези
дөмей чүүлү:	
чаңгыстың санының ийиги арын хевиринде	
<i>кыл-(ган), бжи-(ди), сана-(ар)</i>	<i>кыл, бжи, сана</i>
ылгалы	
дужаал наклонениези-биле даштыкы хевири дөмей-даа болза, тускай утка илеретпес, чүгле кылдыныгны айтыр	чаңгыстың санының ийиги арнында кылыг сөзү кылдынгыны күүседир кылдыр дужаап, дилеп азы албадап турар тускай уткалыг

Кылыг сөзүнүң дөзү укталбаан болгаш укталган болур.

Укталбаан дөс — черле бүткен-не бүдүжү ол, өске кандыг-даа арга-биле тывылбаан, чүгле дазылдан бүткен дөстөр болур: *тут-, кел-, халы-*.

Укталган дөс — дазылга чогаадылга кожумааның немешкенинден, дөстөрниң каттышканы азы тудушканындан, составтыг кылыг сөзү кылдыр каттышкан кезектерден тургустунар: *суглады, кызаиш кылынган, эккелген (ап кел), биллип ап турдувус.*

204. Номчуңар. Шүлүктен укталбаан болгаш укталган кылыг сөстөрүн ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар, кожумактарның аттарын айтыңар. Кылыг сөстөрүн ажыглап, онаалгазы кылдыңган, кичээлге белең кижиниң байдалын илереткен кыска шүлүктен чогаадыңар.

Онаалгазын күүсетпээн
Оолду башкы кыйгырыпкан.
Амдыкының чүрээ серт дээш,
Арны-бажы изиш диген.

Шала таваар, хөөнүг-хөөн чок
Самбыраже калгып орган.
Харыыны кым айтып бээрин
Карак уштап көрүп турган.

(Э. Кечил-оол)

205. Номчуңар. Кылыг сөстөрүн ушта бижээш, эге хевирге салгаш, дөзүн шыйыңар, арнын, санын, үезин тодарадыңар. Уткалыг бөлүктөриниң аайы-биле кандыг кылыг сөстери ажыглаттыңанын айтыңар.

Эрес-оол кырган-ачазы-биле арга кезииринге дыкала ынак. Олар каттап, тооруктап, азы анаа-ла селгүүстөп чоруп каарлар⁴. Чылдың кайы-даа үезинде аргага чоруурга, магалыг-ла. Арга куштарының үнү шуут-ла кайгамчык. Бир-ле бүдүн хөгжүм херекселинге күүсеткен² концертти оон дыңнап болур.

— Кыргызан-ачай, дыңнадың бе, мыя мында сыйтыладыр эдип орар чүү деп куш боор? — деп, Эрес-оол айтырган².

Кыргызан-ачазы топтап дыңнаалай берген.

— Аа, демги кончуг ыр-шоорга кире бээр сыгырга² ол-ла болгай. Сыгырга ыраажы куштарга хамааржыр. Кезжээлерде суг ооң сыгырары улам өткүт, улам аянныг апаар — деп, кыргызан-ачазы тайылбырлап берген. (Е. Танова)

Морфологтуг арга

206. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүн укталган деп бадьткаңар, оларның дазылын, чогаадылга кожумактарын аңгылап шыйыңар. Сөстөрүнң кандыг чугаа кезектеринден укталганын тодарадыңар.

— Че, оолдар, солун-чугаадан эгелээр-дир! — деп, Чинчи сөөлгү сөстү чассыда аарак чугаалады...

— Чүгле ам аза дугайында чугаа кылбас-тыр. Мээң бажыңым озалааш болгаш, коргунчуг чугаалар кижиге сагыжындан ыравас боор чорду — деп, Дарыймаа чугаалайдыр...

— Мен коргунчуг-даа, каттырынчыг-даа солун-чугаалар билбес мен, уруглар. Ам чаа кирип орувуста, дээрде бир сылдыс чүгүрө бербедиве. Мен сылдыстар дугайында чугаалап берейн бе? — деп, Бады шала көргүрээшсимээр үн-биле айтырды...

— Солунун аа! Дыңнаар-дыр! — деп, азалар орнунга айыыл чок сылдыстар тыптып келгенинге Дарыймаа аажок өөрүй-дүр.

— Бистиң кырывыска дем чуулган чүве сылдыс эвестир, уруглар...

— Сылдыс э-эвэс? — деп, уруглар Бадыны үзе кирип, чарыштырыштылар. Мен база кайгай бердим, сылдыс эвэс болза, чүү деп? Дээрде дүне ай, хүн чүгүрө бээр эвэс.

— Ынчаар чүгүрген сылдысты «болид» деп адаар чүведир. А болид дээрге октаргайдан черже **чоокшулап** келген улуг метеоридти ынча дээр. Ол агаарның үстүкү каъдынга келгеш, изий бергеш, эстип каар чүведир. Ооң изээш, эсти бергенин ам чаа көргенивис ол-дур. (М. Ховалыг)

1. Силер эш-өөрүңер-биле аян-чорук чорааш, кежээ одаг кыдынга солун чугаалар чугаалажырынга ынак силер бе? 2. Кандыг темаларга чугаалар солун болур-дур? Боттарыңар солун чугаалар билир силер бе?

Морфологтук арга дээрге чогаадылга кожумактарының дузазы-биле кылыг сөзүнүң тургустунары. Кылыг сөзү чогаадыр кожумактар элээн хөй.

Кылыг сөзү чогаадыр чамдык кожумактар:

1. -ла (-ле, -на, -не, -да, -де, -та, -те): *кажаалаар, өглээр, халдаар, хөлдээр, хемнээр.*

2. -а, -е, -ы: *санаар, көзээр, байыыр.*

3. -ар, -ер, -р: *караар, кыйгыр, саргар (< сарыг-ар).*

4. -гар (-гер, -кар, -кер): *суггарар, чөмгөрер, оъткаарар, хепкерер.*

5. -жы, -шы, -зы, -сы, -чы: *байлакшыыр, аныяксыыр, алдаржыыр.*

6. -сыра (-сире, -сура, -сүре, -зыра, -зире, -зура, -зүре, -жыра, -жире): *сагышсыраар, эътсирээр, уйгузураар, удаажыраар.*

7. -зын (-зин, -зун, -зун, -сын, -син, -сун, -сүн): *айыылзынар, бергезинер, чарашзынар, элдепсинер.*

8. -ыкса, ооң вариантылары (кылыг сөзүндөн кылыг сөзү чогаадыр): *номчуксаар, адаксаар, цнүксээр, бериксээр, көрүксээр, барыксаар.*

207. Кылыг сөстөрүниң чогаадылга кожумактарын шыйыңар, кандыг чугаа кезээнден укталганын тодарадыңар. Кандыг чогаадылга кожумаан ажыглаан-дыр силер, чүгө ол-ла кожумактың аңгы-аңгы хевирлерин ажыглааныңарны тайылбырлаңар.

Шинчилээр, чылчырыктаар, өргөлээр, дажыглаар, шуурганнаар, терезиннээр, хөлдээр, хуралдаар.

208. Бердинген кылыг сөстөрүниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Ийи домактан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Суггарар, ажылдаар, ырлаар, бергезинер, аныяксыыр, санаар, кылаштаар, көзээр, кириксээр.

 209. Номчуңар. Морфологтуг арга-биле укталган кылыг сөстөрүниң кожумактарын, дөзүн шыйыңар. Дөстөргө кожумак нежежириниң дүрүмнерин сактып, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Кылыг сөстөрүниң арын, сан, үезин тодарадыңар. Морфологтуг арга-биле тургустунган кылыг сөстөрүн ажыглап, турисчи аян-чоруктар дугайында чогаадыгдан бжиңер азы шүлүктен чогаадыңар.

Кедергей кааң бир-ле хүндүс
Кезек кижини тооруктаар,
Эртежик-ле ээп кээр бооп,
Эңгиме* сын шиглепкен бис.

Шак-даа ажыр чоруп келгеш,
Шаавыс төнүп, турупкан бис.
Пөштүг эзим көстүп кээрге,
Бөле оруп дыштантывыс.

Кижини бүрү хүнезинниг,
Хире шаанче чемнендивис.
Кым хөй тоорук чыырыл джиңип,
Кызып-кызып маргыштывыс. (Ш. Даржай)

210. Бердинген сөстөрдөн кылыг сөстөрүндөн чогаадыңар. Тургускан кылыг сөстөрүнүн кандыг чугаа кезээнден укталганын тодарадыңар. Кожумактарның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Чугаа, хирээ, аң, аал, балык, сан, дус, ак, аар, бар, элдеп.

211. Дараазында кылыг сөстөрүн ажыглап, домактардан чогаадыңар, тургускан домактарыңарның долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Конькилээр, чараштаар, сканерлээр, бөмбүктээр.

Синтаксистиг арга

Синтаксистиг арга ёзугаар кылыг сөзү ийи сөстүң (дөстүң) каттышканындан тургустунар:

1. Ийи дөстүң тудушканы болгаш каттышканы: *эккел, аппарат, ойнаар-хөглээр, алыр-албас, баар-кээр, цнер-кирер;*

2. Өттүнүг сөске дузалал кылыг сөзүнүң немешкени: *кызаш дээр, караш кынныр, мойт дээр, дарс дээр.*

3. Морфолог-синтаксистиг арга-биле тургустунар. Чамдык кылыг сөстери морфолог-синтаксистиг арга тургустунар:

амыдыраар-чурттаар, ойнаар-хөглээр.

212. Тыва дылда сөзүглелден синоним, антоним болуп чоруур нарын кылыг сөстөрүндөн тыпкаш, ушта бжиңер. Морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

213. Хөй сектер орнунга утказынга тааржыр кылыг сөстөрүн адаанда бөлүктөн киирип бжиңер. Кылыг сөстөрүниң тургустунган аргазын, илередип турар утказын тайылбырлаңар.

1. Чүктешким-даа эгинден дүжүргенде чок, олурган хевээр шыгаагаш, 2. Дииниң үстүнде пөш будуу ..., сынып чаштай бээди. 3. Күш-биле 4. Улаштыр ашактың дүүргези 5. Диин будукка ызырныш чоруй, черге аары шымбай (О. Туң-оол)

Ажыглаар кылыг сөстери: *агараш дээш, көң-не диди, дырс-ла кылдым, пет кынды, дырт-ла кылдым.*

214. Тайылбырлыг эдертиг. Кичээнгейлиг номчуңар. Номну хаап алгаш, кыска утказын бжиңер. Сөзүгтелиңерден синтаксистиг арга-биле тургустунган кылыг сөстөрүн ушта бжиңер. Аңгылаан сөстүң шын бижилгезиниң дүрүмүн тайылбырлаңар.

Кырган-авам дыка-ла амданныг чөкпек* кылыр кижии. Чодураа, мыйырак*, үүргенени* чыып кургаткаш, далган кылдыр соктап азы дээрбедеп алыр. Оозундан чөкпек кылгаш, хере үргеш, кадырып каан инек сыңыйыңга кудуп алыр. Оларын часкаар кыжын, сүт-саан кызырлып, төрүүр инектерниң сүдү соглуп турар апарганда, ажыдып эгелээр. «Куу час кончуг, уруг-дарыгга бичии-даа болза сүүзүннүг чем херек» деп органын сактып келгеш, кырган-авамның буянныын магадаан мен ийин...

Ынчан час турган. Кырган-авам аптарадан чаа ажыдып, чара кезип каан сыңыйда чөкпээн уштуп келгеш, оон ийи чудурук хире чөкпекти бижек бажы-биле домургаш*, биске тудускаш, инээн көөр дээш үне берди...

Мыйырак* холаан чөкпектиң амданныы кедергей. Чудурук дег чөкпектеривисти дораан дүрт кылдывыс.

— Дыка-ла амданныг чөкпек-тир, ам база бичииден чип көрзе — деп, акым чылганмышаан, чугаалай-дыр.

— Харын аан — деп, аңаа хараадал-биле каттыштым.

— Мынчаалам. Кыргызан-авамның чөкпээнден ам бичииден бузуп чиили, сен эжик аксынга кадарып тур — дээрге, туралыым-биле эжикке барып таңныылдай бердим.

Акым бижек алгаш, чөкпекти хооруп эгеледи. Эжиктен бакылай бээримге, кырган-авам мырыңай бо кылаштап ор.

— Ой, Буга, кырган-авам келди-ле! — деп, бар шаам-биле алгыра бердим.

Акым хооруп алган чөкпээн бижек-биле кады аптараже киир октапкаш, мени базаып каар чазып, кыйыым-биле үне халыды. Мен база карыштыр үне халыдым. Кыргызан-авамның чөкпээн оорлаар дээш, ынчап туттуруп алыр часкан бис. Чүгле ооң соонда кырган-авам биске чөкпек бузуп берген санында-ла, бистиң сагыжывыска аары кончуг, чөкпек арта-ла ындыг кончуг амданныг эвес ышкаш сагындырар **апарган**. Чүгле акым ол үүлгедивисти бир-ле эптиг үеде кырган-авамга өчүпкенде, харын сагыжывыс ажый берген. (Е. Танова)

1. Оолдарны частырыг кылган деп санаар-дыр силер бе? 2. «Чүгле ооң соонда кырган-авам биске чөкпек бузуп берген санында-ла, бистиң сагыжывыска аары кончуг, чөкпек арта-ла ындыг кончуг амданныг эвес ышкаш сагындырар апарган» деп домактың утказын канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар.

215. Өттүнүг сөстөр болгаш дузалал кылыг сөстөрүндөн тургустунган нарын кылыг сөстөрүн ажыглавышаан, «Тайгага суггур чаашкын» деп темага чурумал хевиринге кыска чогаадыгдан бижинер.

§ 26. Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстери

216. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстериңиң каш дөстен тургустунганын тодарадыңар. Ийи азы оон хөй кезектерлиг кылыг сөстериңде кол лексиктиг утканы кайы сөстөр илередип турарын тодарадыңар.

Малайзияга **чоруп тургаш**, ол улустуң төрөөн черин камнап билирин магадаан бис. Джунгли ортузу-биле чоруткан оруктап лицензия чокка он метр **ырап болбас**. Тускай чөпшээрел чокка черлик чаан байтыгай, хензиг курт безин өлүрери хоруглуг. Бир ыяш кезип алыр ужурга таварышкан кижии ооң орнунга үш чаш шетти **олуртуп каар ужурлуг**.

Оруктарга чоруп тургаш, джунглиже бакылап көөрүн оралдашкан бис. Тропиктиг арга-арыгның сырыйындан, өл-шыктан тускай идик-хеп чокта, ону көөрү **болдунмас чорду**.

Бир хүн Куала-Лумпурнун чанында дагда куйга **чордувус**. Ынаар чада көдүрлүп үнүп **чоруткан**, беш чүс хире тепкииштиг дээр чораан. Сарбашкыннар, попугайлар имилеме. (К.-Э. Кудажы)

Кылыг сөстери тургузуг талазы-биле **бөдүүн, нарын** болгаш **составтыг** болур.

Бөдүүн кылыг сөзү чаңгыс дөстен тургустунар:

Хүн ашкан. Орайтаан.

Нарын кылыг сөстериңиң тургустунары:

✓ **Дефистеп бижиир** нарын сөстөр (чоок азы удурланышкак уткалыг ийи дөс каттышкаш, чаңгыс лексиктиг утканы илердип чоруур): *ойнаар-хөглээр, цнер-кирер, амыдырап-чурттаар*.

✓ **Тудуштур бижиир** нарын сөстөр: *аппаар (ап баар), эжкээр (ап келир)*.

✓ **Аңгы бижиир** нарын сөстөр (үн, ыыт-даап азы омур-хевир өттүнөр сөстөргө *кыл, кылын-, де-деп* дузалал кылыг сөстөри каттышкаш, чаңгыс лексиктиг утканы илередир): *серт кылынган, чык кынныр, мойт дээр*.

Составтыг кылыг сөстөри ийи азы оон хөй дөстөрнүң каттышканындан тургустунар, чаңгыс лексиктиг утканы илередир. Ындыг кылыг сөстөри кол кылыг сөзү болгаш дузалал кылыг сөзү деп кезектерден тургустунар, оларның шуптузун аңгы лексиктиг утка грамматиктиг утка бижиир: **кол кылыг сөзү + дузалал кылыг сөзү**.

Нарын кылыг сөзү составтыг кылыг сөзүнүң кол лексиктиг утказын илередир кезээ бооп болур: *өскөп-бадып турган, ужуп-туруп кылаштаар*.

217. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн бөлүктөй ушта бижиир. Ийи кижини аразында чугаага бижик демдектерин салганын хайгаарап, тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстүң ажыглалының аайы-биле бөлүүн тодарадыңар.

Аалывыс² ырак эвес болгаш, акымның аъдын чедип алгаш, чанып олур бис. Ол өөрөнгөн чаңчылы-биле бирде иштинде бүдүү ырлап, бирде ханы боданып, шала каттырымзап каар чор.

Черле дөзер эвес мен:

— Одагны* чүгө ажыдар чүвөл, акый? — деп айтырып дүжүрдүм.

— Бир чүүлүндө, хувискаалчы ёзу-биле чаңгыс черге чыгып, ойнап-хөглөп, маргылдаа кылып, чаа ырлар ырлажып, арат чонга сонuurгадып көргүзөривис ол-

дур ийин, дуңмай. Ийи чүүлүндө, пионерлерни болгаш уругларны каттыштырып, сеткил-сагыжын билиштирип, оларның найыралын быжыглап, чаа шагның ужурунга өөредиривис ол-дур ийин, билдиң бе? (О. Сувакпит)

1. Пионерлер деп кымнарыл, пионер организациязы деп чүл ол, одагны чүге ажыдарыл? Кырган-ава, кырган-ачаларыңардан айтырыңар. 2. Сөзүглелде кайы сөске даянып, болушкуннун болуп турар үезин тодарадып болурул? 3. Амгы үеде школачыларның кандыг каттыжышкыннарын билир силер?

218. Бердинген сөстөрдөн бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстөринден чогаадып тургузуңар. Кандыг чугаа кезектеринден кылыг сөстөри тургусканыңарны тайылбырлаңар. 3–4 кылыг сөзүндөн шилип алгаш, домактардан чогаадыңар.

Чем, эм, ак, сан, кат, тоорук, хоюг, суг, малгаш, тенек.

219. Номчуңар. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрин үш одуругга аңгылап бжиңер. Морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Оңгук дээрге улуг чаагай, узун моюннуг, калчан баштыг, сарала чүзүннүг, балык тудуп чиир амыдыралдыг хөл кужу-дур. Ийи оңгук хөлде салдап, узун чоргаар моюннарында калчан баштарын сугже суккулааш, силгип-силгип, «Үгук!.. үгук!» кылдыр эдип, дээр шаар саң дорт согунналып үнгүлээш, дээрге база-ла шак ынчаар алгыржып-алгыржып, шак оон, октапкан даш ышкаш, караңнадып баткаш, хөлге кээп хонарлар. Оңгуктарның хөлзеп, дүүреп турары-ла кончуг.

— Кудай бораңнаар деп барган-дыр оо, оолдар... Бо оңгук ынчап барганда, дээр баксыраар боор чүве.

Оңгуктар согунналып, үн алчып хөлзевишаан. Дээр, шынап-ла, караңгылап, кузум* дег кара булуттар дүргедеп, саарлып чоруп тургулаан. (Л. Чадамба)

1. Агаар-бойдустуң өскерлириниң дугайында баш бурунгаар медээни оон ыңай кандыг дириг амытаннарның, куштарның кылдыныгларындан азы өске-даа байдалдардан эскерип, билип ап болурун кайы чогаалдардан сактыр-дыр силер? 2. Агаарның байдалын баш бурунгаар эскерип билири чүге чугула болурул?

§ 27. Кылыг сөзүнүң болур болгаш болбас хевирлери

220. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстөриниң тургузуг болгаш утка талазы-биле ылгалын тодарадыңар.

— Хүреш билбес мөге — чалгааранчыг, девиг билбес мөге — чаржынчыг дижир ышкажыгай. Шынап-ла, мөгелер хамаанчок, бугалар безин кандыг ийик, үскүлежип билир буга удурланыкчызының мыйызының дөзүнче дүрген-не мыйызын суккаш, каш-каш удаа долгапкаш, сүре иткеш чоруптарга, үскүлежип билбес буга ырмазы сынгаш, чүгле оглап* бээр. Тиилээн буга бажын өрү көдүргөш, мыйыстарын чайгылап, эрес шинчилиг турда көөрге, түрлүг көстүр ышкажыгай. Бис мөгелер база ыңдыг бис. Ынчангаш эки хүрежип өөренири дээрге улуг эртем болдур ийин — деп, Сорукту өөредиин эгелээн. (И. Бадра)

Кылыг сөзү **болур** болгаш **болбас** хевирлерлиг.

Кылыг сөзүнүң болур хевир кылдыныгның херек кырында боттанырын илередир, а болбас хевир боттанмас кылдыныгны илередир: *чугаала — чугаалава*.

Кылыг сөзүнүң дөзүңге болбас хевирниң *-ма* деп кожумаа немежир, а келир үениң причастиезиниң (эге хевириниң) болбас хевиринге *-мас* деп кожумак немежир:

м, н, ң-биле төнгөн дөстөр соонга: *хөммә*, *тынмас*;
ажык ңн-биле төнгөн дөс соонга: *биживе*, *чурувас*;
г, л, р, й-биле төнгөн дөстөр соонга: *салба*, *чегбес*;
дцлей ңн-биле төнгөн дөстөр соонга: *тутпа*,
итпес.

Кылыг сөзүнүң дөзүңгө болбас хевирниң кожумаа немешкеш, кылдыныгга чаа утка киирбес, аңаа чүгле немелде утка киирер. Болбас хевирниң кожумаа хевир тургузар кожумактарга хамааржыр.

221. Номчуңар. Болбас хевирде кылыг сөстөрүниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелден аажы-чаң, мөзү-шынар илередиринге болбас хевирниң кылыг сөстөрүн ажыглаанын тайылбырлаңар.

Ёзулуг мөге кижиниң чон аразынга чорааш, сагыыр ёзу-чурумнары база хөй. Оларның аразындан эң кол чүүлдер мындыг: мөге кижини ак сагыштыг, биче сеткилдиг, дузаргак болур, оор херек кылбас, чонун мегелеп чорбас, улуска, бодунуң удурланлыкчыларыңга кара сеткил кажандаа бодавас, адааргак болбас, улуургап, өш-өжээн сүрүп хурешпес.

Мөге кижиниң ат-алдары чон ортузунга чүгле ооң үргүлчү шүглүп чоруурундан хамаарышпас, а ооң чонунга кандыг-бир чаагай үүлө-херекти бүдүрүп, кылганындан база улуу-биле хамааржыр. (*В. Чадамба*)

222. Бердинген сөстөрдөн болбас хевирниң кылыг сөстөрүн тургускаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Сөстөрүниң шын бижилгезин сактып алгаш, оларның дүрүмнөрүн тайылбырлаңар.

Чашканна-, шап-, мун-, тын-, төн-, кат-, дежил-.

223. Немелде онаалгалыг эдертиг. Сөзүглелди номчааш, утказын кызыра бжиңер. Болбас хевирниң кылыг сөстөрениң ажыглалын тайылбырлаңар.

«ХЕЙ-ОТ»

Аал мурнунда сугну кешкеш, кызыл-хараганнарлыг ыйгылга чеде бердивис.

Акым мээң чанымга чедип келгеш:

— Дөө ол хараган дөзүнде отту көрүп тур сен бе? — дээш, холу-биле бурунгаар айты-дыр.

Шынап-ла, хөлчөк чараш оттар көгереңейнип, бирде хып кээп, бирде чивеңейнип каап тур.

— Чаражын але, акый, барып көрээлем — дидим.

Чанынче чоокшулаанывыс тудум-на, оттар эвээжеп, чоорту көзүлбестей бердилер.

— Бо кандаай чоор, акый, дириг чүве бе? — деп айтырдым.

Акым каттырып-каттырып:

— Дириг чүве дириг болбайн канчаар, дуңмам. Бистиң шимээнивис дыңнааш, чашты бергеннери ол-дур. Чер кырында кандыг-даа «хей-от» чок. Ону бүдүүлүк улус чүве билбес болгаш, «хей-от» деп адап, чүдүп, коргар болу берген чүве-дир ийин. Шынында чалгыннарының кырында билдирер-билдиртпес кара меңнерлиг, бичии кызыл-сарыг курттар-ла болгай. Олар кончуг ховар болгаш хараган дөзүнге бир бөлүк амыдырап чоруур. Кежээликтей чалгын чайып, коданын долгандыр ойнап маңнажы бээрге, херелденип отталы бээр. Ынчангаш бичии ырактан көөрге, от хып турар дег апаар — дээш, от шаккаш, чулазын кывыскаш, меңээ тутсуп кааш, курттарны чыйы берди.

Акым адыжынга он хире курттарны салгаш, меңээ көргүзе берди. Күжүрлер ол-бо маңнажып, үскүлежип, аайын тышпайн, хөлзеп-ле үндүлөр. Чогум бот-боттарындан

ырадыр тарай-даа албас, сактырга-ла, оларны кандыг-ла-бир көзүлбес күш бот-боттарынче чыыра тыртып турганзыг болду.

— Болар-биле кажан-даа беришпес, ижээнин үрөп болбас, карак огу дег хумагалаар херек. Тенек-мунак оол-дарга айтып бербө, чок кылып кааптар. Бо дээрге белен-не кижиге таварышпас, чүглө бар черинде бар курттар-дыр, кандыг-даа хилинчээ чок, чараш болгаш чалгын-оттуг амытаннар-дыр, билдиң бе?

— Ийе, билдим, акый, чагыың кажан-даа утпас мен.

(*О. Сувакпит*)

224. Номчунар. Болбас хевирниң кылыг сөстөрүн айтыңар, сөзүглелге оларның ажыглалын тайылбырлаңар.

СУГ ӨРШЭЭВЕЙН БАРЫП БОЛУР...

Сугга эштип тургаш сагыыр ужурлуг дүрүм — белеткел чокка ырак черге эштип болбас. Ырадыр эшти берген кижиге дуза чедирери база берге апаар. Хемге эштирде, кайы хамаанчок черлерге эжинмес. Ылаңгыя эриктери кадыр, суг иштинде оът-сиген, балар үнүп турар черлерге, эриктери кыдыында шиш дазылдарлыг черлерге эштип болбас. Билдинмес черлерге сугже шымнып, шурап болбас. Чүгө дээрге сыык чер таваржыр болза, сугже шураан кижиге суг дүвүнге бажы-биле үзүп, моюн чүстөрүн кемдедип, угаан-медерелин чидирип, сугга дүжүп болур.

Хем-сугларга сула чаңнап, оваарымча чок болур болза, суг өршээвес деп чүвени утпаңар. (*А. Хаяң*)

§ 28. Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери

225. Шыйыгның ийи талазында кылыг сөстөриниң утка талазы-биле ылгалдарын тодарадыңар.

Школа даштынга чечектер тарыдар болган.

Уруглар кичээл соонда чечектерни тарыжар.

Демниг ажыл соонда чечектер тарыттыңан.

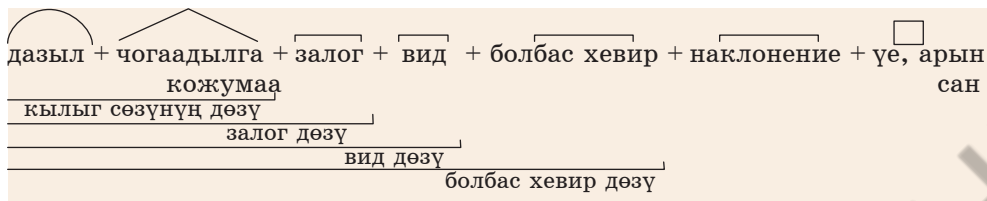
Шупту сургуулдар үнүштерни демниг тарып турлар.

Бичии уруглар база олардан чыда калбайн, чечектерни тарыгылааннар.

Частып келген чечектер ырактан көгөреңейнип, кызаңайнып турган.

Кылыг сөзүңге немешкеш, чаа уткалыг, чаа сөстөр тургуспас, ынчалза-даа кандыг-бир немелде утка кириер хевирлер бар. Оларга кылыг сөзүнүң залогтары болгаш видтери хамааржыр. Залог, видтиң кожумактары хевир тургузар кожумактар болур: *чугааладыр* — кылдыныгны өске кижиге кылдырар; *чугаалаңыр* — кылдыныгны боду кылыр, *чугаалажыр* — кылдыныгны албан ийи кижиге кылыр; *ойнагылап* — кылдыныг катап-катап болуп турар, *ойнавастан* — болуп турган кылдыныг кезек када болбайн барган.

Кылыг сөзүнүң болбас хевириниң болгаш залог, видтиң кожумактары хевир тургузар кожумактар болганда, олар кылыг сөзүнүң дөзүнчө кирип турар. Ынчангаш арыг кылыг сөзүнүң дөзүндө аңгыда, залог дөзү, вид дөзү болгаш болбас хевирниң дөзү деп аңгылаар:

226. Тывызыктарны шомчааш, харызын тывыңар. Кылыг сөстөрүн шыйганын көргөш, боттарыңар үш чижектен тыпкаш, дазылын, чогаадылга, хевир кожумактарын, дөзүн шыйыңар, тайылбырын бериңер.

Сен тарийги, мен тарийги, Баапай-бөөпей баскылашты.
Ийи арнывыс көрүшпээли.

227. Бердинген кылыг сөстөринге *-н, -тын* (ооң вариантылары) деп кожумактарны таарыштыр немээш, тургустунган сөстөриңер-биле харылзаалыг домактардан тургузуңар. Тургускан сөзүгтелиңерниң темазын тодарадыңар.

Бода-, арыгла-, хына-, дыңна-, кет-, арыгла-

 228. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүниң уткаларын тайылбырлаңар. «Дыл» деп сөстү чүгө кавычкалап каанын тайылбырлаңар.

«Дыл» деп сөстү дыңнааш, Доржу баштай каттырып-каш, өөрөнгөн чаңчылы-биле ол-бо талазынче хүлүмзүрүй көргүлээн.

Караңгы-биле дугланып алгаш, беш кижичорупканнар. — Дайзынның камгалалы моон эгелээн-дир. Кичээнгейни ийи катап улгаттырар. Моондакты дедир кежерде шаптык катпазы-биле беш метр хире үзе кезер. Күүседиңер!

Беш кижичорупканнар аразы бир-бир метр хире тарай берген соонда, ызырар-кыскаштар дызыладыр кегженип-ле эгелээн.

Командир Оюн:

— Чаңгыстап эртиңер! — деп айтышкын берген.

Дайынчылар озаң* адаа-биле эрткен кадыргылар дег, ээлчег ёзугаар караш дээннер. Адак соонда Оюн үңгөп келген.

Ол өөрүнүң эгиннерин туткулааш:

— Эр хейлер! — деп сымыранган...

Оюн өөрү-биле оңуга* кедеп чедип келирге, ийи таңныыл оңгаар-дескээр **кылаштажып турган**. Имнежипкеш, тура халчырының кайызы чорда, ырак эвестен ракета адып үндүрүпкен. Дораан-на калбаш барып дүшкеннер.

Караңгылаш дээри билек, ийи таңныылче халчы-ла бергеннер. Дугуржулга ёзугаар холда боозун ушта шаап-каш, аксынче аржыыл сукпушаан, хүлүпкеш, чүктөй аарак халчыпканнар. (*О. Сувакпиттии-биле*)

§ 29. Кылыг сөзүнүң залогтары

Залог хевири кылдыныгның кымче азы чүже угланганын илередир. Залогтуң кожумактарындан кылдыныгның угланышкыны билдинер. Залог кожумаа кылыг сөзүнүң дөзүңгө коштунар болгаш дөстүң илередип турар кылдыныынга немелде утка киирер.

Тыва дылда 5 залог бар: 1) үндезин; 2) болдуруушкун; 3) эгидиийшкин; 4) болчуушкун; 5) качыгдаашкын.

Үндезин залог кылыг сөзүнүң кожумак чок дөзү болур: *харыыла-, маңна-, чуру-*.

Болдуруушкун залогу.

Кожумактары, оларның вариантылары: а) **-т, -тыр, -ттыр:** *бжит̄, чагдыр̄, шыйдыр̄, кастыр̄, туттур̄, бжиттир̄, кылдырт̄.* б) **-ыр, -гыс** *көргүс̄, көш-үр̄ (көжүрер), ал-ыс̄ (алзыр).*

Кылдыныгны өске кижиге күүсеттирерин илередир: *Кырган-авам оглунуң чагааларын меңээ номчу=ттур=ун ап турган.*

Болчуушкун залогу.

Кожумактары, оларның вариантылары: *-ш, -ч, ж:* көр^жчур (көр=чш=чр), тут^чур (<тут=уш=ур), бода^ш, бижи^ш.

Кады, эмеглежип, деңге кылыр кылдыныгны илередир: *Ыржым-на чүве, чүгле дээрниң сылдыстарының карактары чивеңне=ж=ур. (А. Д.)*

Эгидииншкин залогу.

Кожумактары, оларның вариантылары: *-н, -дын, -тын, -ттын:* бода^н, артыжа^н, билди^н, чугду^н, кет^{тин}.

Кылдыныг кижиниң бодунче угланганын, бодунга ажыктыын илередир: *Кээп дүшкен бичи оолчугаш тура халааш, хевинде дозураан боду какта=н=ып алган.*

Качыгдаашкын залогу.

Кожумактары, оларның вариантылары: *-л, -ыл:* хоста^л, дыңна^л, тывы^л. Үн өскерлииншкинине тава-рышкаш, *-ыл* деп кожумак *-т* кылдыр өскерлир: *тып=т=ыр < тып=ыл=ыр < тып=л=ыр.*

Дооразындан кандыг-бир кылдыныгга алзыптар, ала-чайгаар болу бээр кылдыныгны илередир: *Тергемниң дугую чар=л=ы берген болду.*

Чаңгыс кылыг сөзүнүң дөзүнге ийи залог кожу-маа улаштыр каттыжып болур: *буда^ллды^рар, көр^чш^түр^{ер}, бода^нды^рар.*

229. Бердинген кылыг сөстөрүниң дөстөрүнге залог хевирлериниң кожумактарын немеңер, олар-биле домактардан чогаадыңар.

Болдуруушкун залогу: *чору-, бижиг-, чилч-, кыл-, чар-, чаг-, шый-, тут-, көш-, ак-, тур-;*

Болчуушкун залогу: *бода-, ажылда-, тып-, кес-, көр-, бус-;*

Эгидиешкин залогу: *бода-, тут-, номчу-, хына-, теп-, чуг-, дыра-;*

Качыгдаашкын залогу: *дыңна-, хоста-, тып-, кес-.*

230. Номчуңар. Сөзүглелден залог хевиринде кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларның кожумактарын айтыңар. Аңгылаан сөстөрүниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Болбас хевирниң кылыг сөстөрүниң ажыглалын тайылбырлаңар.

— Че, чүнү кылып хүнзедиң, дуңмам? — деп, акымның баштайгы айтырыы ол болду.

— Бо-дур — дээш, дүре тудуп каан кыдыраажымны чада тудуп эккелдим. — Кадар, казыыр саннарны бодап алган мен.

Акым мээң кыдыраажымче кичээнгейлиг көрүп-көрүп:

— Чок, онаалгаң күүсетпээн-дир сен. Мен сеңээ ындыг дүре тудуп каапкан кыдырааш бербээн мен — дээш, бажын чая-дыр.

Чүвениң ужурун ам-на эскерип кааш, шынап-ла, иштим ий-ле апарды. Чүү деп мегелээр, чүү деп агартыңар боор, буруулуг болганымда.

— Каям — дээш, бодаан саннарымны хынады. — Саннар шын **бодаттыңан**-дыр, ол — эки-дир, ынчаарга кыдыраажың багай эдилээн дээш кеземче көргүзөр апар мен — дей-дир.

— Кандыг? — деп дегийт-ле айтырдым.

— Билип ал. Кыдыраашты кижилер кылып турар болгай. Оларны хүндүлээр, кылган ажылын камнаар, арыг-силиг эдилээр херек. Бир кижиге кылып турар, өске кижиге үрөп турарга, черле болур бе ынчаш?

— Моон соңгаар ынчанмас мен, акый — дидим.

Ол шактан эгелээш амга чедир эт-херекселимни камныг эдилээрин амыдыралым дүрүмү **болдурган** мен.
(*О. Сувакпип*)

Оол кандыг буруулуг херек кылып каан деп бодаар силер? Улуг-даа, бичии-даа кижиге эт-севинге чүгө камныг болурул?

231. Номчуңар. Эгидиишкин залогунда кылыг сөстөрүн ушта бижээш, дазылын, залог кожумактарын шыйыңар. Хуу чүве адының шын бижилгезин тайылбырлаңар. Сөөлгү домакта бижик демдектерин ажыглаанын тайылбырлаңар.

Сарыг-Булунда өөнүң чанынга чоокшулап орда, ажы-төлү өөрүшкү-маннайлыг ачазынче уткуштур маң-наплаткан. Келгеш куспактанып, эдээнден халбактанып, чассып аажок болганнар.

Ол аразында шала улуг уруглары даштын инектерин саап каапкан, идиште* сүт эккелгеш, от салып, шай хайындыра бергеннер. Шала бичиилери ачазын долганмышаан: «Чүнү эккелдиң, ача-ай?» — дижип, шыданмай-на турганнар. (*И. Иргит*)

232. Номчуңар. Залог кожумактары кирген кылыг сөстөрүн ушта бижип алгаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Кежээ дүшкен, он шак чеде берген турган, ынчалздаа бо черде июнь айда ак дүнелер үези. Ынчангаш хүн чырып, аргада куштарның алгы-кышкызы, мыжырааны дыңналып турду⁴. Хемниң адырларынга, этпектеринге оолдарлыг өдүрөктерге бо-ла таваржып чордувус⁴.

Чамдыкта арга шаарара бээрге, аяң-шыктар көстүгүлөп кээр. Шак ол аяң-шыктарның хөй кезинде түр када чурттаар чайгы бажыңнар тудуп каан. Оларның чанында одаглар ышталыр⁴. Таптыг-ла ол өйде Вывенканы өрү үүргене салыр черинче өөр лосось чоруп орар боор чүве.
(Ю. Пшонкинни-биле)

233. Залог хевиринде кылыг сөстөрүн ажыглап, «*Хүн чурумун сагыры амыдыралга ажыктыг*» деп темага угаап боданышкын хевиринге кыска хемчээлдиг чогаадыгдан бижирер. Залог кожумактарын шыйыңар.

234. Ч. Кара-Күскениң «*Чараш чору!*» деп шүлүүнден алган одуругларны номчуңар. Кылыг сөзүнүң кандыг хевирлери шүлүктүң уткасын тодарадырыңга дузалыг болганын тайылбырлаңар. Оларның кожумактарын айтыңар.

Аякка шай чайгылдырба,
Аъш-чем-даа төгүлдүрбе,
Аваң, ачаң сөзүн дыңнап,
Арыг-силиг, чараш чору.

Кеткен хевиң хирлендирбе,
Хере базып, аштап, чуп чор.
Артың-мурнуң көрдүнгүлөп,
Арыг-силиг, чараш чору.

Көрүнчүкке дыраттынып,
Хөйлеңиңни өөктенип чор.
Аштаттынып, дыраттынып,
Арыг-силиг, чараш чору.

§ 30. Кылыг сөзүнүң видтери

235. Номчуңар, тывызыктың харыызын тывыңар. Харыыны тыварыңга кандыг чугаа кезээ силерге дузалыг болду, чылдагаанын тайылбырлаңар. Кылыг сөстөрүниң уткалыг бөлүктөрүн тодарадыңар.

Ылым-чылым дүрлү берген чыткылаар-даа, ынчап чыда, тура халааш, оглангылаар. Ооң соонда шурагылап, оюн эрээр.

Талыгырда шимээн даашты дыңнап кааптар, таан дыыжы кулактарлыг шынчы өңнүк. (А. Шоюн)

Кылдыныгның канчаар, кандыг шинчилиг болуп турарын илередир кылыг сөзүнүң хевирлерин **видтер** дээр. Тыва дылда дараазында видтер бар:

Тодаргай эвес вид кылыг сөзүнүң кожумак чок дөзү-биле илереттинер болгаш кылдыныгга кандыг-даа характеристика бербес: *Эр ала эзирлер хемниң кыры-биле сыннар бажын дужааштыр ужуп чорааннар.*

Доозулган видте кылыг сөстери кылдыныгның доозулганын, доосту бээрин азы дооступ турарын илередир: *Бөгүн ажылывыс эрте дооз=ун=кан бис.*

Кожумактары, оларның вариантылары: **-выт:** *кылывыт, номчувут, дааравыт, шинчилевит.*

Кожумактар үн талазы-биле кызырылгаш, **-ыпт, -ып, -пт, -п,** кылдыр өскерли берип болур: *салывыт > салыптар, салыпкан, беривит > берипкен.*

Дагыннаан вид кылдыныгны хөй кижини кылып турарын, кылдыныгның катап-катап болурун илередир: *Кезек-кезек болгаш-ла чымчак салгын арын-башты суйбай каг=гыла=n тур.*

Кожумактары, оларның вариантылары: **-гыла:** *чайгангыла, баскыла, келгиле.*

Болбастаар вид кылдыныгның кезек када боттанмас апарганын илередир:

Чай дүжерже, соок хаттар хады=васта=ан.

Кожумактары, оларның вариантылары: **-баста:** *кылбаста, биживесте, цнместе, сатпаста.*

Ритмиктиг вид кылдыныгның, шимчээшкинниң бир дески үргүлчүлелдиин илередир: *Ырак дээрде сылдыстар чивең=ейн=ип, карак басчып ойнап турлар.*

Кожумактары, оларның вариантылары: **-аңна, -аңайын:** *көгереңнэн, салдырткайныр, чивеңейнир.*

Дүрген вид кылдыныгның эң кыска үеде болурун илередир: *Хенертен чаңнык-даа чыжырт-ла диди.*

Өттүнүг сөстөргө *кыл, кылын, де, ди* деп кылыг сөстөриниң немешкени-биле тургустунар: *караш дээн, кызаш диди, чык кылынган.*

Чаңгыс кылыг сөзүңге ийи вид кожумаа немежиң болур: *номчугулавыт, көргүлөвит, келгилөвесте.*

236. Номчунар, темазын айтыңар. Аңгылаан кылыг сөстөриниң кылдыныгларының канчаар болуп турарын тодарадыңар, кандыг вид хевиринде турарын айтып, вид кожумаан шыйыңар.

Күскү үе Тыва черге кайгамчык-ла,
Хүнү биле алдын өңнүг үнүш чижип*,
Карактарны чылчырыктай чиргилчиннээр,
Харлыг сыннар сериин тынып, үргүлей бээр.

Күштүү-биле чаңнап чайлаан хемнерниң суу
Хүлүмзүрүүн соксаш кыннып, оожургай бээр.

Бедик дүжүт чалгыглары көзүлбестеп,
Белдер, шөлдер дадаазынной аңдартынар.

Дуруяалар далбийландыр* агаар чарып,
Дуран четпес дизиглер бооп **читкилей бээр.**
Хөлдер болгаш чемнер кыдыы **чеңнегилеп***,
Көвей балык дунчузунче **көжүптерлер.**

237. Бердинген кылыг сөстөрүн вид хевиринге болгаш эрткен үеге турар кылдыр өскертиңер. Үш чижек-биле домактардан чогаадыңар.

Үлегери: *сана — санавыт, санагылаан, санавастаан. Садыгжы акшаны каш катап кичээнгейлиг санагылаан.*

Кылашта-, шыдыраала-, каттыр-, хады-.

238. Немелде онаалгалыг эдертиг. Сөзүглелден вид хевиринде кылыг сөстөрүн ушта бижээш, кожумактарын шыйгаш, хевирин айтыңар. Сөзүглелдин планын тургускаш, кызыра бижинер.

Эдержип алгаш бо-ла балыктаар бис. Чинчиваа, Алдын-кыс бистиң сыырткыыштарывысты тудуп алгаш, шенегилээр. Чинчиваа балык үндүр шелипкеш, кедергей амыраар.

Чамдыкта балыктар удаа-дараа чемнегилээр. Улуг акыйларны көөрге, алдын-сарыг кадыргыларны улаштыр дырлаңнадыр үндүр шелип-ле турар. Бис оларже адааргап кайгап олургулаар бис. Сыырткыыштап балыктаары бир эртем болур чораан. Балык чемней кааптарга, чоорту шелип үндүрер. Чемнептерге, дораан шелерге, балык танаа чирлип кире бээр.

Бир катап чааскаан чоруптум. Мошкамны таныырым шуралгактар, саарыгларга салдадып чор мен. Бир ээрем-чигешке салдадып чорумда, улуг балык молчурт кылдыр

чемнепти, шелип үндүрүп келиримге, алдын-сарыг кадыргы! Үш катап ол балыктың эштерин ынчаар шелип үндүрүп алдым, өөрүүрүм-даа кончуг. Оон каш-даа чемнээн, үндүр шелеримге, үстүп, чирлип киргилей бергиледи.

Дөрт улуг кадыргымны хаак адырынга суп алгаш, чоргаарым аажок базып чанып келдим. Авамга бээримге, «чолдугбайымны» деп мактап, эргеледип шаг болган. Картошка холуулуг хөлчок амданныг мүн хайындырып ишкен бис. (Д. Демчик)

239. Номчуңар. Вид хевиринде кылыг сөстөрүн бөлүктөй бижинер, кожумактарын шыйыңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүндө хевир тургузар кожумактарны айтыңар. Сөзүглелдин кол бодалы чүл, ону кайы абзацтан билип ап болурун тайылбырлаңар.

Биеэ¹ шагда бир дээрбечи чоруп-тур эвеспе. Улуг орукбиле князьтар, помещиктер, бай садыгжылар эрткилээрге, өөрүбиле оларны дозуп алгаш, акша-көпөөн, эт-севин үптээр кижичүве-дир. Улгадып келгеш, ындыг чуртталгадан хөңнү калып, хөй бачыт үүлгеткен-дир мен деп бурганга билинген иргин. Оон бээр кижиниң ак сеткилдиг, анаа амыдырап, таварышкан-на черинге буян кылып чоруур болу берген. Үш оолдуг чүве-дир. Демгилери доругуп кээрге, **келдиртип** алгаш:

— Күжүр оолдарым, чиир чемиңерни ак сеткилдиг тып алыр дээр болза, кандыг ажыл кылыксаар силер? — деп айтырган.

Оолдары аразында сүмелешкеш:

— Чимис сывындан ырады дүшпес⁶, силерниң кылып чораан чувелериңерни кылыксаар улус-тур бис, дээрбечилер болуксаар-дыр бис. Эртенден кежээге чедир хөделгеш, бичии акша алыр ажылга хөңнүвүс чок — деп харыылааннар.

— Күжүр оолдарым, чүгө бичии чүведен өкпелевейн, тайбың чурттаар күзелиңер чогул? Ак сеткилдиг кижиниң назыны узун. Үптээшкин болза кара сагыштыг, бак херектир, ооң алызы багай; ынчаар баяаш, өөрүшкү көрбөс силер. Кедизинде барып кайыңарны-даа туткаш, аскылагылап каар — деп, адазы мону сөглээн. *(Гримм алышкылар)*

240. Номчааш, тоолдуң адын сактыңар. Хөй сектер орнунга вид кожумактарын немеңер. Тоолдуң утказын тодаргай илередиринге кайы видте турар кылыг сөстери улуг ужур-дузалыг болганын делгереңгей тайылбырлаңар.

Чеди анайлыг¹ кырган өшкү¹ чоруп-тур эвеспе. Бир-ле катап авазы сигеннеп чор...канда, кажар бөрү анайларның дөгөрезин тут...аш, үр-даа боданган чүве чок, аксын ажыткаш, улай-улай сыыр...пкан. Чүгле чаңгызын — хана шагының хавынче кире халаан биче анайны — тыппайн барган.

Бөрү тулдур тодуп алгаш, чор...каш, ногаан шыкта ыяш адаанга шөйлүп, удуй берген иргин...

Чаңгыс анайын эдерткен күжүр өшкү хаарыктап чыткан бөрүгө тавар...ы берген. Өшкү бөрүнү ол-бо талазындан көр...эш, шөртегер хырнында бир-ле чүве аңдарлып-дүңдерлип турарын эскерип каан.

— Өршээ-азыразын, кулугурнуң кежээки чеминге чидирткен ажы-төлүм ам-даа дириг чоор бе? — дээш, анайын бажыңынче хачы, ине-хендир³ эккел дээш маңнаткан иргин. Анай чедип кээрге, бөрүнүң иштин чара кез...кен, бир анай бажы уштунуп келген. Оон ыңай чара кез..терге, анайлары алдалаа дириг-менди ушта халыш...п келген, аштаан бөрү бүдүнгө сыыр...птарга, канчанмаанда болганнар. Чеди анай бөрүнүң хырнынче сай дашты сыңар шаа-биле дыг...каннар. Кырган өшкү хырынны далаш-биле даара...кан. *(Гримм алышкылар)*

241. Скобкаларны ажыдып, кылыг сөстөрүн вид хевирлеринге өскертиңер. Сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстөрүн утказынга тааржыр үеге ажыглавышаан, дүжүрүп бижиңер.

Дагыннаан видке:

1. Клазывыстың оолдары химия, физика эртемнеринин олимпиадаларынга каш катап (кириш-). 2. Көрүкчүлөр театрға чыгып (кел-).

Дүрген видке:

1. Кара булут келген соонда, дээр-даа (кызаш-). 2. Хемге келгеш, изии кончуг боорға, сугже (мойтула-).

Ритмиктиг видке:

1. Чазак бажыңының кырында Тываның тугу (хөл-бей-). 2. Караам уунга бир чүве (карап-).

Болбастаар видке:

Сен чүге ном (номчу-). 2. Сөөлгү үеде чаъс шоолуг (чаг-)

 242. Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрни тыпкаш, чугаа кезээн тодарадыңар. Кылыг сөстери кандыг уткада ажыглаттынганын тодарадыңар. Аңгылаан сөстөрдө хевир тургузар кожумактарны айтыңар.

Ийет, күскү бойдус, күскү сесерлик... Шаг-үе бо хире апарганда, арга-арыг база бир янзы апаар: алдын-сарыг өңүн оскунуп, шаарарып, чанашталып эгелээр. Арыгның күскү түлээшкини* ол. Ак-куу теректер улам сулагай апаргылаан, чодур-чодур чодураалар, кадын кыстар дег хөнү чаагай хадыңнар, чыскаай үнген **дытчыгаштар** ам бир янзы омур **кире бергилээн**, олбук болган бүрүлерин **дөженипкен**, бир-ле шиинде боданганзыг **тургулаарлар**.

(Ч. Чүлдүм)

§ 31. Кылыг сөзүнүң наклонениелери

243. Э. Кечил-оолдуң шүлүктөрүндөн үзүндүлөрүн номчуңар. Кылыг сөзү-биле илереттинген сөглөкчилер кандыг грамматиктиг хевирлерде турарын айтыңар, оларның кылдыныгга чугаалап турар кижиниң кандыг хамаарылгазын илередип турарын тодарадыңар.

ЭКИИ, ХҮНҮМ

Эртенги хүн, экии, экии!
Эдир булут аразынче,
Далайында корабль дег,
Таваар эштип үнүп кел даан.

Эриг алдын херелдериң
Эргим черже чаш-ла, хүнүм.
Хамык чүве сорук кирип,
Хайнып-дойлуп, шимчеп үнзүн!

ЧАЛГААПАЙНЫҢ КҮЗЕЛДЕРИ

«Карак ашпайн, өөрөнмейн,
Хаарыктап чытса-ла» дээр.
Күжүр чалгаа сеткилинге
Күзелдер хөй төрүттүнген:

Школаже баарда-кээрде,
Ужуп чоруур болзумза аар.
Бодалгалар боттары-ла
Бодаттынып турар болза.

Кылыг сөзүнүң наклонениези — кылдыныгның боттанып турарыңга чугаалап турар кижиниң хамаарылгазын илередир кылыг сөзүнүң хевирини.

Наклонение хевиринде кылыг сөстери домакка сөглөкчи болур, ол домактың чугула кежигүнү болур.

Тыва дылдың наклонениелери: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел болгаш кызыгаарлаар. Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениези үе, арын база сан категориялары-биле сырый харылзаалыг: *Кежээ агаарлап чор=ду=вус* — кылдыныгның эрткен үеде херек кырында болганын дамчыдып турар. *Чайгы дыштанылгада оглуң, лагерьже бар=гай-ла* — кылыг сөзү чөпшээрел илереткен утканы дамчыдып турар.

Болуушкун наклонениезинден өске наклонениелер сан болгаш арын хевирлеринге өскерлир.

244. Номчуңар. Шыйыгның оң талазында тодарадылгалар солагай талазында кайы домактарга дүгжүп турарын тайылбырлаңар. Кылыг сөстөрүниң үе, арын, санын тодарадыңар.

1) Акызы Довукту шала туттунган шивээден ырак эвесте манап олурган.

2) — Аалче баргаш, далган, быштак, сүт дээш чемден эккел.

3) — Бай-Бегни эдертип алың бе, акый?

4) — Алдыгы классты эки демдектерлиг доозар деп бодазыңза, кызымак өөренир ужурлуг сен.

1. Кылдыныгның боттанырынга эргежок чугула кылдыныгны илереткен.

2. Кылдыныг дугайында медээлексеп турар.

3. Кылдыныгны күүседир кылдыр чөпшээрел дилеп турар.

4. Кылдыныгны күүседири кылдыр албадап, дужаап турар.

245. Школаңарга эрткен шыдыраа (хол бөмбүүнүң, бут бөмбүүнүң, хүрештиң...) маргылдаазының дугайында солунче кыска медээ азы чурумалдан белеткеңер. Маргылдааның кандыг эмоционалдыг байдалга (сагыш-сеткилдиң илерээшкини) эрткенин

көргүзүңөр. Оюннун тиилекчилери улаштыр маргылдааның кандыг чадаларынче эртерин база айтыңар. Тургускан сөзүглелиңерниң домактарында ажыглаан кылыг сөстери чугаалап турар кижиниң кандыг хамаарылгазын илередип турарын тодарадыңар (допчу дамчыдары, дилег, дужаал, албадал, күзел, чөпшээрел, даап бодаар).

Үлегери: *6-гы классчылар шыдыраа маргылдаазынгга иденкейлиг киришкен. Киришкен* — чугаалап турар кижиге болган кылдыныгны допчулап дамчыдып турар.

§ 32. Кылыг сөзүнүң болушкун наклонениези болгаш ооң үелери

 246. О. Туң-оолдун «*Кокпада истер*» деп чогаалындан үзүндү-нү номчуңар. Кылыг сөстөрүн үелер аайы-биле ушта бижиңер, оларның кожумактарын шыйыңар. Сөзүглелдин утказын төндүр чогаадыңар азы чогаалды номчааш, болуушкуннун канчаар төнгенин эштериңерге чугаалап бериңер. Балыктын хемчээлинге хамаарышкан сөстөрүн тыпкаш, лексиктиг утказын тайылбырлаңар, силерниң сууруңарда ол хевирлиг сөстөрүн канчаар адап турарыл?

Дужаажып келгеш, көөрүмге, хөөлбектин чиктииле сүргей: кыры бырлаңайнып хайнып чыдар мындыг. Бо кандаай чоор дээш, албан-биле оңгарже кирдим. А-а, халак! Салаа хире бичии сыйтың балыктар үер соонда ол хөөлбекте үстүп каап-тыр ийин! Хола пашта улдуртупкан* чүве дег, баскылаштыр имиңейнип, девидээн турлар. Ам безин ийи-үш чүвениң өөз агарып калган салдап тур. Боданы бердим: бо дүне хонар болза, бо хензиг хөөлбек соглуп каар, бо хамык балык кырлып каар. Мында он-чээрби-даа эвес, оранчок хөй балык. Мындыг шавагалардан билек дег өле-көк кадыргылар өзөр болгай, хайыраан балыкты деп, сукуртунуп тур мен. Кочал болза! А хемге чедир оранчок ырак. Канчаарыл?..

Кижиниң болуушкун дугайында дыңнадып турар үезин **чугаа өйү** дээр. Чугаа өйүнүң мурнунда болган кылдыныг *эрткен цеге* хамааржыр, чугаа өйүндө, ооң-биле деңге болуп турар кылдыныг *амгы цеге* хамааржыр, а чугаа өйүнүң соонда болур кылдыныг *келир цеге* хамааржыр. Херек кырында болган, болуп турар азы болур кылдыныгны **болуушкун наклонениези** көргүзөр: *Чагс чагган. Чагс чаап тур. Чагс чаар.*

Болуушкун наклонениези үе, арын, санга өскер-лир. Болуушкун наклонениезинде кылыг сөзү үш кол уелиг: *эрткен це, амгы це, келир це.*

Эрткен үениң кылыг сөзү чугаа өйүнүң мурнунда боттанган кылдыныгны илередир: *Дуцн хөлчок суггур чагс чагган.*

Амгы үениң кылыг сөзү чугааның бооп турар өйүндө боттанып турар кылдыныгны илередир: *Акым-ның эккеп берген тооруктарын казып олур мен.*

Келир үениң кылыг сөзү чугаа өйүнүң соонда боттаныр кылдыныгны илередир: *Удавас аржааннаар це келир.*

Ниитизи-биле болуушкун наклонениезиниң 3 үези 11 аңгы хевирни көргүзөр.

247. Номчуңар. Эрткен, амгы, келир үеде кылыг сөстөрүниң кожумактарын айтыңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелде *чүдек, билзек* деп сөстөрүни чүге ажыглаанын тайылбырлаңар.

Серт дээш, будум адаанче көре кааптарымга, солагай талакы майыымда **чүдек** чоон шокар чылан ораажы берген чыдыр ийин. Ол-ла даш дег соок майыымдан эгелеп, чым-сырт дээш, оорга-мойнумну чымырады каап-каш, олчаан салбайн барган. Корткаш, көжүп калган

мен. Будумда ораажы берген чылан дылын караңнадып чыдыр. Карактары чивеш-даа дивес, шыгаап келген боо хараалы дег, кижиге чиге-ле көрүп алган чыдар чүве болду. Дискектерим кырынга холдарымны сыртандыр салып алгаш орган кижиге мен, ол хевээр **шимчеведим**. **Шимчээр** болзумза, чылан шаптар чадавас деп эндевээн боор мен. Элээн болганда, майыымда дириг, чииртим билзек чылбыраш, соолаш дээн соонда, ам-на сывырлып чоруп кагды. Базым чедер-четпес ырап чорда, тура-ла халыдым. Дыка-ла ырадыр шурай берген чораан мен. Ам харын авайлап. Ол душта өөрүм бо-ла келдилер...

Эң улуувус черле шымбай эр.

— Аңаа дегбеңер, оолдар. Бо эживисти канчап шакпаан-дыр, бис база аңаа дегбээлиңер — дидир...

Ол хүн дендии улуг балык туткан мен. Ону черле утпас мен ийин. (О. Туң-оол)

Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези

Болуушкун наклонениезиниң иштики үелери:

Шагда эрткен үеде кылыг сөзү чугааның *оранчок мурнунда* болган кылдыныгны илередир.

Чоокта эрткен үеде кылыг сөзү чугааның *мурнуу чарыында* болган кылдыныгны илередир.

Барымдаалыг эрткен үеде кылыг сөзү кылдыныг болган дугайында *түңнелди азы өске кижиниң чугаазын барымдаага даянып алгаш* медээлээр.

Бадыткалдыг эрткен үеде кылыг сөзү кылдыныгның ылап болганын бадыткаар.

Эрткен-амгы үеде кылыг сөзү чугааның *мурнунда-ла эгелээш, ам-даа үргүлчүлөп турарын* илередир.

Эрткен үелерниң хевирлери болгаш тургустунары

Хевирлери	Тургустунары	Айтыры	Чижээ
Чоокта эрткен үе	-ды, -ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү	чүнү кылды? канчалды?	Солун бодал ба- жымга кире дүш[тү].
Шагда эрткен үе	-ган, -ген, -кан, -кен	чүнү кылган? канчалган?	Бичии када суггур чаашкын куда каап[кан].
Барым- даалыг эрткен үе	-п-тыр, -ып- тыр	чүнү кылып- тыр? канчап- тыр?	Хүн ажа берип-тир.
Бадыткал- дыг эрткен үе	-чык, -жык (варианты- лары)	чүнү кылчык? канчалчык?	Тайгага дыка-ла эки дыштанып чор[жук] бис.
Эрткен- амгы үе	-бышаан (варианты- лары)	чүнү кылбышаан?	Дуңмам ам- даа даштын ойна[вышаан].

248. «Тываның аныяктары» солунга парлаттынган материалды кичээнгейлиг номчуңар. Кайы үениң кылыг сөзү бо материалды белеткээринге таарымчалыг болганын тайылбырлаңар, чижектер-биле бадыткаңар. Хөй сектер салган сөстөрни чогуур үжүктөрүн салбышаан, ушта бжиңер, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

ТИГПИ-ниң аныяк эртемде...ер чөвүлели бүгү делегейниң уруглар камгалалының хүнүн таварыштыр «Уруглар болгаш эртем» деп солун акцияны эр...ирген.

Акцияның киржикчилери оюн хевиринге эртем-биле таныжып, ооң сорулгаларын билип алга...ар. Оон аңгыда уруглар институ...уң төөгүзү болгаш ында ажылдап турар эртемденнерниң ажылын сонуургаан. «Тергиин угаа...ыг» деп интеллектуалдыг викторинага шупту иде...ейлиг киришкен, чаштар айтырыгларга шын харыыларны тыпкан. Улаштыр ада-иелер биле уруглар «Эртем чаштарның

көрүжү-биле» деп айтыры...а харыылааннар. Уругларның харыылары эртемденнерни бодандырып, боттарының ажыл-чорудулгазын өске талазындан көөр органы тургускан.

Байырлал чурук мөөрейи-биле доозулган⁴. Чаштар өң-нүг карандаштар-биле боттарының күзелдерин, сорулгаларын, хуулгаазы...ыг бодалдарын чураан⁴.

Акцияның шупту киржикчилеринге институттун профэвилел организациязы чигирзиг белектерни тывыскан.
(М. Конгул-оол)

 249. Номчунар. Эрткен үең кылыг сөстөрүн ушта бижээш, хевирин тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүниң вид хевирин тыпкаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Үш харлыг турумда, ачам мени эң-не баштай аът чанынга эдерттип келгеш, мынча дээн: «Эзеңгиге чедер болзуңза, экер-эрес ёзулуг эр болганың ол». Эзеңгиге холум **чедирипкен** мен. Ачамның күштүг холдары агаарже мени **көдүрүптерге**, эзерге олурупканымны сакты-дыр мен. Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен, а ачамның мени эң баштай олуртупкан эзери эң-не үнелиг белек бооп артып калган. Аът мунар чеже-чеже эрес-дидим эрлер ону эдилевээн дээр. Ол эзерни шеригниң аъттарынга-даа **урдунгулаан***. Ол ам мээни. (Ц. Жимбиев)

Эрткен үең кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири

 Чоокта эрткен үең кылыг сөстөрүндөн аңгыда, эрткен үең кылыг сөстери арыннарга, саннарга **мен, сен, бис, силер** деп арын көргүзүкчүлөрүниң дузазы-биле өскерлир.

Шагда эрткен үеде кылыг сөзүнүң өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңгыстың саны		
1 арын	көр=ген мен	көр=бэ=эн мен
2 арын	көр=ген сен	көр=бэ=эн сен
3 арын	көр=ген	көр=бэ=эн
Хөйнүң саны		
1 арын	көрген бис	көр=бэ=эн бис
2 арын	көрген силер	көр=бэ=эн силер
3 арын	көрген (нер)	көр=бэ=эн(нер)

Тайылбыр. Барымдаалыг эрткен үе, бадыткалдыг эрткен үе, эрткен амгы үе хевиринде кылыг сөстери база *мен, сен, бис, силер* деп арын көргүзүкчүлериниң дузазы-биле өскерлир.

Чоокта эрткен үеде кылыг сөзүнүң өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңгыстың саны		
1 арын	көр=дү=м	көр=бе=ди=м
2 арын	көр=дү=ң	көр=бе=ди=ң
3 арын	көр=дү	көр=бе=ди
Хөйнүң саны		
1 арын	көрдүвүс	көр=бе=ди=вис
2 арын	көрдүңер	көр=бе=ди=ңер
3 арын	көрдү (лер)	көр=бе=ди(лер)

250. Бердинген кылыг сөстөрүн шагда болгаш чоокта эрткен үе хевирлеринге салгаш, арыннарга, саннарга өскерткеш, кожумактарын шыйыңар. Үн өскерлишкиннерин тайылбырлаңар.

Кеттин-, дыра-, чорут-, аргы-.

251. Номчуңар. Болушкуннарның кайы үеде болуп турарын тодарадыңар. Кылыг сөстөриниң үе, арын, сан кожумактарын адаңар. Чамдык сөстөрни чүге шын эвес адап турарыл, чылдагаанын тайылбырлаңар.

— Дүүн даай-аваң сугдан кел чыткаш, аптобуусче кирип чадап чыдып берген мен де даан, харалаан, бо кончуг ыяш-даш дег апарган буттар ээлбейн чыдып берген. Тепкиижи база бедик болган аптобуус-тур ийин, кулугуруң. Бир чаражы кончуг уруг мээң холдарымдан көдүрө тыртып, кииржип каш, мурнумга олуруп алды де. «Четтирдим, кызым» — дээш, таптыг топтап көрүп, эскерип олуарарымга, кыс боор бе, оол уруг болган дивес сен бе. Харын, черле холдарының сииреш, күштүүн магадаан кижжи мен. Бажының дүгүн эктин ажыр өстүрүп алган, мойнунда каш каът узун-чолдак кыңгырткайнып турар илчирбелер суп алган, бичии хава ыт олчаан чүве дийин, холдарында билектээштер база суп алган де — деп, кырган-авам хөөреди.

— Мода ынчап барган чүве-дир ийин, авай. Оолдар бажының дүгүн узадыр өстүрүп аар апарган — дидим.

— Харын, шаанда эр улус кежегелиг болур чүве, чамдык оолдарның кежегези уругларның чажындан оранчок чоон суг болгулаар болгай.

— Ам канчалза эки ирги, авай, эр кижжи кандыг боор ужурлуг чүвөл?

— Шаанда болза эр кижжи тайга-таскыл кезиир, аңнаар-меңнээр, хову-шөлге буга казып, тараа тарыыр — олут орбас боор. Эр кижжи маажым аажы-чаңныг боор, кевин-херекчок черге хөй чүве чугаалап чорбас боор. «Кайгал эрниң караа оттуг» дээр, эртежик турар, орай дүне удуур — сергек боор. Өг-бүлениң быжыг даянгыжы

боор. Дүүнгү ол узун чаштыг чүвениң чаражы кончуг чүве чорду, дузааргак. Ындыг болза, эки-дир ийин але.

(Л. Ооржак)

1. Кыргыз-аваның чугаалааны «чараш» деп сөс кандыг уткаларда ажыглаттынган-дыр, чижектер-биле бадыткаңар. 2. Бо шагның эр кижизи кандыг болур ужурлугул деп айтырыгга боттарыңар харыыдан бериңер.

252. Номчуңар. Тоолдуң утказын дамчыдарыңга болуушкун наклонениезиниң эрткен үезиниң кайы хевири эң таарымчалыг болуп турарын тодарадыңар, кожумактарың айтыңар. Вид хевиринде, болбас хевирде кылыг сөстөрүн ушта бижээш, оларның кожумактарың шыйыңар, видтиң хевирин тодарадыңар.

Бир элчигенниг тараачын чурттап чоруп-тур эвеспе. Демгизи чыл-чылы-биле дээрбеже шоодайлар дажыглаар, могап-шылаарын-даа билбес, мындыг чүвең иргин. Хөөкүй кырып, суларап келгеш, биеэги дег ажылдап шыдавастай берип-тир.

Ээзи ону ам чемгерген херээ чок деп бодай берген. Элчиген чүвениң шии баксыраанын эскерипкеш, Бремен хоорайже дезивиткен. Шоолуг ыравайн чорааш, орукка аңчы ытка ужуражы берип-тир: ол ыт дылын уштуп алган, эгиштиээн чыткан, маңнаар дээш турупкан хевирлиг.

— Чандыр-Шелбес, канчап эгиштеп чыдарың ол? — деп, элчиген айтырып-тыр.

— Уй-оо, кырып баксырааш, аңнап шыдавас апардым, ээм мени өлүрер деп боданы бээрге, дезивиттим. Ам канчап чем тып чиир кижии боор мен? — деп, оозу харыылап-тыр.

— Мен Бременче бар чыдыр мен, аңаа баргаш, кудумчу хөгжүмчүзү болур деп бодап алдым, кады чоруптаалам, сен база хөгжүмчү бол. Мен лютняга* ойнаар мен, сен шаң* кагар сен — деп, элчигени ытка чугаалап-тыр.

(Гримм алышкылар)

1. Үзүндүнү кайы тоолдан алган-дыр, адын тодарадыңар. Тоолду улаштыр чугаалаңар. 2. Тываның хөгжүм-шии театрынга бо тоолду ыры-самныг ши кылдыр тургускаш, ойнаанын көргөн болзуңарза, шиини тургускан болгаш ону ойнаан артистер дугайында кыска дыңнадыглардан белеткээш, эштериңерге номчуп бериңер. Интернет четкизинден бо дугайында медээни тып ап болурун утпаңар.

§ 33. Болуушкун наклонениезиниң амгы үези

253. Номчуңар. Домактардан кылыг сөстөрүн үе аайы-биле ушта бижээш, айтырыгларын салгаш, арын, санын тодарадыңар. Сөөлгү домакта бижик демдектерин тайылбырлаңар. Эвфемизм кирген домакты тывыңар, ойзу адаан сөстөрүни улаштыр чыып бижинер.

Ынчаарда Улуг-Хем улгаткаш, чамдык черлерге, шынап-ла, эриин ажа берген. Ында-мында тын харанып эжинген аң-меңни бо-ла көрүп болур апарган. Улустан ачылап алганым хемеге олурупкаш, эжиндирип чоруптум. Школачы шаанда номчуп чоруп турганың Мазай ашакты сактып ор сен бе, оол? Ооң-биле дөмей, барык-ла кара олчаан чоруп турдувус. Мен безин дыка хөй койгун-тоолайларны, элик-хүлбүстерни төрөпчилеп-даа, чүдүрүп-даа үндүрүп каап-ла чор мен. Ынчап чоруп орумда, дөө-ле, шала өрүлдүр, улуг кара чүве менче чүткүдүп чоруп ор.

— Ээй, Хөөрээр! Сенче «кызыл-бут» аалчы бар чор, көрем. Бодуң-на билип көр, өршээзин! — дишкеш, ол-бо өөрүм сестип, оякталып эгеледилер. Шынап-ла, топтап көре бээримге, мажаалай деп «кызыл-бут» чоруп олур ийин моң. (М. Өлчей-оол)

Болуушкун наклонениезиниң амгы үелери:

Тодаргай амгы үеде кылыг сөзү чугааның бооп турар өйүндө боттаныр кылдыныгны илередир.

Тодаргай эвес амгы үеде кылыг сөзү доктаамал болуп турар кылдыныгны илередир.

Бадыткалдыг амгы үеде кылыг сөзү чугаа өйүндө боттанып турар кылдыныгны кандыг-бир бадыткал-барымдаага үндезилеп илередир.

Амгы үениң хевирлери болгаш тургустунары

Хевирлери	Тургустунары	Айтыры	Чижээ
Тодаргай амгы үе	-ы(п) + тур, чор, олур, чыт	чүнү кылып тур? канчап тур?	Акым менче хөглүц кончуг көрүп олур.
Тодаргай эвес амгы үе	-ы(п) + турар, чоруур, олурар, чыдар	чүнү кылып турар? канчап турар?	Авам удуп чыдар.
Бадыткалдыг амгы үе	-а(й) + -дыр, -дир, -дур, -дур	канчалы-дыр?	Даштын кижши шимээргей-дир.

254. Кызыра бижиир эдертиг. Номчунар. Сөзүглелден болушкун наклонениезиниң амгы үезинде турар кылыг сөстөрүн ушта бижээш, хевирин тодарадынар. Кавычка демдекти ажыглаанын тайылбырлаңар.

Хой кадарып чорааш, бир даш кырынга олура, черже көре бээримге, бичии кымыскаяктар далажып турлар. Хензиг, шивегей-даа сыңмас хире тар үңгүрден үнүп-кирип турлар ийин моң⁴.

«Ага, бо ховуда кымыскаяктар кайын, чүнү дажыглап турар эвес» дээш, көрүп эгеледим.

Топтап көрүп-ле олурарымга, үңгүрүнүң² иштинден өл довурак үндүрүп турлар⁴. Хензиг аксынга өй довуракты ызырып эккелгеш, душкан-на черже октавас, үңгүр аксын

долгандыр мортук* болур кылдыр чазыылдыг⁶ төп турар чүве-дир.

Ам-на билдине бээди. Аттыг халапка таварышкан амытаннар-дыр мооңар! Бо дүне чаашкын чагган болбас ийикпе. Бо үңгүрже суг кирип, аксын үреп, иштин өттүрүп, ажы-төлүн оскунган чадавас боор.

Чамдык үңгүрлерниң мортуу* шору бедий бергилээн. А оларның шаа-биле ынча довуракты үндүреринге чеже күш үндүрерин бодап кээрге, талыгыр. Үңгүр аксын долгандыр деңней мортуктап турары база-ла уткалыг: бичии чаашкын суу үңгүрже кирбезин билип кылган хире. (С. Сарыг-оол)

255. Домактарны номчунар. Сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстөрүн бөлүктерге ушта бжиңер: 1. Тодаргай амгы үеде кылыг сөстери; 2. Тодаргай эвес амгы үеде кылыг сөстери. Үе хевиринде кылыг сөстөрүниң уткаларының аразында ылгалын тайылбырлаңар.

1. Шак ол хөглүг ирейни ам-даа сактып чоруур-дур мен. 2. Ооң буурулзумаар бажы, кезээде-ле шоваа көстүр кара-кара карактары, арай өлөрерип чоруур тарамык салдары, узун болгаш күдер мага-боду сагыжымда ол-ла хевээр чуруттунуп чоруур⁴. 3. Аяанга дем-не секпереди куткаш, салып кааны сүттүг сарыг шайын каш улаштыр пактай каггылапкаш, кезек боданып олур. 4. Өскелериниң карактары база төдүзү-ле менде кадалып турлар⁴. 5. Шаанда бистиң тыва өгбелеривис чогуум-на ынчангаштың шайны онзалап хүндүлээр, ооң-биле чугааны ажыдар чораандыр деп ам кээп хандыр бодап чоруур-дур мен.

(М. Өлчей-оол)

Сөөлгү домактың утказын канчаар билип алганыңарны тайылбырлаңар. Өгбелеривистиң бо чаагай чаңчылы бөгүнгү хүнде сагыттынып турар бе, аңаа хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар.

256. Номчааш, сөөлгү домакта айтырыгга харыылаңар. Кандыг чурумалдар силерге харыыны тодарадырынга дузалады, делгеренгей тайылбырдан бериңер. Бадыткалдыг амгы үеде кылыг сөстөрүн тышкаш, тургустунган аргазын айтыңар.

Чанып келген куштар ырлажы-дыр. Чанагаш куу арга-эзим, делгем шынаа¹ чулук тыртып секперей-дир.

Аккыр¹ негей тонун кеткен бүгү бойдус дери төктүп, изиргенгеш, шак ол хевин солуй кетти. Дамырактар хөглүг агып, тааланчыг аян ырын борбаңнадыр бадыра-дыр.

Саазындан кылып алган хемелерин чаштар омак чарыштырып, сугга салыр. Эштип салдаан хемелерин өөрүшкүлүг үдей көрүп, бичии капитаннар чазык хүлүмзүрүүр. Чылдың кайы үези-дир, өңнүктерим? (А. Шюен)

Амгы үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири

Амгы үениң кылыг сөстери арыннарга болгаш саннарга *мен, сен, бис, силер* деп арын көргүзүкчүлериңиң дузазы-биле өскерлир.

Тодаргай амгы үе

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңгыстың саны		
1 арын	ажыл=да=п тур мен	ажылда=вайн тур мен
2 арын	ажыл=да=п тур сен	ажылда=вайн тур сен
3 арын	ажыл=дап тур	ажылда=вайн тур
Хөйүнүң саны		
1 арын	ажылдап тур бис	ажылдавайн тур бис
2 арын	ажылдап тур силер	ажылдавайн тур силер
3 арын	ажылдап тур (лар)	ажылдавайн тур (лар)

257. Бердинген кылыг сөстөрүндөн амгы үе хевирлерин тургускаш, олар-биле домактардан чогаадыңар. Тургустунган кылыг сөстөрүндө арын, санын айтыңар.

Эштир, саарар, тудар, шураар, сонуургаар, дегеленир, бадырар.

§ 34. Болуушкун наклонениезиниң келир үези

258. Номчуңар. Чугаа өйүнүң соонда болуп турар кылдыныг илереткен кылыг сөстөрүн тыпкаш, харыылаар айтырыгларын, үезин тодарадыңар.

Чиңге-тараа — чылыгга ынак, кандаашкынга шыдамыккай культура. Чиңге-тарааның чылыгга негелдези чазын тарыыр кызыл-тас, сула, арбайдан артык. Чиңге-тараа часкы кандаашкын үезинде бодунуң өзүлдезин оожургадып, када бээр, а чайгы чаъстар үезинде катап хөлчөк өзүп эгелээр.

Чиңге-тараа хөрзүңге негелделиг үнүш. Ол кара хөрзүңге, кур* болгаш куруккан* черлерге эки өзер.

(А. Ф. Аханянова)

Амгы келир үеде кылыг сөзү чугааның соонда болур кылдыныгны, үргүлчү бооп турар, доктаамал кылдыныгларны илердир.

Болгалак келир үеде кылыг сөзү боттаныр чыгаан кылдыныгны илередир.

Болгу дег үеде кылыг сөзү келир үеде бооп болур хире кылдыныгны илередир.

Келир үениң хевирлери болгаш тургустунары

Хевирлери	Тургустунары	Айтыры	Чижээ
Амгы келир үе	-ар, -ер, -ыр, -ур, -ур, -ур	чүнү кылыр? канчаар?	Уруг чечектер тары=ыр.
Болгалак келир үе	-галак, -гелек- калак, -келек	чүнү кылгалак? канчалгалак?	Хүн үн=гелек.
Болгу дег келир үе	-гы, -ги, -гу, -гү, -кы, -ки, ку, кү + дег	чүнү кылгы дег? канчалгы дег?	Бүргөн келди, чагс чаг=гы дег.

259. Номчунар. Келир үениң кылыг сөстөрүнче айтырыын салбышаан, ушта бжиңер. Оларның хевирин тодарадыңар, илередиң турар утказын тайылбырлаңар.

Кыдаттың Синьцзян можузунда Алды, Чеди-Ханас, Бора-Тал деп черлерде көк-мончактар деп улус чурттап турар. Оларны тус черниң чурттакчыларының адаары ыңдыг. Чогум боттары «тывалар бис» диңир улус. Сагыш-сеткили ажык, бөдүүн чон-дур. Аңнап, балыктап, чер ажылы кылып, мал-маган-биле халбактанчып чоруур, бистен улуг ылгалыр чүвези чок. Ынчалза-даа ылгал бар. Кыдаттар-биле дөмей аьш-чем чиир, ногаа аймаан чемге хөй ажыглаар. Хойну казах ёзу-биле ханын төп, аайлаар. Ындыг-даа болза оваа дагыырда, хойну тыва дүрүм-биле өзээр улус-тур. Оран-савазын дерииринде казах салдар бар. Черде, ханаларда хөй янзы каас хевистер шиметтинген. Ыры-шоорга-даа кончуг ынак чон болду. Келген аалчыны ыяап-ла ырладыр. Боттары черле ырлаарыңга төрүмелинден салым-чаяанныг болур улус-тур. (Б.Б. Тараачы)

Моол тываларының дугайында чүнү билир силер, олар Моолдун кайы сумуларында чурттап турарыл? Номчаан, дыңнаан материалдарыңардан, интернет четкизинден оларның дылы, ёзу-чаңчылдарының дугайында кыска дыңнадыглардан кылыңар.

Келир үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири

Келир үениң кылыг сөстери арыннарга болгаш саннарга *мен, сен, бис, силер* деп *арын көргүзүк-чүлериниң* дузазы-биле өскерлир.

Амгы келир үе

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңгыстың саны		
1 арын	чуру=ур мен	чуру=вас мен
2 арын	чуру=ур сен	чуру=вас сен
3 арын	чуру=ур	чуру=вас
Хөйнүң саны		
1 арын	чуру=ур бис	чуру=вас бис
2 арын	чуру=ур силер	чуру=вас силер
3 арын	чуру=ур (лар)	чуру=вас (тар)

260. Диктант. Сөзүглелдин адаанда бердинген кылыг сөстөрүн ажыглап, хөй сектер орнунга домактарның утказынга тааржыр кылыг сөстөрүн киир бижир.

Кинолог* мергежилдиг ишчилер кады ажылдап турар өңүктөринге кончуг ынак. Чүгле дириг амытаннарга ынак, оларны ..., сагыш човангыр кижилер ыттарны ис ..., частыр, наркотиктиг бүдүмелдер ..., ис чок читкен кижилерни ... кылдыр Ыттар ээзинге «хүндүлүг дыштанылгаже» үнгүже чедир төнчү чок шынчы болуп....

«Кандыг-даа ытты кижин бодунга ... , ону чажындан тура азырап өстүрери күзенчиг» — деп, кинологтар Кинолог кижин кады ажылдап турар ыды-биле бот-боттарының аразында кымга-даа көзүлбес харылзаалыг

болур. Ыттарны истекчи кылдыр өөредирде, тускай аргалар херек. Ытты ажылдаарынга белен кылдыр бир чыл дургузунда (Ш. Ховалыг)

Киирер кылыг сөстери: истээр, кээргээр, ижиктирип алырда, дилээр, артып каар, тывар, өөредир, чугаалаар, өөредип шыдаар.

261. Скобка иштинде кылыг сөстөрүн болгалак үе хевиринге салгаш, домактарны шын эде тургузуңар. Үн өскерлишकिनнерин болгаш сөстөрнүң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Хар (эриир дей берген). Хүн (үнер дей берген). Шончалайлар (частыр дей берген).

262. Номчуңар. Тывызыкты тургузарынга кайы үеде кылыг сөстөрүн ажыглаары таарымчалыг болганын тодарадыңар. Тывызыктың харызын тывыңар, тыва улустуң аас чогаалынга өөрөнгениңер тывызыктардан бо тывызыктың ылгалын тайылбырлаңар.

Өгбелеривистиң үе-дүптөн чаглактаныр чери-дир. Хүндүс боорга, кыры ажык — дээр көстүр. Дүне боорга, ону дуглаар, дыдык черден түмөн сылдыс карак базаып, оюн эрээр. Аай-дедир көжерде-ле, амыр чүве, чазып, эптээш, чүдүргештиң чоруптар. (А. Шоюн)

§ 35. Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениези

263. Ч. Кара-Күскениң «Амыдырап өөрениилем!» деп шүлүүндөн одуругларны номчуңар, шүлүктүң утказын тайылбырлаңар.

Эртем-билиг, мергежил дег
Эки чүве турар эвес,
Эчизинге чедер дээштиң,
Эрте дээр өөрениилем:

Өөрлерим,
 Өөрениилем!
 Санап-түңнеп, кадып-казып,
 Саннар бодап өөрениилем.
 Чуруп, шыйып, даарап, септеп —
 Шуптузун-на өөрениилем:
 Өөрлерим,
 Өөрениилем!

Адалгалыг домакты тыпкаш, ында бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Дужаал наклонениези **дужаал, дилег** азы **күзел** уткалыг кылдыныгны илередир: *удууйн, уду, удузун; удуулу(ңар), удуңар, удузун(нар)*.

Дужаал наклонениезиниң чаңгыстың санының ийиги арны тускай кожумак чок болгаш кылыг сөзү-нүң дөзүнге дүгжүр: *бар-, чор-, маңна-*.

Дужаал наклонениезиниң кожумактары

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1 арын	-айн, -эйн, -ыйн, -ийн, -уйн, -цйн	-(а)алы(ңар), -(э)эли(ңер-) -(ы)ылы(ңар), -(и)или(ңер) -(у)улу(ңар), -(ц)цлц(ңер)
2 арын		-ыңар, -иңер, -уңар, -цңер
3 арын	-зын, -зин, -зун, -зцн -сын, -син, -сун, -сцн	-зын(нар), -зин(нер), -зун(нар), -зцн(нер) -сын(нар), -син(нер), -сун(нар), -сцн(нер)

264. Дужаал наклонениезинде кылыг сөстөрүн чогуур кежи-гүннер кылдыр шыйыңар, арнын, санын тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар. Кайы кожумактар күзелди, а кайылары дужаал илередип турарын тодарадыңар.

— Ында дыт дөзүндө одаг бар. Үнүп чыдар кара суг-
даа бар чер, аңаа хонар бис. Эртежик барып оттулар
чээргенден чыып тур. Мен удавас чеде бээр мен, мында үң-
гүрлер бар, аңаа оңгулар кылып кааш келийн, эртенги
одарда барып манаар бис.

Акым хүн ажа бергенде кээп, от сала каапкаш:

— Чаа, хола пашка сугдан эккеп, ожукка тивит, мен
бир тарбагандан союптайн — диди. (С. Сарыг-оол)

Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениезинге өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңгыстың саны		
1 арын	<i>даара=н=ыйн</i>	<i>даара=н=ма=айн</i>
2 арын	<i>даара=н</i>	<i>даара=н=ма</i>
3 арын	<i>даара=н=зын</i>	<i>даара=н=ма=зын</i>
Хөйнүң саны		
1 арын	<i>даара=н=ыылы(ңар)</i>	<i>даара=н=маа=лы(ңар)</i>
2 арын	<i>даара=н=ыңар</i>	<i>дааран=ма=ңар</i>
3 арын	<i>дааран=зын(нар)</i>	<i>дааран=ма=зын(нар)</i>

265. Номчуңар. Чугааның хевирин тодарадыңар, аңаа салыр
бижик демдектерин тайылбырлаңар. Дужаал наклонениезинде
кылыг сөстөрүниң кандыг арын, санда турарын айтыңар. Болуушкун
наклонениезиниң үе хевиринде кылыг сөстөрүн бөлүктөй ушта
бижээш, арнын, санын тодарадыңар.

— Силер амдыызында удуп алган болзуңарза, эжим
старшина. Даң хаяазында оттуруптар мен.

— Уйгу дугайында чоор сен, Осянина. Бир эвес фриц-
терни аксым азадып алгаш, эрттирип алган болзумза,
меңээ мөңгеде уйгу ол деп билир апаар.

— А олар база бо өйде удуп чыдарлар боор, Федот
Евграфыч.

— Удуп?

— Ийе. Ол база кижилер ышкажыл.

— Ийет, олар база-ла кижилер болгай дээрзинге хамаарыштыр мен бодавайн барган-дыр мен. Чиге-ле сагындырдың: дыштаныр ужурлуг. Сен база барып дыштанып ал, Рита. Бар че.

Рита ол-ла черинге, Лиза Бричкинаның салбагар будук дөжөп кааны турушка чыдыпкан. Даң хаяазынга чедир удумзурап алыр бодаан — шиг кынны берип-тир. Старшина шинелинден тырта бээрге, отту чаштап келген.

— Чүү болду?

— Оожум! Дыңнай-дыр сен бе?

— Куштар алгыржып тур.

— Саасканнар! Ак-быгыннар мыжыражы-дыр. Ынчангаш бир-ле чүве шимчеп чоруп олар-дыр, оларны дүвүредип аан. Хөделдир, Осянина, дайынчыларны тургус. Маң-биле! Чаштынып чор, бук дивес эвеспе! *(Б. Васильев)*

266. Немелде онаалгалыг эдертиг. Номчааш, диалог хевиринде эдертигни бжиңер. Сөөлгү ийи домакты кижигүннерге сайгарыңар. Диалогтуң тургустунарыңга кайы наклонениениң кандыг хевиринде кылыг сөстери хөй ажыглаттынганын, оң чылдагаанын тайылбырланар.

— Дедир баар орукту сактып тур сен бе?

— Ийе, эжим старшина.

— Көр: фрицтерниң солагай талазында хадылыг арыг чоруткан. Ону эрткеш, аяңнап, хөл эрии-биле чоруур сен.

— Силерниң кургаг будук чыып турган чериңер бе?

— Эр хей-дир сен, уруг! Оон сепче углаар сен. Дорт, ынчалзыңза аспас сен.

— Ийе, билир мен...

— Адыр, Лизавета, далашпа. Кол чүве — тулаа, билдиң бе? Сүзүп эртер кижиг кызаа, оң-солагай талаже

чандыр басса-ла — чиндиңнээш. Демдектей көрүп алып чүвең — хадың. Ол хадыңдан дорт-ла ортулукта турар ийи хадыже углаар.

— Ындыг-дыр.

— Орта бичии тура дүжер сен, дораан кирбе. Ортулукчугаштан өртең төжекче шиглээр сен, мээң чиндиң-нээшче мөйт кылынган черим аан. Дорт-ла олче шигле: ол эки көстүр чүве.

— Ындыг-дыр.

— Кирьяновага байдалды илеткээр сен. Бис борта фрицтерни кезек када дескиндир төөредир бис, ынчалздаа үр тудуп шыдавас бис дээрзин бодуң билир сен. Ланчыың, чүктешкиң, дүрүп каан тонуң — шуптузун каавыт. Чииктенгеш, ыдывыт. (Б. Васильев)

267. Бердинген кылыг сөстөрүн дужаал наклонениезиниң 3-кү арнынга тургузуңар, сөстөрүң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Бус-, бас-, кас-, кес-, тургус-, чоргус-, кывыс-.

268. Шүлүктөн үзүндүнү номчуңар. Шүлүктүң утказын дамчыдарыңга кандыг хевирде кылыг сөстөрү авторга таарымчалыг болганын тодарадып, тайылбырын бериңер.

Тергиин солун чүве-дир дээш,
Телевизор дендии көрбе.
Дендеди бээр болзуңза-ла,
Тений бээр сен, аарый бээр сен:
Телевизор
Дендии көрбе!

Кижизидиг өөредиг чок
Киноларны база көрбе.
Омак-сергек, кадык боор дээш,

Олутпайың дораан соксат:
Телевизор
Дендии көрбе! (Ч. Кара-Күске)

§ 36. Кылыг сөзүнүң даар наклонениези

269. Шүлүктү номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Шүлүкте кирген чагыг-сүмени илередиринге авторга кандыг кылыг сөстери таарымчалыг болганын тодарадыңар. Кылыг сөстөрүнче айтырыгдан салгаш, арнын, санын тодарадыңар. Кавычкаларны чүгө хереглээнин тайылбырлаңар.

«Эртен эрте турган кижиги,
Эзерлиг аът олчалыг боор».
Хөйүнү кылыр бодазыңза,
Хөлүн эрттир удувайн көр.

«Улуг уйгу ботка халдаар» —
Улус-чоннуң угаады бо.
Уйгу хавы болур болза,
Уржуктуг-ла, бачыттыг-ла.

Үргүлчү-ле удуур болза,
Үүлө-херек черле бүтпес:
Ажыл кылыр арга-шинек
Аартап калыр, арлып калыр. (Ч. Кара-Күске)

Даар наклонение өске бир кылыг сөзүнүң кылдынынының боттанырынга эргежок чугула кылдыныгны азы кылдыныг боттандырат күзелди, дилегни илередир болгаш *канчалза?* деп айтырыгга харыылаттынар:

Кара булут келзе, чагс чаар.

Даар наклонениениң кылыг сөзү чааскаан чорааш, кылдыныг боттандырап дээн күзелди илередир: *Делегейни эргизе.*

Даар наклонениениң кылыг сөзүнүң сөөлүңге **-даа** деп артынчы немежир азы ооң мурнунга **-даа** деп артынчылыг сөс турар болза, ону даар наклонениениң чөрүлдээ хевири дээр, чүге дээрге ооң кылдыныынга өске кылыг сөзүнүң кылдыныы чөрүштүр боттаныр (азы боттанмас): *Кыш дүшсе-даа, чылыг хевээр.*

Даар наклонениениң кожумактары

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1 арын	-зымза, -зимзе, -зумза, зүмзе, -сымза, -симзе, -сумза, -сүмзе	-зывысса, -зивиссе, -зувусса, -зүвүссе, -сывысса, -сивиссе, -сувусса, -сүвүссе
2 арын	зыңза, -зиңзе, -зуңза, -зүңзе, -сыңза, -сиңзе, -суңза, -сүңзе	-зыңарза, -зиңерзе, -зуңарза, -зүңерзе, -сыңарза, -сиңерзе, -суңарза, -сүңерзе
3 арын	-за, -зе, -са, -се	-за, -зе, -са, -се

270. Даар наклонениениң кылыг сөстөрүн арыннарга болгаш саннарга улаштыр өскерттип бжиңер, наклонение кожумактарын шыйыңар.

Арыннар

1 арын

2 арын

3 арын

Чаңгыстың саны

Мен душ сумза

Сен ...

Ол ...

Хөйүнүң саны

Бис душ сувусса

Силер ...

Олар ...

1 арын

2 арын

3 арын.

Мен кеттинзимзе

Сен ...

Ол ...

Бис кеттинзивиссе

Силер ...

Олар ...

271. Номчуңар. Даар наклонение хевиринде кылыг сөстөрүн, оларның домакта кандыг кезигүн болуп чоруурун тодарадыңар. Үлегер домактарның уткаларын тайылбырлаңар. Тывызыктың харызын тывыңар.

Бак келзе, туттунма, эки келзе, салдынма.

Улуг хову чытса-даа, оџду-сигени чок,
Улуг чаа турза-даа, ханы-чини чок.

Баштак-даа болза
Баштыг, уштуг.

Оюн-даа болза
Өйлүг, баштыг.

272. Нарын домактың бирги кезээниң сөглөкчизи даар наклонение хевиринде кылыг сөзү-биле илереттинген турар кылдыр домактарны чедир тургузуңар.

1. ..., улуг үер болур. 2) ..., ногаалар хөй үнер. 3) ..., дээди өөредилге черинче кирери белен. 4) ..., кат дөмей-ле хөй үнген.

273. Домактарны номчааш, даар наклонение хевиринде кылыг сөстери кандыг утка илередип турарын тодарадыңар.

1. Сан-чурагай сөс дег чечен-мерген эвес-даа бол, кижиге база-ла хөйну чугаалап бээр шынарлыг чүве болгай. 2. Маңаа найыралдыг ийи капитан дугайында чугаалавас болза, эскадроннун дайынчы чорудулгаларының дугайында чугаа кезик-чамдык болур. 3. Улуг лейтенант Сат Бүрзеккейниң пулеметчуларын, старшина Куулар Дажы-Серенниң автоматчиктерин Сурмичиге арттырбаан чүве болза, эскадроннун чидириглери канчаар-даа аажок улуг турар. 4. Чеже-даа күштүг болза, арга чокта арзылаңны тиилеп шыдавас-ла болгай. (*М. Сундуй*)

274. Бердинген кылыг сөстөрүн даар наклонение хевиринге салгаш, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Оларның иштинден ийи кылыг сөзүн шилип алгаш, арыннарга болгаш саннарга өскерткеш, домактардан чогаадыңар.

Ас-, эс-, кас-, кес-.

§ 37. Кылыг сөзүнүң чөпшээрел наклонениези

275. Номчуңар. Шүлүктүң маадыры чүге узун болуксааныл, чылдагаанын айтыңар. Шүлүктүң утказын тодаргай илередиринге кандыг хевирде кылыг сөстери таарымчалыг болганын тодарадыңар. Шүлүктүң кол бодалын боттарыңар сөзүңер-биле дамчыдып чугаалаңар.

Буурул туман тонну кеткен,
Булуттарны куржаныпкан,
Дээрже шымнып үне берген
Дендии узун болзумза мен:
Кайда-чүде өөрүмче
Ханы, быжыг найырал дээш
Далай, хемни, арга-дашты,
Тайга-сынны ажыр-кежир
Холум сунуп, байыр тудуп,
Хомудал чок чуртталгамны —
Өөрүшкүнүң хөглүг ырын
Өткүт, чидиг ырлап бээр мен.
Ада-чуртум чырык оруун
Аялгадан билгейлер аан.
Сорук киирер, сеткил ханар
Солун ырны ырлашкай аан.

(Э. Кечил-оол)

Чөпшээрел наклонениези кылдыныгың боттанырынга чугаалап турар кижиниң чөпшээрешкенин, чөпсүнгенин азы бүзүрелдиин илередир болгаш *-гай, -гей, -кай, -кей* деп кожумактарның дузазы-биле тургустунар: *бергей, баргай, ойнаай, көргей.*

Кижиге төлү кая-даа чораай-ла.

Чөпшээрел наклонениези *аан, -ла* деп артынчылар-биле кады хереглеттинип болур: *Кырган-аваңар дыштангай аан, шимээргешипңер. Даарта солун кинодан көргей-ле бис.*

276. Чөпшээрел наклонениезиниң кылыг сөстөрүн арыннарга болгаш саннарга улаштыр өскерттип бижирер, наклонение кожумактарының болгаш арын көргүзүкчүлериниң адаан шыйыңар.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1 арын	даңгыраглаай мен	даңгыраглаай бис
2 арын
3 арын
1 арын	киргей мен	киргей бис
2 арын
3 арын

277. Чөпшээрел наклонениезинде кылыг сөстөрүн ажыглавышаан, домактарны төндүрүңер. Чөпшээрел наклонениезинде кылыг сөстөринге кандыг артынчылар немежиң болурун хайгаарап көргөш, оларның аразында кандыг ылгал барын тодарадыңар.

1. Кижиге төлү кая-даа ..., куштуң төлү кая-даа
2. Сонуургаар болзуңза, чайын Москваже ...
3. Частың чылыг хүннерин чаштар амырап ...
4. Бо айтырыгың сен эки ...
5. Бөгүн бажың иштин сен аайла, угбаң ...
6. Дуңмаңга хумуңну тутсуп бер, ол база чечектерни

278. Чогаадыкчы ажыл. «Школаны доозупкаш, кым болур мен?» деп темага угаап боданыышкын хевиринге бодалыңар, күзелиңер илередиңер.

§ 38. Кылыг сөзүнүң кызыгаарлаар наклонениези

Кызыгаарлаар наклонение өске кылыг сөзүнүң кылдыныын үе азы хемчээл талазы-биле кызыгаарлаар кылдыныгны илередир болгаш *-гыже, -гиже, -кыже, -киже* деп кожумактар дузазы-биле тургустунар: *Хүн ашкыже, дыка-ла хөй ажыл бүдүрүп алды-выс.*

Кызыгаарлаар наклонениениң кылыг сөзүнүң сөөлүңгө *чедир, дээр* деп эдеринчи сөстөр кады чоруп болур: *Оларның барааны көзүлбейн баргыже дээр, холум чайып туруп кагдым. (Э.Д.)*

279. Нарын домактың баштайгы сөглекчилери кызыгаарлаар наклонение хевиринге турар кылдыр домактарны чедир чогаадыңар. Ийи домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Дээр аяс..., дыт адаанга чаглактанып олурдуvus.
2. Тоорук быш..., аңаа дээп, элекке дүжүрүп болбас.
3. Авам ажылдан кел..., бажың иштин аштап алган турар ужурлуг бис. 4. Дуңмам угаан кир..., мен аңаа үлегер болур ужурлуг мен.

280. Бердинген кылыг сөстөрүн кызыгаарлаар наклонениениң чаңгыстың болгаш хөйүнүң санынга арыннарга өскертип бжиңер. Немешкен кожумактарның шын бижилгезин тайылбырлаңар. 3 сөс-биле домактардан чогаадыңар.

Дорук-, ажылда-, кес-, хег-, чуг-, саг-, дайнан-, ээк-.

Кызыгаарлаар наклонениениң өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңгыстың саны		
1 арын	<i>санагыжемче</i>	<i>сан=а=ва=ажемче</i>
2 арын	<i>санагыжеңче</i>	<i>сан=а=ва=ажеңче</i>
3 арын	<i>санагыже</i>	<i>сан=а=ва=аже</i>
Хөйнуң саны		
1 арын	<i>санагыжевисче</i>	<i>сан=а=ва=ажевисче</i>
2 арын	<i>санагыжеңерже</i>	<i>сан=а=ва=ажеңерже</i>
3 арын	<i>санагыже</i>	<i>сан=а=ва=аже</i>

§ 39. Кылыг сөзүнүң хевирлерин аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары

Кылыг сөзү — дылда ийи кол чугаа кезектериниң бирээзи. Ооң домакка кол-ла функциязы сөглөкчи болур болгаш ол домакты тургузарының бир чугула аргазы болур.

Кылыг сөзүнүң наклонениелериниң аразында болуушкун наклонениези эң-не хереглеттингир болгаш хөй уткалыг. Янзы-бүрү чугаага ооң үелеринден шагда эрткен үе, чоокта эрткен үе, амгы-келир үе, келир үе хевирлери эң-не хөй ажыглаттынар.

Болуушкун наклонениелериниң үе хевиринде кылыг сөстөринге артынчылар болгаш модальдыг сөстөр немежирге, үелерниң кол уткаларынга немеи чүүл-бүрү модальдыг уткалар немежир: *Силерниинге даарта хап чеде бээр мен, ыңар. (С.) Чемненирин-даа уттупкан ойнап чораан болгай аан бо.*

Ажыглаттыңгырының талазы-биле дужаал наклонениези ийиги черде турар. Ооң онзагай талазы — кожумактарының хөй уткалыгы (арын, санның уткаларын чаңгыс ол-ла кожумак илередир).

Дужаал наклонениези дилегни, дужаалды, албадалды, даалганы, чалалганы, хоругдалды эвилең-ээлдек азы шыңгыы кылдыр илередир немелде аргаларлыг: *бараалам, чедирип көрөм, көр даан, салып каайт, чугаалап берем чээ.*

Чугаа этикединге — мендилежирде азы чарлып чоруурда — кызыгаарлаар наклонение хевиринде *ужурашкыже, көрүшкүже* деп сөстөр «Байырлыг!» деп алгы домаа уткалыг ажыглаттына бээр.

281. Номчуңар. Наклонение хевиринде кылыг сөстөрүн айтыңар, олар сөзүглелдин утказынга кандыг аян-шинчи кирип турарын тодарадыңар. Кылыг сөстөрүниң арын, санын айтыңар. Чугааның кандыг хевирде ажыглаттыңганын тодарткаш, кандыг бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

— Кажан келир силер?

— Сөстен чорудуптар мен.

— Манаар мен. Четтикпейн манаар мен. Мен силерниң ол Тес-Хем деп чериңерни аажок көрүксээр-дир мен.

— Ажырбас! Шупту чүве мурнувуста, Сендең! А ам байырлыг! Ужурашкыже! Оглуңну эки өстүр! Ол кончуг улуг мөге кижиге бооп өзүп келир.

— Шынап бе?

— Мен канчап чазар мен...

— Ынчаарга байырлыг! Ужурашкыже! — деп, Сендең чазык апарган байырлашкан. (*И. Иргит*)

282. Номчуңар. Сөзүглелди тургузарынга, ооң утказын дамчыдарынга кылыг сөзүңүң кандыг залог, вид хевирлери, кайы наклонение

хевирлери хөй ажыглаттынып турарын хайгаарап, тайылбырдан бериңер.

БҮяш кезикчилериниң чурттап турганы демир суугулулуг бичии казанакка Калга-оол акый өөрүшкүлүү сүргей апарган, сө-ле хөөрегилей-дир:

— Силерни амыраттым, эрлер! Хөй сүт көдүрүп эккелдим! Хырныңар-ла билир эвеспе! Бугажык! — деп баштай-ла мени кыйгырып дүжүрдү. — Мындаа сүт кудуп эккелгенивис үш литр банказын ап алгаш, саап көрөм че!

Банкамны солагай холумга туткаш, оң холум-биле инектиң эмииниң бир дошпузун шөйбелээриниң кырында олурумда, инек бүгү дурт-сыны-биле кырлаш-ла диди! Угаан-кудум-даа чок! Инектиң мээң кырымче барып ужары ол деп бодаан мен. Бир миннип кээримге, доо-ла шөлде тур мен. Банкамны ол-ла олурган черимде октапкан болдум. Өөрүмнүң мени кыжырып, амырап, каттыржып турарлары-даа кончуг.

— Ам Кошкар-оол шенеп көрзүн. Сен черле ужур бар боор сен, Кошкар! — дээн Кошкарны көгүткен аянныг көргүрээш чоон үн дыңналды.

Кошкар база мен дег-ле хевир-биле инек адаанда барып олурушту-ла. База-ла саарының кыры чорда, инек, кончуг моома, бо кижилерниң коргуп-сүртеп турарын-даа билбес, аажок даашкыр кылдыр хыйыладыр, улуг хырнын догданнадыр чөдүрүп-ле дүжүрдү дивес силер бе! Күжүр Кошкар-оол час ойда барып дүшкеш, майыктааштыг буттарының чодалары кызандыржып, тепкиленип-ле эгеледи. Каткы-иткивис-даа кедергей.

— Чаа! Бо ийи-даа кордал чок, хөй эрлер-дир моң! Ам сен саап көрөм, Хунай-оол!

Та чүзү четпейн турар кончуг калбак-аас чүве, ам сөөк кудуруу-биле сө-ле шырбаныпкаш, күжүр Хунай-

ның бопугур чаактарын ана сирлеш-сирлеш кылдыр дажывышаан, ыргаш кылынгаш, ичелей бээр орта, Хунай-оолдуң база чүрээ чайлы бер часкан...

Кара шайывысты шөлүредип олурувуста, Сержиң дээр уруг чеде хонуп келген.

Бо бичии казанак чанынга ийи караам-биле көрүп, ийи кулаам-биле дыңнап турдум, инектен ак сүт тө тудуп оран кыс кижиниң ажылчын шимчээшкининден аялганың аялгазы, эң дээди аялга оон төрүттүнер чорду. Мындыг магаданчыг, эң амыдыралчы аялга дыңнап турар инек ам каяа чылганып, шырбанып база хөккүледир чөдүрүп турар дээр силер, ол таалааш, арта-ла карактарын шийипкен, оожу-ум кегженип тур-ла.

— Аа-биле шай сүттээрге, аажок чаагай болур чүве — дээш, Калга акый кедергей-ле хоюг сарыг шай хайындырды. Дер-бузувус шааңайны бергилээн, аартанып олур бис.

— Тыва уруглар мал ажылының бүгү адырларынга хостуг ажылдап болур кылдыр өөренир херек! Че, ажылдаалыңар, эрлер! «Олутта олча чок» дижир болгай.

(М. Эрген)

283. Чедир бижиир чогаадыг-чурумал. Л. Чадамбаның «Аян-чорук» деп тоожузундан алдынган үзүндүнүң эгезин болгаш төнчүзүн кичээнгейлиг номчааш, «Тожуже аян-чорук» деп темага чурумал хевиринге бижиттинген чогаадыгны чедир тургузуңар. Өөрөнгөн темаларыңарга даянып, аян-чорук үезинде уругларның солун ужуралдарын чогаадыңарга кириңер.

ТОЖУЖЕ АЯН-ЧОРУК

Тожуну көрбээн кижини Тываны көрбээн, Азасты көрбээн кижини Тожуну көрбээн дижир болгай. Ынчангаш аян-чорукчулар Азасты барып көөр дээн — сорулгазы-

ла ол. Уруглар сөөлгү сезоннуң путёвказын Кызылга-ла саттырып алган. Чоруур хуусаа-даа келген...

...Эртенинде уруглар «Заряга» олурупкаш, Бии-Хемни куду алзы ужудуп бадыпканнар.

— Тоолзуг чараш, эргим, ынак, ногаан Тожу, база катап ужурашкыже, байырлыг, менди-чаагай!

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы:

1. Чугаа кезээ.
2. Эге хевири.
3. Тургузуунуң аайы-биле бөлүү.
4. Кылыг сөзүнүң дөзү, укталбааны азы укталганы (укталган аргазы).
5. Залог хевири.
6. Вид хевири.
7. Наклонениези (болуушкун наклонениези болза, үезин айтыр).
8. Арын, саны.
9. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазының үлегери:

Эрте частың бир чылыг хүнүнде бажың чанынга бичии эник көстүп келген. (Ш. Суваң)

1. Эник (канчанган?) **көстүп келген** — кылыг сөзү.
2. Эге хевири — *көстүп келир*.
3. Тургузуунуң аайы-биле — составтыг.

4. Кылыг сөзүнүң дөзү — көстүп кел-, укталбаан.
5. Качыгдаашкын залогу.
6. Тодаргай эвес вид.
7. Болуушкун наклонениезиниң шагда эрткен үези.
8. 3-кү арын, чаңгыстың саны.
9. Домакта сөглөкчи.

§ 40. Кылыг сөзүңгө ниити катаптаашкын

284. Номчунар. 2–3 аңгы бөлүктөргө үстүп алгаш, бөлүк бүрүзү кылыг сөстөриниң бир хевирин аңгы ушта бижип, ооң дүрүмнерин сактып, ушта бижээн чижектериңерге долу тайылбырдан бериңер: 1) залог хевиринде кылыг сөстери; 2) вид хевиринде кылыг сөстери; 3) болуушкун наклонениезиниң эрткен үезинде кылыг сөстери; 4) келир үеде кылыг сөстери; 5) дужаал наклонениезинде кылыг сөстери.

Оолдар хаак аъттарын мунупкаш, ойнай-ла бергеннер Оолдарның бирээзиниң ады — Сүктер. Ол мунган аъдын кымчылагылааш, чииги аажок өрү шурагылаан. Оон эжинге үзүүргедип* халдып келгеш, санал киирген:

— Аъттарывыс чарыштырар бис бе, Орлан?

— Че! Дөө кажаа чанынга чедир чарыштырыптаалы³!

Оолдар деңнештир турупкан. Оон удур-дедир көрүшкен соонда, маңажыплатканнар. Кажаа чанынга чедир деңге барып четкеннер. Кайызы-даа өрү шурагылап, эгиштыныштыг дерин чоткулаан³.

— Аъттарывыс маңы дең-дир аа — деп, Сүктер чугаалаан.

Орлан аңаа чүүлдүгзүнүп каан. Теректер хөлегезинге баргаш, Сүктер хаак аъдын кам чок октапкаш, чанында төжек кырынга олуруп алган. А Орлан хаак аъдын терек

чанынга камныг тургузуп кааш, бичии хумуңга суг кудуп алгаш келген. Ону аъдының «бажынга» чедире берген.

— Ма! Суксай берген боор сен, ижип көрем.

— Дириг эвес, ону чүү деп суггарар чүвел, аал — деп, Сүктер чигзинген.

— Чоп суксавас боор.

— Че. Изиг-дир, барып эштиилем, Орлан — деп, Сүктер далаштырган.

Орлан аъдын суггарып алган. Оон борбак кылаң дашты алгаш, аъдының «бажынга» чедире берген. Ону эргелелдиг суйбагылааш:

— Бо сиген-дир, ону чип, дыштан, аъдым. А мен бичии эштипкеш келийн — дээн.

Оолдар хемче маңажыпканнар. Орлан хире-хире аъдынче хая көрнүп каап бар чораан⁴. А Сүктер чүнү-даа херекке албаан. Ооң аъды черге чыдып калган, кээргенчиг болган. (А. Шоюн)

«Кижиг болуру чажындан» деп үлегер домакты оолдарның аажычаңынга хамаарыштыр тайылбырлап, бодалыңарны илередиңер.

285. Хыналда диктант. Хэй сектер орнунга адаанда бердинген кылыг сөстөрүн кииргеш, домактарны дүжүрүп бжиңер. Саннарбиле айыттынган даалгаларны күүседидер.

Даглар баштары шииледир Удаткан чок хат бажы Чоорту чүм харның кыры-биле хоюг хар суг саарыының бырлаңы дег үзүктел чок ... Харның агышкыны дөштү өрү-даа шаптык чокка дески сыыладыр ... Нина дыка ...: Нина кажан-даа суг дөштү өрү агып чытканын ...³.

(Ф. Сеглеңмей)

Ажыглаар кылыг сөстери: *агып турарын, химиренип эгелээн, көрбээн, элдепсинип чораан, агып эгелээн, сыыңайнып эрткен.*

ЧУГАА ЧОРУДУЛГАЗЫ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

286. Диалогту номчуңар. Сөглөкчи бооп чоруур кылыг сөстөрүн ушта бжиңер. Болуушкун наклонениезиниң үезин, арын, санын тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар.

Биске Кара-Богба дээр аът турган чүве.

— Кайыын келген аъдыл, ачай?

— Кижиде бажының дүгүн үш харлыында кестирер боор чүве болгай. Ынчангаш сээң бажың дүгүн кескеш, Хөлчүк-Дүвүнге чурттап чораан кырган-аваң кап-кара богба биле чаражы кончуг ийи белдер шокар кыс дөтпелер берген чүве.

Ынчан бажымга билдинер-билдинмес бодалдар кирип, бирде хып, бирде өжүп турган чүве дег кынны берди.

Оон ачамдан айтыра-ла бердим.

— Арга-ыяш алдын-сарыг турда бе, ачай?

— Ийе, оглум.

— Мени Хоор аътка ушкарып алчык сен бе, ачай?

— Ийе, оглум.

— Мени арганзымаар, узун, куу шырайлыг, дөңгүр баштыг кырган-авай дүжүрүп алчык бе, ачай?

— Ынчанган чүве, оглум.

— Мени чавагалыг, узун кара кежегелиг, төгөрик хүрең-кызыл шырайлыг, кыдырык кара карактарлыг, холдарында болгаш кулактарында билзектер болгаш сыргалар чайнап турар аныяк угбай бажымны дөңмээнге салып алчык бе, ачай?

— Ынчанган чүве, оглум.

— Оон меңээ үстүкү барбадан чудурук дег ак чигир бержик бе, ачай?

— Бурган өршээ, утпаан-дыр сен але, оглум. Ол-ла болгай, бажың дүгүн кескен кырган-авай. *(О. Сувакпид)*

Силер бодунарның чаш чораан үелериңерде болган болуушкуннарны каш харлыыңардан эгелеп тодаргай сактыр силер? Бир онзагай болуушкун дугайында сактып бижип көрүңерем.

НАРЕЧИЕ. ОРФОГРАФИЯ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 41. Наречие, ооң грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгелери

Наречие — кылдыныгының азы өске-бир ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередир өскерилбес чугаа кезээ: *өттүндүр, чараштыр*.

Наречие кылыг сөзүңге азы өске-бир наречиеге хамааржып, оларны тайылбырлаар болгаш домакка

байдал болур: *Дээр чоорту аязып эгелээн. (К.-Э.К.)*

Акым дүцүн эртен чедип келген.

Бирги чижекте **чоорту** деп наречие **аязып эгелээн** деп кылыг сөзүңүң кылдыныының ылгавыр демдээн тайылбырлап чоруур.

Ийиги чижекте **дүцүн** деп наречие өске **эртен** деп наречиеге хамааржып, ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн тайылбырлап чоруур.

Демдек адынга чада хевирин тургузуп чораш, ооң-биле кады **тодарадылга** болур: *Аалывыс кыштаа*

кедергей кадыр даглар аразында чүве. (К.-Э.К.)

Бо чижекте **кедергей** деп наречие **кадыр** деп демдек адынга хамааржып, база-ла ылгавыр демдектиң күштелдирер чада хевирин тургузуп чоруур.

287. Номчунар. Сөзүглелден наречиелерни хамаарышкан сестери-биле катай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгларын салыңар.

Үлегери: *улуу-биле* (канчаар?) дилеп тур мен, дүне (кажан?) кадарып көрөм.

«Батожаб! Өңнүк! Улуу-биле дилеп тур мен: чылгыны мээң орнумга чаңгыс дүне кадарып көрөм. Сен мени кайын бакка сугар ийик сен. Шеригге эки турам-биле кирерим ол. Кызыл Шеригниң келир үдеги командири — Эрдени Гармаев».

Атпаң-сатпаң бижээн үжүктөр карактарга шаараңнады. Адак соонда, чылгыны мен дүне када кадарар деп эң кол чүүл хенертен башка кире хонуп келди! Эрдени чокта, кара чааскаан аан! Чажыдын ол чүгле меңээ идегээн ыш-кажыл.

Сүрээдевезин оралдажып, дүне ажылдап чоруурумну маажым чарладым. Колхозтуң чылгызын бөгүн Эрдени эвес, а мен, Батожаб кадарар деп чүве оларның дүжүнге-даа кирбээн болгай аан. Чүгле авам менче кичээнгейлиг көргөш, чөпшээрежип, бажын ыт чок согаш кылгаш, катап-ла боданы берди. (Ц. Жимбиев)

288. Бердинген домактарны кежигүннерге сайгарыңар, наречиелерниң кандыг айтырыгга харыылаттынып, кандыг кежигүн бооп чоруурун тодарадыңар.

Күдөрөк ачазының ыткан тоолдарын болгаш солун чугааларын аажок сонуургап дыңнаар, а чамдызын бодула шээжи-биле билир апарган. 2. Мен оолдарның хевин-даа ора сокпас кижидир мен. Чамдыкта күш шуут хереглевестир мен. Таптыг көрүп турарга, билдингир апаар чүве-дир. 3. Ол күзүн иргит сумузунуң даргазынга үжүк-бижик-даа орта билбес, эмин эрттир чалыы Оюн Кендишти олурткан.

(И. Бадра)

289. Домактардан чагырткан сөзү наречиелер-биле илереттинген сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, сайгарыңар. Сөс каттыжышкынының өзек сөзүн эге хевиринге салып алырын утпаңар.

Кара-Кат ылап-ла кашпагай, белен могап турбас, хүн-зедир аң сүрүп, маң-биле чоруп болур оол. Ынчангаш аң сегиртирде, киштээрде, аңчылар ону бо-ла эдертип алыр.

Дорттап-дорттап, барык-ла үргүлчү маң-биле кадыр-берт черлеп хондур чорааш, кайы хире турупканын оол ам-на билип каан. Үр дыштанган ышкаш кылдыр аңаа сагындырган. Туруп чоруур дээш дап бээрге, бүгү мага-боду шуут көжүп калган болган. Арай деп-ле тургаш, Кара-Кат улаштыр чорупкан. (Ш. Суваңны-биле)

§ 42. Наречиелерниң тургустунары, оларны шын бижири

Өске чугаа кезектери ышкаш, наречиелер база укталган болгаш укталбаан болур.

Укталбаан наречиелер — кезектерге чардынмас, чаңгыс дазылдан тургустунган болур: *хенертен, өрү, куду, дыка, үр, эрте*.

Укталган наречиелер морфологтуг, синтаксистиг болгаш өске-даа аргалар-биле тургустунар.

290. Номчуңар. Морфологтуг арга-биле укталган наречиелерни ушта бижээш, утказын тодарадыңар, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Дакпырлаан үжүктөрлиг сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Инеккилештир саап ижер,
Итпек, быштак бээр ивим.

Эңгинни* дег хоюг сарыг,
Эң-не үскүр, сүттүг² ивим².

Аъткылаштыр эзер арттыр Даглыг черге чайылбас дээш,
 Ачылга-хөл болган ивим. Даяңгыштыг мунар ивим.
 (Ч. Кара-Күске)

Морфологтуг арга

Кожумактары	Моделі	Утказы	Чижээ
-тыр// -дыр	д.а + кож к.с + кож	кылдыныгның шынары, боттаныр аргазы, канчаар болуру	чараш= ^{тыр} экидир дыңзы ^{дыр} чедиштир
-кылаштыр// -гылаштыр	ч.а + кож с.а + кож а.о + кож нар + кож	кылдыныгның кандыг- бир чүвеге дөмейлештир, өттүндүр боттаныры	ыт= ^{кылаштыр} үскүлештир бискилештир мындаа ^{гылаштыр}
-е	ч.а + кож	кылдыныгның кажан болуру	дүн= ^е
Шын бижири			
Сөөлү т, г, к-биле төнгөн сөстөргө ол-ла үн- нер-биле эгелээн кожумактар немежирге, ук үннерниң үжүктөрин дакпырлап бижиир			эрт= ^{тир} ок= ^{кулаштыр} суг= ^{гулаштыр}

291. Бердинген сөстөрдөн чогаадылга кожумактарының дузазы-
биле наречилерден тургузуңар, кожумактарның сөске немежириниң
шын бижилгезин тайылбырлаңар. Үш чижек-биле домактан чогаат-
каш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Чараш, багай, эки, көгер-, агар-, дыңзы-, эзил-, ок,
тук, куш.

292. Номчуңар. Шүлүктен морфологтуг арга-биле укталган
наречилерни тыпкаш, илередип чоруур утказын тодарадыңар, кожу-

мактарын шыйыңар, кандыг чугаа кезээнден укталганын айтыңар. Өске арга-биле тургустунган наречиелер бар болза, оларже өзек сөзүндөн айтырыын салгаш, ушта бижирер.

Кара далай анаа чытпас,
Дүне, хүндүс опчоктанып,
Дүргектелдир чалгый кааптар.
Эриктерже ушта чүткээш,
Ээптерде сайның дажын
Шыңгырадыр савазынче
Чылгы мал дег хавырып аар.
А ооң изиг хүнге чайнап,
Арыг, кылаң артып калыр.
Чуртталгада чамны, хирни
Чууй шаап аппаар³ ындыг күш дег.
(Э. Кечил-оол)

Шүлүктүң утказын дамчыдарыңга авторга наречиелер кандыг ужур-дузалыг болганын тайылбырлаңар.

293. Номчуңар. Сөзүглелден укталган болгаш укталбаан наречиелерни ийи аңгы бөлүккө ушта бижирер. Укталган наречиелерниң морфемниг сайгарылгазын кылгаш, кандыг чугаа кезээнден укталганын тодарадыңар. Аңгылаан сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Тооруктаар деп даалга билдине берген. Чодураалыг-Өзенниң улуг одаанга эртээ чеде бергеннер. Эртеш биле Машпал тайга оолдары болгаш, өөрөнгөн чаңы-биле тергиин чоон чодур пөшче диңгилештир дызырадыр үнө бергеш, улуг тооруктарны дүжүр шывап эгелээннер. Чоон будуктарны уннаштыр чыткылапкаш, бажын ээй соккаш, хоор-сарыг тооруктарны адырып бадыргылааннар.

— Чаңгыс пөштүң тооруу үш шоодай болгаш база бир шоодайны бичии-ле долбады — деп, Анчат аажок

алгыргылаан. — Боларны одагга казыыр бис. Эң улуг тооруктар бо-дур.

— Адыр, адыр! — деп, башкы үзе кирген. — Мону база мындаа чыгган каттарывыс ышкаш **коржаага** дужаагаш, акшазын фронт чорудар бис, оолдар. Хөй эвести, өйлөп казыыр эвеспе.

Кежээки чем үезинде башкы ажылды мынчаар түңнээн:

— Тос шоодай чыгдынган-дыр, оолдар. Бөгүн тайга чурттуг улус болгаш, Эртеш, Машпал, Анчат суглар кончуг эки ажылдадылар. Эртен хүнзедир тооруктаар бис. Ам кожа-кожа чыткылапкаш, чылыдыр шуглангаш удуур.

(М. Эрген)

Сөзүглөдөн болушкуннарның кайы үелерде болуп турганын тодарадып болур бе? Ол үелерни тодарадып турар домакты, сөстөрни тыпкаш, номчуңар, харыыңарны бадыткаңар.

294. **Хыналда онаалгалыг диктант.** Кичээнгейлиг номчааш, дараазында даалгаларны күүсетпишаан, домактарны дүжүрүп бижинер: 1) салдынмаан бижик демдектерин салыңар; 2) скобкаларда сөстөрдөн наречиелер тургустунар кылдыр чогуур кожумактарын немеп бижинер.

Уруг хоюн шуудадып чорда ла хат дыңзып чиик ак хар чаап шуурган көдүрлүп келген. Уругнуң арнынче мойнунче өл харны тырый шаап шуурган (бөрү) улуп (буга) бустап (ыт) сыыгайнып ла үнген. Шуурган шугулдап дээрни (сирлеңне-) (хөлбеңне-) силгип турган. Долгандыр караңгылап дунуп кел чораан. *(С. Хертөк)*

295. Бердинген сөстөрдөн дефистеп бижиир наречиелерден тургузуңар, кандыг сөстөрдөн тургустунганын тайылбырлаңар. Ийи чижек-биле домактан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Ынаар, бээр, оон, куду, аай, мында, оңгаар, кежээ, дүне, аткаар, уурук, мөлдүк, бакка.

Синтаксистиг арга

Тургустунар аргазы	Утказы, шын бижиири	Чижээ
Ийи дазылдың тудушканы	1. Кылдыныгның үези, туружу, кандыг	<i>бөгүн, бертен, аажок, даарта</i>
Антоним дазылдарның каттышканы	2. тудуштур болгаш дефистеп бижиир	<i>ишкээр-дашкаар, өрү-куду</i>
Чаңгыс дазылдың катаптааны азы ону эжештир өскээр адааны		<i>катап-катап, ылым-чылым хеп-хенертен</i>

296. Үзүндүлери номчуңар. Синтаксистиг арга-биле укталган наречиелери ушта бижээш, тургустунган аргазын тодарадыңар. Наречиелерниң кандыг айтырыгларга харыылаттынып чоруурун тодарадыңар.

I.

Саян биле Енисейни

шал-бул дыңнааш, мени олар үглөп келир:

«Каксы-даа бол, хөөрөп көргөр,

кайгамчыктыг оран ол деп дыңнаан бис» — дээр.

(В. Серен-оол)

II.

1930 чылда тыва бижиктиң үжүктери эң баштай «Араттың үнен*» солунга парлаттынган. Ол солун ынчан моол дыл кырынга үнүп турган. Бижик өөренириниң бөлгүмнери дораан-на тургустунуп эгелээн. Үжүглелди бакка-сокка номчуптар кижии бүрүзүн бижик башкызы деп адап эгелээн. *(К. Шойгу)*

III.

Ында-мында хайнып турар
Ырлыг, хөглүг шаңнар чаны одарларда
Өөр-өнер малдар сүрүү
Өрү-куду чылбас кылдыр чалгып чоруур.

(С. Сарыг-оол)

297. Номчунар. Синтаксистиг арга-биле тургустунган наречие-лерниң илередип чоруур уткаларын тодарадыңар, айтырыын салыңар.

Дугаржап өөнгө кээрге, адазы ана амырай берген ышкаш чугаалаан³:

— Күжүр эрни ай! Кичээлдеп кааптың бе, оглум? Дем чаа-ла сени бөгүн черле кээр боор дижип ордувус ийин харын. Кода-суур черивисте чүү хайнып тур моң?

— Та... Далашкаш, ыңай-бээр-даа баар чай чок болдум, ачай.

— Бооп-тур харын... Шыдаар-ла болгай сен, кежээ инектеривисти³ бөлүп, кажаалап каар сен шүве.

— Кайда хүнзээн инектерил, ачай?

— Үстүү-Коданныг ортулукка³ дозуп чорааш, чап-чаа оон келдим. Хүн ашкалакта, чеде бээрге, бөлүү-биле чоруур чүвелер болбас ийикпе, оглум. (Б. Ондар)

Наречиениң тургустунар өске аргалары

1) Эрте-бурунгу түрк дылдың амгы дылда **чиде берген кожумактарының дузазы-биле** тургустунган сөстөр: *бурунгаар, ишкээр, дашкаар, аткаар, соңгаар, биригээр, даңгаар, оңгаар-дескээр, часкаар* (эрте-бурунгу у.п. кожумаа); *чазын, күзүн, кыжын,*

чайын, (бо) чылын (бурунгу чепсек падежинин кожумаа). Мындыг наречиелер кылдыныгның **уг-шиин, туружун, үезин** айтыр.

2) **Кожумак чок арга** — чүве адынга, чүве адынче шилчий берген демдек адынга **-биле** деп эдеринчи каттышкаш, кылдыныгның **шынарын, аргазын, сорулгазын** илередир наречиелер тургузар: *маадырлыы-биле, шиитпирли-биле, чөптүц-биле.*

3. Өске чугаа кезектериниң наречиеже шилчири:

а) Турарының падежинде чүве аттары, айтылганың ат оруннары, причастиеден укталган чүве аттары наречиеже шилчиир: *шагда, биеэде, ында, мында, чадаарда. А даң хаяазы дээрге мында шыпшың-на чүве, чүгле бөгүн эскердим. (Б. Васильев)*

б) Үнериниң падежинде **ол, бо** деп ат оруннары наречиеже шилчий бээр: *оон, моон. Моон көөрге, дыка чараш чер-дир.*

в) Хамаарыштырарының падежинде **хүн, дүне, чыл, эртен, кезээ** деп сөстөр наречиеже шилчий бээр: *хүннүң-(не), дүнениң-(не), чылдың-(на), эртенниң-(не).*

г) **Дең, бак, бүдүн, элек** деп демдек аттары бээриниң падежинге тургаш, наречиеже шилчиир: *деңге, бакка, бүдүнге, элекке.*

д) **Катай-хаара, катан** деп сөстөр амгы тыва дылда чүгле наречие кылдыр ажыглаттынар: *Катан кээриңде, мээң чагыым утпа.*

298. Номчуңар. Укталбаан болгаш укталган наречиелерни бөлүктөй ушта бжиңер, домактың кандыг кезигүнү болурун тодарадыңар. Укталган наречиелерниң тургустунган аргазын тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстөрниң лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Чылыг үеде **лаптуулап** ойнаары сургуулдарга дыка солун. Бо оюнну аамай-шүшпең кижилер эки ойнап шыдавас.

Эртеш хат-салгын ышкаш аажок кашпагай болгаш белең-не кактырбас турган. Өрү кагарга, чыда дүжер; хөленинче* хөме кагарга, былдай халыыр; куду кагарга, кожаш кынныр, черле алдырбас — сугда байлаң-на.

Артынчы бо оюннарга база шиштеңнедир маңнагылаан турар. Ынчалза-даа ооң ойнаары пат. Часкы түлээн* инек дүгүнден борбайтыр өйүп каан бичии **мячыкты** ол каккашла, чазып алыр. Былдай дүжерин база билбес, дораан-на кактырып алыр.

Дүк мячыкты Машпал кончуг часпас болгаш эң ырадыр кагар. Борбак ыяш-биле ооң каккан мячыы Буян ашактың **сургуулдарга** шай хайындырып берип турар борбак бажыңчыгажын-даа, оон арай бедик садыгны-даа, оон-даа бедик школаны-даа бора-хөкпешкилештир борбаңнадыр ужугуп ажа бээр. (М. Эрген)

299. Номчуңар. Укталган наречиелерни тывыңар, кандыг арга-биле укталганын айтыңар.

Какпак көк дээр, харлыг сүүрлер делгеминде
Кадыр-Ужу, хомду ышкаш Дөң-Шөл бо-дур.
Алдын хүн ооң эртенниң-не сиртин шонар,
Ажарда-даа кежээниң-не херел чадар.

(С. Молдурга)

300. Наречиелерже айтырыгларны салгаш, домактарны кежигүннерге сайгарыңар. Укталган наречиелерниң тургустунган аргазын тайылбырлаңар.

1. Шаанда маңаа, бо сүүр тей баарыңга, кызыгаар шерии турган чүве. 2. Маңнай-оол олче бүзүрелдии-биле көрүп,

бүгү боду-биле сиңнигип турган. 3. Ашактың арнынга кандыг-ла-бир өөрүшкү чуруттунуп, оолдуң соонче сеткил ханыышкын-биле көрүп орган. 4. Ол дураны-биле өрүкүду, арты-мурнунче кичээнгейлиг көргүлээн. (О.С.) 5. Салбак-оол Эзирикти база катап бар шаа-биле эргелеткен. (С.С.)

301. Номчуңар. Чагырткан сөзү наречие-биле илереттинген сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, сайгарыңар.

Чазын хүн дурту узап, чылып кээрге, терең харның кыры хүндүс шылбыртыңнап эрээш, дүне чөрөмелендир* доңа бээр үези тайганың дуогулуг аң-меңинге кончуг багай. Олар чидиг мыйыс дуогулары-биле хар кырының мындыг кадыг картын оя басып кылаштажыр чүве болганда, оларның хол-будун ол доштар ханын төгүлдүр-ле чара өржүп, балыглап кааптар. Хол-буду кезик-балыг мындыг аңнар бөрүлерден ырадыр дезип шыдавастар. Ынчангаш часкы үеде аңныыр хайгааракчылары хайгааралын суларадыр болза, хамык аңны бөрүлер кырып кааптып болур. Ынчаарга бистиң ивилеривиске болза, бо харын-даа кончуг эки үеге санаттынар — оларның хүүректер дег, калбак дуогулары бир-ле лыжалар болбас ийикпе, кыры бичии-ле быжый берген хар иштинче кирбес, а кыры-биле чуңгулап чоруй баар. Ынчангаш чазын оларны эки кадарбас болза хоржок, бир-ле черже бажының уу-биле узудадыр* «конькилеп» чоруй баарлар. А дожаң* хар кырынга оларның истери база эки билдинмес болур чүве — деп, Самбууевич чугаалап орган. (М. Эрген)

1. Аңныыр хайгааракчылары деп кымнарыл, сөзүглелден оларның дугайында чүнү билип алганыңарны тайылбырлаңар. 2. Иви дугайында чүнү билир силер? Тываның кайы кожуунунда оларны естүрүп турарыл, олар чүге чүгле ол кожуунда барыл?

Утка талазы-биле наречиеге хамааржыр **быжыг сөс каттыжышкыннары** таварышкылаар: *хол даяң, арай боорда, ыя аразында, баш удур, ала-чайгаар, арга чадаарда, ак-кара чокка, сарыг хүннү бадыр, адар даңны атсы, чылды өттүр, думчук кырында, дужа келбиже, кайы хамаанчок, кулак дыш, нар-шээр чок, серт чок, соон ызырты, таваан карарты, тос башка, уш-баш чок, үш дүн ортузунда, хөлүн эрттир (эмин эрттир), хыл (бис) кырында, ша-даа четпес, хей черге, чер ара, бир катан, биче када, оода чадаарда.*

Аржаанга кижиги ала-чайгаар ^{канчаар?} сергей бээр.

302. Номчуңар. Наречиеге хамааржыр быжыг сөс каттыжышкынын сөзүглелден тыпкаш, айтырыын салыңар, домактың кандыг кезигүнү болуп чоруурун тодарадыңар. Сөзүглелде ажыглаттынган өске наречиелерни тыпкаш, укталбаан азы укталганын тодарадыңар.

Эртинге кырган оожуму кончуг чортуп олурган. Улуг аң оруу-биле чоруп оорарга, хеп-хенертен аъды тура дүшкен. Топтап көөрге, бир улуг пөш сыын оруун кезилдир барып ушкан чыткан.

Туристер дээр кижилер аңаа чораан хире. Пөштүң кедергей үнген тооруун дүжүрүп аар дигеш, чидиг балдызы-биле кам-хайыра чокка одура шаапкан. Черниң черинге чорааш, белен-селен ыглавас Эртинге кырган эзим иштинге саваажок* кижиниң балды-биле ужуруп каан чоон пөжүн көргөш, чүрээ бырлаңадыр дывылап, холдары сириңейнип, карааның чажы төктүп келген...

Эртинге кырган ушкан пөштүң дөңгүр төжээниң чанынга дүшкөш, ооң дөзүнге келир чылын үнер хензиг чочагайны черге хандыр хөөп каан. Оран байлаан четтирип

чораан кырганның сеткили-дир ийин, ол хензиг чочагай бир шагда улуг пөш кылдыр өзе бээрин күзээн күзели-дир ийин. (М. Кенин-Лопсан)

Сөзүглелди эдерти бжиңер.

303. Наречиеге хамааржыр фразеологизмнерни тыпкаш, өзек сөзү-биле катай ушта бжиңер, харылзаалыг айтырыгдан салыңар. Баштайгы үш домакты кежигүннерге сайгаргаш, фразеологизмнерниң кандыг кежигүн болуп чоруурун, канчаар шыярын делгереңгей тайылбырлаңар.

1. Бистиң аравыска чугаа-соот, агым суг дег, ала-чай-гаар-ла куттула берди. (О.С.) 2. Кадай ашактың азыранды уруун ала караа-биле көрбес кижичүве-дир. (Тоолдан) 3. Уруг ам сыр өскээр боданып олурган. (С.Х.) 4. Хойчылыг чыдынындан хөңнү чок туруп, тап-билээ шөйлүп-херлип, силгиленип каап, чүстерин дазырадыр ийи-бир баскылааш-ла, оъттай берген. (С.Х.) 5. Казыргыланган дүвү оңгар иштин бир кылдыр бөөлдени-даа бергилээр. (С.Х.) 6. Хөй-ниитиниң херээ боттуң хууда херээнден бедик деп чүвени медереп билиримни авам, ачам билбес эвес, таан дыка дүвүревес-ле ыйнаан. (С.Х.) 7. Агаарның кандыг болурун база кырган-авам баш бурунгаар чугаалап бээр. (М. К-Л.)

§ 43. Наречиелерниң уткалыг бөлүктери

304. Аңгылаан сөстөрже айтырыглардан салыңар, домакка кандыг кежигүн болурун айтыңар, өзек сөстери кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

1. Оргулааштың кыдыында хаяларның аразындан кара суг сыстып үнүп, **чоорту** дамырак бооп, мээсти

куду шулурадыр агып бадып чыткан. (Ш.С.) 2. Кежээки сырынның эзининге ыяштарның будуктары шимчеп, дүлейзимээр шиилээн. (Ш.С.) Оолдар шупту ыт чок барганнар. Кижигү бүрүзү хем дүвүнчө кичээнгейлиг көрүп турган. (Ш.С.)

Наречиелерни утка талазы-биле (кылдыныгның азы ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередирин барымдаалап) дараазында бөлүктөргө чарар: *цениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның, сорулганың, хемчегниң.*

305. Тывызыкты тывыңар. Наречиелерни тыпкаш, өзөк сөзүндөн харылзаалыг айтырыгдан салыңар.

Шаккыңайндыр, тиккиңейндир соксаал чокка чарыштырып келир узун, чолдак согуннар бар. Ханаларда-даа аскан боор, карманнарда-даа ап чоруур, холдарда-даа баглаан боор. Элдептиг эт. Карактар олчө эпти-ле көөр. Каас боорга ындыг деп бе? Кайын ындыг, шынчы боорга, кайгаарлары ол-дур ийин! (А. Шююн)

Үениң наречиези

306. Номчуңар. Кылдыныгның үе талазы-биле демдээн илереткен наречиелерни тывыңар, айтырыын салыңар, домакка кандыг кежигүн болуп чоруурун тодарадыңар.

Шала кежээ хүн даглар бажыңга олуруп чорда, кыдыгларын долгандыр² хоюг-кызыл хаяа¹ соргакталы бээр. Часкаар чазын кежээкиниң ыржым өйүндө кызыл хүннү көргөш, эмин эрттир амыраар мен, чүгө дээрге кыштагдан чазагдыва² көжер өй келгени ол-ла болгай. (М.К-Л.)

Үеиң наречиези кылдыныгның **кажан болурун илередир** болгаш **кажан?** деп айтырыгга харыылавышаан, домакка **байдал** болур: *чайын, даарта, ам, эрте, хүнзедир, хондур.*

Даарта келир, күскээр диинээр.

307. Номчуңар. Кылдыныгның үе талазы-биле демдээн илереткен наречие кирген сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, сайгарыңар. Үеиң наречиелери домактарда кандыг кезигүннер болуп чоруурун тайылбырлаңар. Сөзүглелде чүве аттарын темалыг бөлүктөр аайы-биле ушта бижирер.

ӨГБЕЛЕРГЕ ТУРАСКААДЫГ

Алдан-маадырларның хосталга ужур-уткалыг деми-селиниң дугайында төөгүчүлөр, чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар хөйүнү сөглээн. Виктор Көк-оолдуң «Самбажыында», Степан Сарыг-оолдуң «Алдан дургунунда», Алексей Чыргал-оолдуң «Маадырлыг симфониязында», Сергей Ланзыының төөгүлүг чуруктарында каракка көзүлдүр, кулакка дыңналдыр сиирип, сиңирип кааннар. Оларның омур-тураскаалын уран-шеверлер дашка сиилбип, шой-хүлөрдөн шуткуп, мөңгедидип каарынга шагда-ла беленнер. «Алдан дургун» деп атка кирген маадырларның сорук киирикчи, хосталгага чүткүлдүг ырлары хову-шөлдерде, хоорай-суурларда, театр, клубтарның сценаларында ам-даа чаңгыланмышаан.

Ол ындыг болур-даа ужурлуг. Чүге дээрге алдан-маадырлар хамыктың мурнунда бөдүүн чоннуң оолдары, каш дакпыр дарлал, мөлчүгделге удур тура халышкан эрниң эрестери-дир. Ынчангаш олар төрөөн чонунуң ырларында, каргыраа, хөөмей сактышкыннарында ам-даа чурттап чоруурлар. А чоннуң сеткилинде, тоол-домаанда чурттап

арткан маадырлар кажан-даа кагдынмас, оларның чаагай овуру кажан-даа уттунмас — салгалдарга тураскаал бооп мөңге артар. (Ч. Чылдум)

Алдан-маадырлар деп кымнарыл, оларның дугайында номнардан, интернет четкизинден кыска медээлерден чыып тургузуңар, эш-териңерге таныштырыңар.

308. Номчуңар. Үениң наречиелерин айтыңар, харыылаттыңар айтырыын, домакка кандыг кежигүн болурун тодарадыңар. Сөзүглелде хөй уткалыг сөс, омонимни айтыңар, харыыңарны бадыткаңар

Мен бичии чордум. Сылдыстар дүне⁶ көзүлгеш, хүндүс чиде бээрин дыка кайгаар чордум. «Сылдыс караа чидип тур, соок дүне⁶ болур боор» — деп, кырган-авам чугаалаар.

Шала часкаар койгун «хамнаарын» кара чаштан дыңнап чордум. «Койгун «хамнай» берди, хар эриир дей берди» — деп, кырган-авам омак-хөглүг чугаалаарын ам-даа сактып келир мен. (М. Кенин-Лопсан)

Бурун шагдан тура агаар-бойдустуң байдалын тыва чон баш бурунгаар канчаар тодарадып ап чораанының дугайында медээлерден чыып, кыска дыңнадыглардан белеткеңер.

§ 44. Туруштуң наречиези

309. Номчуңар. Сөзүглелден наречиелерни тывыңар. Кылдыныгыңың туруш талазы-биле демдээн көргүзүп турар наречиени айыткаш, тургустунган аргазын, харыылаар айтырыын тодарадыңар.

Шуурган үшкү хүннүң дүнезинде барып соксаан. Туяаның сагыш-сеткили оожургап, шөлээжирей берген. Чогум халалыг уйгу ам-на кээп, уругну сы баскаш туруп-

кан. Туяа ооң-биле чөрүжер дээш танцылап, ыңай-бээр халыгылап, шүлүк чугаалап, ырлап, алаагып-ла турган...

Меңгилиг мөкүлчек тайгалар бажынга хүннүң алдын-сарыг херели хона каапкан. Уруг бедик черге үнүп келгеш, черниң уун тып алгаш, хоюн аалының уунче ээлдир дозупкан...

Ол аразында ырак эвес кырлаңдан аъттыг улус хенертен көстүп келген. Оларның аразында ачазын танып кааш, Туяаның чүрээ дүрген-дүрген сога берген. Сеткилиниң дүвүрелиниң доңу хенертен чазылгаш, караанга изиг чаш мөндүйүп үнүп келгенин уруг боду безин билбээн.

Коргунчуг шуурганга үш хондур колхозтуң хөй малын менди камгалап келген маадырлыг бичии төлдүң караңгы дүне безин кургаг турган карактарындан ам кээп шалыңның арыг дамдызы дег чаштар борбандыржып бадып турарын көргөш, кым-даа кайгаваан. Харын-даа магадап, эргеледип турган. (С. Хертөк)

Туруштуң наречиези **кылдыныгының болур черин, уг-шиин** айтыр болгаш кайда? каяа? кайыын? кайнаар? деп айтырыгларга харыылавышаан, домакка **байдал** болур: *дашкаар, ишкээр, ыңай-бээр.*

↓ каяа? ↓ кайнаар?
Даштыгаа ойнаар, ыңай-бээр көөр.

310. Домактарны кичээнгейлиг номчааш, кылдыныгының туржун илередип турар наречиелерни айтыңар. Оларның укталбаан азы укталганын тодарадыңар, укталган болза, тургустунган аргазын айтыңар.

1. Ам мурнумда шилги аът шивеңнедип олур⁴. Бурунгаар көргөн — аттыг-чарлыг Чүгүрүк-Сарала дагдан баткан дукпурту дег, чүгле доозуну бурулаар, дуюглары караңнаар, хартыга дег кылайтып бар чыдыр. (О. С.) 2. Дол-

гандыр узун-узун сырлар саглагар-саглагар будуктарын чалгыннандыр чада туткулап алган, удаан чүве дег турлар. А демин чаа-ла бистиң хөлзеп турганывыс хөглүг алаак ыржым-на чүве. Өрү көөрге, дээрде сылдыстар, мөңгүн шурулар дег, чивеңейнчип, карак басчып турган дег, кылаңнажыр, аткаар Чадаана хем шала оожум шимээрге агып чыдар. (О. С.) 3. Хенертен Көстүкпен ишкээр көрнүп, шала хөлзей берди⁴. А мен ынаар анаа-даа, дээр актай-даа көрзүнеримге, чүве билдиртпес болду. Кезек болганда, куду чугаалар үнүп, шимээн дыңналы берди. (О. С.)

311. Номчуңар. Шүлүктүң маадырының аажы-чаңының кандыг талаларын көргүзеринге туруштуң наречиелери ужур-дузалыг болганын тайылбырлаңар. Сөглөкчи болуп чоруур кылыг сөстөрүниң кандыг хевирлерде турарын тодарадыңар

Хаван шаанда селбегер ак
Карыш ажыг дүктүг турган.
Хоюг, чымчак чылыг дүгү
Хойнуу-биле дөмей турган.

Бир-ле хүндүс өөнге хаван
Бичии хирлиг чанып келген.
Ээзи «Ооңну аштап ал» деп
Ээрежип чадажып каан.

Четпестерин айтып бээрге,
Черле ындыг: эдип алыр.
Удурланыр болзуңза-ла,
Улуг чазыг кылганың ол.

Хаван ынчан өжешкештиң,
Хаайы дыртык болу берген.
Аажы-чаңы өскерилгеш,

Ай-хай деп сөс дыңнавастаан.

Өөнче кирбес, өскээр халыыр,
Өл-шык, малгаш, шалбаа сүзер.
Кулактарын халбайтыпкаш,
Куду-ла көөр, куду-ла көөр.

Хаван ынчап чорза-чорза,
Хамыктың-на багы болган.
Чүнү, кымны бактаар дээнде,
Чүгле аңаа дөмейлээр бис.

(Ч. Кара-Күске)

312. Номчунар. Хөй сектер орнунга тааржыр наречиелерни адаанда бөлүк сөстөрдөн тывыңар, айтырыын салгаш, бөлүүн тода-радыңар.

Аңгыр-оолдуң шагдагы күзели ... бүткен. ... бир аңнап келгеш, эдертип алыр мен деп даайы аазаан. Ол хүн ... келген. Аалдың чанында тейжигештиң бажынче үне маңнап, каш-даа катап харап көргөн. Авазының аайы-биле Аңгыр-оол тей бажынче үнмес деп шиитпирлеп алган. Ынчалза-даа бар-ла сагыжы ... тырткаш турар. Эгерек ээрге, Аңгыр-оол ... үне-ле халаан.

Даайы шыкты кежир саяктадып олурган. Уткуй маңнап келген чээнин чииги кончуг ... октай аарак көдүрүп, хөрээнге ... куспактап, ... ушкарып алган.

— Чиде бээринге, келбес деп бодадым.

Эр кижиге сөглээн сөзүңге ээ болбаска, сөөлүңде барып дөңгүр көк буга бооп хуула бээр хоржок болгай. Сөглээн сөс — керткен ыяш. Чедип келгеним бо-дур. (Ш. Суваң)

Ажыглаар наречиелер: ам, бөгүн, даштыгаар, ам-на, мурнунга, бедидир, ынаар, чыпшыр.

§ 45. Кылдыныг аргазының наречиези

313. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрниц кайы чугаа кезээнге хамааржып, кандыг айтырыгларга харыылап чоруурун тодарадыңар. Олар домакка кандыг кезигүннер болурул, шыйыңар. Сөзүглелде өске-даа наречиелерниц ажыглаттынганын тодарадыңар.

Бир-ле часкаар чайын Оюн Чааш Алгый-Хөлге чылгы хавырып чоруурга, хөл кыдыында ийи аңгыр оолдары **элеңейндир** кылаштажып чорааннар. Ол чудурук дег сарыг куш оолдары Чааштың аъдының соондан эдергеш, черле чыдып калбас болуп-тур. Чааш **пат-ла** алаң кайгай бергеш, аъдындан дүжүп, олуруп алган. Чинчижигештер дег, дозур кара карактарлыг алдын-сарыг кушчугаштар аңаа чедип келгеш, ону **долгандыр** чем дилеп, мыжырткайнчып кылаштажыр болган. Ам канчаар, Чааш ол амытаннарны кончуг хумагалап туткулааш, хойлагылап алгаш, аалынга чортуп чанып келген.

— Оо! Күжүр чаш чүвелерни! Иезинден кандыг-бир чылдагаан-биле чарылган амытаннар хире-дир. Байлаң, шыйлашкыннардан чыып берип, сүттү үргүлчү ижиртир силер. Кырган кижиге-даа дузалаарга, буяны чедер, качыгдаан амытанны-даа карактаарга, буяны чедер чоор. Ол бичии куш оолдарын бак чаңнаваңар, оглум — деп, адазы мынча деп-тир.

Таңды эдээнге күс тыныжы кирип келгенде, Чааш ам база-ла адазының чагы-биле аңгыр оолдарын хойлагылап алгаш, биеэги-ле хөлүнге аппарып салгылаан чүве-дир.

Аңгыржыгаштар хөл кыдыынга кезек кылаштажып чоруй, сугже кире халышкаш, чалгыннарын сугга **чазыладыр** шаптагылап, «Ава-ава!» кылдыр алгыржыптарга, кайыын-на ийик, бир-ле черден аңгыр үнү дыңналып келген.

Чааш аалынче чанып ора, хая көрнүп кээрге, салыпкан аңгыржыгаштарының кырында улуг-ла сарала-сарала ийи аңгыр **кылытыр** киискип турганнар. (М. Эрген)

Бичеледир, чассыдар хевирде сөстөрни тывыңар, олар кандыг чугаа кезээнге хамааржырын тодараткаш, хевир тургузар кожумактарын шыйыңар.

Кылдыныг аргазының наречиези кылдыныгның кандыг янзылыг, кандыг арга-биле боттанырын илередир болгаш канчаар? канчалдыр? деп айтырыгларга харыылавышаан, домакка **байдал** болур: *дыңзыдыр, аяар, чоорту, ыткылаштыр.*

Төндүр ^{канчаар?}кылыр, ^{канчалдыр?}чараштыр бижшир.

314. Бирги одуругда сөстөргө наречие тургузар чогаадылга кожумактарындан немевышаан, кылдыныг аргазының наречиелерин тургузуңар. Тургускан сөстөриңерни ажыглап, ийги одуругда наречиелер-биле домактардан чогаадыңар. Наречиелерже өзек сөзүндөн айтырыын салгаш, домак кежигүнү кылдыр шыйыңар.

I. Дартай..., багай..., хат..., хөлүй..., чындый....

II. Таваар, дужа-келбиже, бакка-сокка, дегийт.

315. Домактарны номчуңар. Кылдыныгның кандыг янзылыг болуп турарын илереткен сөс каттыжышкыннарын домактардан ушта бижээш, сөс каттыжышкынын эге хевиринге салгаш, сайгарыңар.

Үлегери: *Убса-Нур ыйгылаажы — бойдуштуң ёзулугла чайгаар бүткен эртем лабораториязы.*

^{канчаар?}чайгаар бүдөр

1. Улус ыңай-бээр үзүк чогу-биле шуужуп-ла турган.
2. Дыштанган чон чоорту эвээжеп, сайгылгааннар чайын-

нандыр хып эгелээн. 3. Куулар өөрүнчө бүдүү имнепкеш, дорт-ла базыпкан. (О.С) 4. Оолдар хончуларын улам дыңзыдыр дагдынгылап, хүрешке белеткени бергеннер. 5. Чирбээжин саглацнадыр кезек девигилээш, Анчат Чылбай-оолга самнап чеде бергеш, хүрежиили дээрге, оозу калбаш чыда каапкан. (М.Э)

316. Сөзүглелди номчунар. Чогаалдың маадырының кандыг онзагай талазын чуруп көргүзеринге наречиелер ажык-дузалыг болганын чижектер дузазы-биле бадыткаңар. Наречиелерниң тургустунган аргазын тодарадыңар, тайылбырланаар. Сөзүглелдиң кыска утказын эдерти бжиңер.

БЯШ АЯККА ШАЙ ХАЙЫНДЫРЫП...

Алдан дургуннар Амбын шеринге бастырган соонда, Улаастайның кара кинданындан (кара өгден) хосталып үнген кара чаңгыс кижиге Монгуш Садыаяжык болган. Төрөл чону ону Сарыылдыг Садыая деп адап алган.

Сагынгыр-тывынгырының ачызында кандыг-даа берге байдалдан уштунуп үнүп чораан эр чүве-дир. Дамчыыр чугаадан алырга, күжүр Сарыылдыг бир аал өдөөндөн ыяш аяк тып алган дээр болгай. Ол падар аяанга шайны хайындырып ижип чораан дээр-дир. Ооң тывызымындыг турган чүве-дир. Ол одаг салгаш, сайның чудурук хире борбак даштарын чарлып чаштап турар кылдыр изиткеш, белен суглуг аяанче улай-улай суп, удаа-дараа солуп туруп, сугну шуут-ла шайгылаштыр хайындырып аар. Ону чемнээрде, черлик-шай, ыт-кады, шеңне дээш ажыглавас-ла оѳду чок, кат-чимис аймаан шуптузун ынчаар хайындырып ижип чораан кижиге-дир. (Ч. Чулдум)

317. Чагырткан сөзү наречие-биле илереттинген сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, сайгарылгазын кылыңар. Сөс каттыжышкыннарын эге хевиринге салыңар. Сөзүглелде кайы

бөлүктүң наречиелери ажыглаттынганын айтыңар, тургустунган аргазын тодарадыңар.

Амыдыралында баштайгы кышты Азыранды өөрүшкү-биле уткуп алган⁴. Кыжын оолдар, уруглар-биле ойнаарга, аңаа дыка солун болган⁴. Шанактыг, хаактыг уругларны хала чокка сөөртүп, чуңгуну куду оларның-биле шивеңнедир чаржып бадып, харга таалал-биле андаштанып, мага хандыр Азыранды ойнап турган. (Ш. Суваң)

§ 46. Чылдагаанның, сорулганың наречиелери

318. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрже тааржыр айтырыглардан салыңар, оларның илередип чоруур уткаларын тодарадыңар.

Сеңгин чаңгы адашкыларга көзүлдүр өш-биле адысураа үнген кайгалдарның баштыңчыларының өглерин Кара-Даг кырынга ашпарып хондурган. Дөртен-бежен шаа кончуг челер, маңнаар аъттарын шилип мунгулаан кайгамчык ырлаар кыстар болгаш эрес, кайгал оолдар өнедиин-не шүглүп, болчажып алгаш, ойнап үнген.

Чылдагаанның, сорулганың наречиелери кылдыныгының кандыг чылдагаан азы сорулга-биле болуп турарын илередир болгаш чүге? кандыг чылдагаан-биле? кандыг сорулга-биле? деп айтырыгларга харыылавышаан, домакка байдалдар болур: баш удур, дуокаа, сагышты-биле, күзелдии-биле.

кандыг сорулга-биле? чүге?
Өөренири-биле чоруур, өжегерээн үрээр.

319. Домактарны номчааш, кылдыныгының чылдагаанын азы сорулгазын көргүскен наречиелерни айтыңар, тургустунган аргазын

тайылбырлаңар. Наречиелерже айтырыын салгаш, домакка кандыг кезигүннер болурун тодарадыңар.

1. Оюмаа бир-ле эртен чечээн даштыгаа эде олуртуру-биле үнүп келген. 2. Национал школа хөгжүдөр институт «Тыва дыл — чаштарга» деп төлевилелди боттандыра-биле чаштарга таарыштыр кылдынган тыва дылда мультфильмнерни белеткеп үндүрген. 3. Кымның эрткенин шийтпирлээри-биле оолдар катап-катап, дыка үр чарышканнар. (М.Э.)

320. Номчуңар. Сөзүглелден наречиелерни тыпкаш, бөлүүн тодарадыңар, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Хуу аттарның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Тываның Алдан-Маадыр аттыг Национал музейи уран-шеверлерни ыяштан чазанып-сиилбиириниң «Уран балды» мөөрейинге киржири-биле чалаан. Бо чылын мөөрейни Россияда чоннарның культурлуг өнчүзүнүң чылынга тураскаадып эрттирер. Найысылалдың чурттакчыларынга болгаш аалчыларынга боттарының уран чогаадылгазын бодараткан ус-шеверлерниң канчаар ажылдап турарын көргүзөр сорулга-биле мөөрей музейниң девискээринге ажык дээр адаанга эртер.

Эрткен чылын Тыва Арат Республиканың 100 чыл оюнга тураскааткан мөөрейге 15 мастер киришкен. Ынчан Очур Аракчаа Комбуевич «Сүбедей маадырның сүлдесүзүү» деп ажылы-биле тиилээш, 60 000 рубльдиг шаңналга төлептиг болган.

Эрткен чылдарның мөөрей киржикчилериниң ажылдары музейниң делгелгезинде салдынган, а чамдыктарын найысылалдың булуңнарын каастаары-биле Кызыл хоорайның мэриязынче шилчиткен.

(«Тываның аныяктары» солундан)

321. Мурнунда сөзүглелде ыяштан чазанып-сиилбиир ус-шеверлерниң ажылының дугайында бижээн. Дараазында бердинген темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, наречиелерни ажыглап тургаш, кыска чогаадыгдан бжиңер. Чогаадыңарга наречиелерни ажыглаарын утпаңар.

1. «Хуулгаазын будуктар» (чурукчу, чурулга);
2. «Чымчак даш» (чонар-даштан дүрзүлер);
3. «Элдептиг дой» (керамика, дойдан кылыглар).

§ 47. Хемчегниң наречиези

322. Домактарны номчааш, аңгылаан сөстөрже айтырыглардан салыңар, оларның илередип турар утказын тодарадыңар.

1. Анчат дээрге секпилдерлиг калбак ак арынныг, **аажок** сыгыртыр оол чүве-дир. Кайы класстың өөреникчилери **эң** эки ырлаар болгаш хөөмейлээрил дээн маргылдаалар үезинде күжүр Анчат ындынналдыр сыгыртыптарга, зал ишти чаңгыланып турган ышкаш сагындырар. (М.Э.) 2. Ол шагда улуг улус айбылаарга, **эң** ылаңгыя улуг кижилер кылыр ажылче чорударга, **хөлчок** өөрүүр чүве болгай. (К-Э.К) 3. Бис бызаалыг мыйгакты **кезек** көрүп олура, оюп чоруй барган бис. (К.А.) 4. Кадыргылар сыырткыышка **аажок** туттунар болду. (К.А.)

Хемчегниң наречиези кылдыныгның азы ылгавыр демдектиң шынарының хире чергезин, хемчээлин көргүзөр болгаш кайы хире? чүү хире? деп айтырыгларга харыылавышаан, домакка байдал азы **тодарадылга** болур: *аажок, дендии, көңүс, шору арай, эң.*

Көңүс шимчевес, дендии улуг.

323. Бердинген наречиелер-биле домактардан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Кайгамчык-ла, дыка-ла, аажок, көңгүс, арай, эң, дендии.

324. Сөзүглелден хемчегниң наречиелерин тывыңар, олар домактың кандыг кижигүннери болуп чоруурун тодарадыңар.

Школадан чанып ора, Эрес-оол кудумчуга эникке таваржы берген. Эниктиң чаражы кончуг. Бүгү боду дас кара, чүгле хөрээнде чүрек хевирлиг ак чер бар. Эрес-оол эникти дораан-на Чүреккир деп адап алган. Эник кырган-ачазының сеткилинге дыка таарышкан.

— Эр хей, оглум. Ёзулуг-ла биске херек кадарчы ыт эккелген-дир сен.

Чүреккир мал кадарар кадарчы уктуг, кырган-ачазы, кырган-авазынга херек ыт болганынга Эрес-оол дыка-ла өөрээн. (Ш. Суваң)

1. Ыт — кижиниң шынчы өңнүү дээрзин шупту билер силер. Кандыг кижилерниң амыдыралы ыт-биле тудуш холбаалыгыл?
2. Кандыг ажыл-агыйлыг кижилериниң ажылы ыт-биле дорт харылзаалыгыл, медээлерден чыып, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

325. Номчуңар. Сөзүглелден хемчегниң наречиелерин хамаарышкан сөстери-биле ушта бижээш, харылзаалыг айтырыглардан салыңар. Оларның домакка кандыг кижигүннер болурун тодарадыңар.

Тулаа куштарының эң-не эрес-омаа болгаш ыраажызы — дуруяалар. Улгадып келген эр дуруяалар чоолбургай кара чогдурларлыг, кара-көк өңнүг апаар. Оларны кара-дуруяалар дээр. Кара-дуруяаларның үнү кедергей өткүт.

Дуруяалар бир черге бөле олургулапкаш, чиртиледир³ эде бээрге, оларның чидиг үннери арга-даш сыңышпааже

чаңгыланып-ла үнер. Ниити аялганы кым-даа үревес — шупту деңге эгелээш, деңге доозар.

Дуруяалар ынчаар хөгжүмнөп-хөгжүмнөп, дээр хиндиинче талыйтыр-ла ужуп үнө бергилээш, ында узу-ун, суук аялга-биле «Крю-ю-юх! Крю-ю-юх!» кылдыр үзүк чок эткилеп, таваар салдап чоргулаар.

Дуруяаларның аажок бедиктен дыңналып кээп турар мындыг өткүт-чидиг аялгаларын кырган-авам амырал болгаш таалал-биле дыңнаар:

— Оох, экизин, ажы-төлүм! Кара-дуруяалар бертен чай бажын чара алгырыптылар! Ам-на агаар-бойдус чылып, чымчап, оран-таңды орталаныр³ боор!

Оон, шынап-ла, чылыг болгаш кааң хүннер улаштыр шуушкаш туруптар. Дуруяалар, кырган-авамның бодалы ышкаш, чай бажын чара алгырар эвес, а чылыг дүжерин эндевес куштар болганы ол-дур ийин. (*М. Эрген*)

Агаар-бойдустуң байдалының өскерлирин эндевес кандыг дириг амытаннар, куштар билир силер, ол дугайында материалдардан чыып, кыска дыңнадыглардан кылып, эштериңерге сонuurгадыңар.

326. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Хемчегниң наречиелери кандыг айтырыгларга харыылаттынып, домактың кандыг кежигүннери болурун тайылбырлаңар.

1. Удуур дээш кежээ чыдып алгаш, чайгы аяс дээрде кылаңнашкан сылдыстарже, хола тавак дег айже Сылдыс дыка үр-ле көрүп чыткан. 2. Корабль элээн дүрген чавызап баткаш, чаңгыс черге астына берген. 3. Чүү деп харыылаар аайын тыппайн, оол кезек када аңгадай хона берген. 4. Черниң бичиизин Сылдыс кайгаан. Чинчи ышкаш, мырыңай бичии ынай. Чер Сылдыска кедергей улуг ышкаш кылдыр сагындырар чораан. 5. Хенертен Сылдыска аажок-ла чааскаанзыргай апарган. (*Ш. Суваң*)

§ 48. Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгап алыры

327. Домактарны номчааш, аңгылаан сөстерже айтырыгларны салып, кандыг чугаа кезээнге хамааржырын тодарадыңар. Домактарны кезигүннерге сайгарыңар. Түңнелден үндүрүңер.

1. Чайның **изии** бергедедип-ле келди.
2. **Изиг** шай аартап олур бис.
3. **Изиг-изиг** базыптыңар, чедер черивис ам-даа ырак.

Тыва дылда чамдык сөстер чүве ады-даа, демдек ады-даа, наречие-даа бооп болур.

Чүве ады	Демдек ады	Наречие
чүвени илередир	чүве адынга хамааржыр болгаш ылгавыр демдек илередир	кылыг сөзүнге хамааржыр болгаш кылдыныгның ылгавыр демдээн илередир
<i>Кижиниң экизи</i> (чүү?) оон эртпес.	$\begin{array}{c} \text{кандыг?} \\ \swarrow \quad \searrow \\ \text{эки} \quad \text{кижи} \end{array}$	$\begin{array}{c} \text{канчаар?} \\ \swarrow \quad \searrow \\ \text{эки өөренир} \end{array}$

328. Домактарда аңгылаан сөстерже айтырыглардан салып, кандыг чугаа кезээнге хамааржырын тодарадыңар.

1. «Вз-во-од, чыска-алыңа-ар!» дээн кончуг **чидиг** алгы аал кырынга чаңгыланы берген. (М.Э.) Одагда кезектер дөгере хып, көстели берген. Көстерниң чалынының **чидии** кончуг. (Ш.С.) 2. Шериг кезээниң чыскаалының шынарын көргөш-ле, бо **быжыг** чурумнуг, тиилээринге бүзүрелдиг солдаттар-дыр, азы шеригниң уран аргазынга ам-даа чедир өөрөнмээн, боттарынга **быжыг** бүзүрел чок солдаттар-дыр деп билип ап болур. (М.Э.)

329. Бердинген сөстөрдөн дараазында модельдер өзүгө сөс каттыжышкыннарындан тургузуңар: *д.а + ч.а* (чүвениң демдээ); *нар + к.с* (кылдыныгың демдээ). Аңгылаан сөстөр чүве ады уткалыг ажыглаттынган домактардан чогаадыңар.

Үлегери: *томаанныг кижиги* — *томаанныг олурар*

Хөглүг, чиик, быжыг, чиг, дүрген, соок, чылыг, күштүг.

! **330.** Таблицада бердинген үлегер өзүгө *өрц, куду, өттүр, дескиндир, долгандыр, бээр, дургаар, чедир, удур, ажылдыр* деп сөстөр наречие болгаш эдеринчилер болур кылдыр эжеш домактардан чогаадыңар. Чогааткан домактарыңарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Наречие	Эдеринчи
<i>өрц, куду, өттүр, дескиндир, долгандыр, бээр, дургаар, чедир, удур, ажылдыр</i>	
<i>Долгандыр</i> херимнээн бажыңга келдивис	<i>Бажың долгандыр</i> тарып каан чечектер.
Ылгалы	
Айтырыгга чааскаан харыылаар	Өске сөс-биле кады айтырыгга харыылаар

! Домактарыңарда ажыглаан наречиелер болгаш эдеринчилерге хамаарыштыр кандыг кезигүн болганын, кандыг айтырыгларга харылаттынганын тайылбырлаңар.

331. Аңгылаан сөстөр кандыг чугаа кезээ бооп чоруурун үстүндө таблицага даянып тургаш, тодарадыңар. Ол сөстөр наречие болуп чоруур кылдыр домактардан чогаадыңар.

1. Эдирленчек булут **өттүр** ээтпек ай-даа эштип чору. (О.С.) 2. Хар чаггандан **соңгаар** малды хөй маңадып, одар шыырландыр бастырып болбас. 3. Хар-биле хана

ортузу **чедир** хөөп каан өг дүндүүндөн ыш буруңайнып тур. (С.) Аяңның ортузунда улуг майгын тип, ону **долгандыр** шериглер тургузуп каан. (Ш.С.)

332. Номчуңар. *Өрц, куду* деп сөстөр кандыг чугаа кезээ бооп чоруурун тодарадыңар, харыыңарны бадыткаңар.

— Черге чип чоруур силер, оолдарым¹ — дээш, авазы хапка быжырган далган суп, бичии көгээржикке³ хойтпак кудуп берген.

Хойну канчаар кадарарын кырган-ачазы эрткен чайын-на өөредип каан. Ойнуң* хевис ышкаш ногаан көктүг ийинге* олуруп алгаш, оолдар чемнени бергеннер.

Сылдыс хеп-хенертен ийни куду чуглуп-ла баткан⁴.

— Чүге кижичууктай идип турар сен?! — деп, ол дунмазынга хорадай берген.

— Бодуң чуглуп баттың чоп. А мен сээң соондан...

— Соондан, соондан... — деп, Сылдыс химиренип чоруй, ийни өрү холу-биле айыткан. Оолду чууй үстүрүпкен кара баштыг ак хуна хап иштинче бажын суп алган, далганны чиген турган. (Ш. Суваң)

Наречилерниң морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр. **2.** Укталбаан, укталганы (укталган болза, тургустунган аргазы). **3.** Утказының аайы-биле бөлүү.

4. Домакта синтаксистиг ролю.

Наречиениң морфологтуг сайгарылгазының үлегери

Дамырак мээсти куду шулурадыр агып бадып чыткан. (Ш. Суваң)

Шулурадыр — наречие. Укталган, морфологтуг арга. Кылдыныгның болур аргазын илередир болгаш канчалдыр? деп айтырыгга харыылап чоруур кылдыныг аргазының наречиези. Домакта байдал болуп турар.

§ 49. Наречиелерге ниити катаптаашкын

333. Номчуңар. Сөзүглелдиң утказын тодаргай илередиринге кандыг бөлүктүң наречиелери делгеренгей ажыглаттынганын тодарадыңар. Укталган наречиелерниң тургустунган аргазын айтыңар. Алдан-маадырларның бирээзи Сарыылдыг деп шолалыг Садыаяжыктың одаг салыр арга-дуржулгазының дугайында чүнү билдиңер, чугаадан чорудуңар.

ЫШ ЧОК ОДАГ

Садыаяжык истеп-сүрүүшкүндө, дилээшкинде турар болганда, ол онза оваарымчалыг болур ужурлуг. Ынчангаш кайы-хамаанчок одаг кыпсып, ыш бургурадыр³ болза, ол кайы оранчоктан эскертинер болгай. А Сарыылдыг одагны ыш бурт кылбайн кыпсып ап, одунуң чылыынга дөгеленип чораан кижидир. Ыш чок одаг канчап турар боор деп кижидир кайгаар чүвө.

А ындыг ыш чок одагны³ салып ап база болур чүвө бооп-тур. Ол салырда, одаг чээргенин кончуг хынамчалыг³ шилип аар: черде чыткан чээрген ап болбас (ол бичии-даа бол, черле шык чыдар, ынчангаш ышталыычал), а турган ыяштың кургаг будуун алыр, бир эвес ол хараган болза, картын аштап каапкаш одаарга, ыжы барык-ла көзүлбес боор чүвөдир.

А ол ыштың көстүр-көзүлбези агаарның байдалындан кончуг хамааржыр⁴. Бир эвес агаар шык болза, ыш дыка тода көстүр, а кажан агаар кургаг турда, ыш барык көзүлбес³, көзүлзе-даа, агаарже бедип үнмес.

Кижилер караандан чаштынып чораан Сарыылдыг алыс төрүмелинден хайгаараачал кижидир болгаш, черниң черинге аштап-суксап, доңуп-дожап өлбээни чогуум-на ооң шак ындыг сагынгыр-тывынгыр чоруунуң ачызында болган. (Ч. Чүлдүмнүц-биле)

334. Домактарны номчуңар. Уткалыг бөлүктөрүнүн аайы-биле наречиелерни аңгылай бжиңер. Укталган болза, тургустунган аргазын айтыңар. Аңгылаан сөстөрнүн шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. Аалывыс-биле кожа Очур-оол дээр кижичурттап турган. Ооң оолдары мээң-биле шоолуг ойнавас, ырадыр баарындан коргар улус. 2. Доржу удуур серивисче-даа барбайн, ишкээр шиглей углапты. Акым мээң чанымга чедип келгеш: «Дөө ол хараган дөзүндө отту көрүп тур сен бе?» — дээш, холу-биле бурунгаар айты-дыр. 3. Ак-Чүрек хенертен чирти-ле берди. Дүрген-не үне халыдым. Кудууртан акым чортуп олур. Ак-Чүрек мени мурнай акымны ээртинип, доза туруп, эргеленип ойнап-ла чор. (О.С.)

ЧУГАА ЧОРУДУЛGAZY. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

335. Тайылбырлыг хыналда ажил. Хөй сектер орнунга турза чогуур үжүктөрүн салбышаан, сөзүглелди дүжүрүп бжиңер. Наречиелерни ушта бижээш, бөлүүн, тургустунган аргазын айтыңар.

— Эх, Кара! Сен ...аптыг билип ал. Мен ышкаш мындыг, бойдуска хумагалыг бол. Бо т...рук сайын мен сайл...р дээш эвес, а бо Хемчик у...унга ...арып өстүрер дээш э...елдим. Маңаа бо тоорук сайын тарып каар бис. Оон пөштүгөштөр өзүп үнүп кээр...

Оон бээр үр-ле үе — чартык чүс ажыг чылдар эрткен. Д...йым ашак шагда-ла чок. А Хемчикте ооң тарып каан тоор...нуң сайындан пөштөр өзүп үнгөш, мырыңай шыргай арыг а...арган. Сөөлүндө ону улус «Пөштүг-Арыг» деп а...ай берген.

Бойдуска хумагалыг ол кижичурттап турас-каалды ынчаар ...ургузуп каан. (К. Аракчаа)

§ 50. Ат оруннарының утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Ат орнунуң бөлүктери

Ат орну — чүвелерни, оларның ылгавыр демдектерин, саң-түңүн, кылдыныын дорт адавас, оларны чүгле айтыр **тускай чугаа кезээ**.

Ат орну чааскаан тургаш, тодаргай утка чок болур. Ооң утказы сөзүглелден азы чугаадан билдинер. *Эжим кончуг сонуургак кижии. Ол кандыг-даа номну номчаан болур.* Баштайгы домакта **эжим** деп чүве адын дараазында домакта **ол** деп ат орну солуп чоруур. Бир эвес *эжим* деп чүве ады чок турган болза, ийиги домакта кымның дугайында чугаалап турары билдинмес болур.

336. «Кара-Бай» деп тоожудан үзүндүнү кичээнгейлиг номчааш, ында ат оруннарын тывыңар, оларның утказын тайылбырлаңар. Бойду-Хам Ыңаажыктың чер суггарар дуржулгазын чүге ажыглаар деп бодап алганыл? Силер огородуңарны, чечектериңерни канчаар естүрүп турарыңарны таныштырып чугаалаңар.

Бойду-Хам аъдындан дүшкеш, Ыңаажыктың чанынга сөгедектей* олуруп алган. Даңза хавын уштуп, таакпылашканнар.

— Эртежиңни але. Хамыкты мурнай суггара берген ышкажың чүл.

— Ынчанмайн канчаар. Черни, хар суу кепкелек чыдырда, суггарарга, суг эки сиңер болбазыкпе. Чер кургап калганда, олче суг бадырарга, суг орта сиңмес, ында-мында хөөлбектелип чыткаш, анаа-ла бусталып үне бээр. Ынчаар суггарган ажыы чок ийин.

— Оо, шынап-ла але. Ону бодаа¹ дег чүве-дир моң. Черле тыпказы-ла чок ийин мооң. Мен бичии черимни база

шык чыдырда, суггарып алыйн адырам. Сээң бо аргаңны ажыглап көөр-дүр. (Е. Танова)

Ат оруннарын утказының аайы-биле дараазында бөлүктөргө чарып турар:

Арынның ат оруннары: *мен, сен, ол, бис, силер, олар.*

Айтырыгның ат оруннары: *кым, чүц, кандыг, кайы, кайызы, каш, чеже, кашкы, чежеги, кымныы, кайы хире, чүц хире.*

Айтылганың ат оруннары: *бо, ол, дүц (дөө, доо), мындыг, ындыг, мынча, ынча, ол хире, ук, мүн, демги.*

Тодаргай ат оруннары: *бүцү, шупту, хамык, дооза, дөгере, бот, бүрү, кым-даа, чүц-даа.*

Тодаргай эвес ат оруннары: *бир, бир-ле, кым-бир, чүц-бир, кандыг-бир, кайы-бир, чамдык, каш.*

Ат оруннары бөлүктөриниң аайы-биле аңгы-аңгы айтырыгларга харыылаар болгаш аңгы-аңгы домак кезигүнери болуп чоруур.

337. Сөзүглелди номчааш, аңгылаан ат оруннарының утказын тайылбырлаңар. Бодуңарны чүү чүвөгө сундулуг азы салым-чаяанныг кылдыр санаар силер? Кымны кончуг салым-чаяанныг деп санап чоруур силер, оң дугайында эштериңерге сонуургадыңар.

Кажан бис кым-бир кижиниң дугайында «салымныг уруг», «салымныг кижиге» деп чугаалап тура, **оң кандыг-бир** чүвени өске улустан артык кылып билирин чугаалап турарывыс ол. Ол өске улустан эки чуруур, чараш танцылаар, ... бодалгаларны чииги-биле бодап кааптар. **Бо бүгүңү** кылырда, ол улустан артык кызып өөренип азы тренировкалап турар эвес, а чүгө дээрге ол салым-чаяанныг бооп турар.

Кижилер чүгле салым-чаяанны-биле ылгалып турар эвес, а ол салым-чаяанының **кайы хире** сайзырааны-биле база ылгалыр: «чайынналчак салым-чаяанныг», «эки салым-чаяанныг», «багай эвес салым-чаяанныг». **Ол бүгү оларның** аразында арга-мергежилдерге салымныының деңгелиниң дугайында чугаалап турары ол.

Бодунуң салым-чаяанын сайзырадыр аргалары кижини **бүрүзүндө** кызыгаар чок дээрзин билип алыры чугула.

(«Психология» номундан. 5 кл.)

338. Сөзүглелди номчааш, ында ат оруннарын тыпкаш, бөлүктөрүн айтыңар. Ат оруннары кайы чугаа кезектерин солуп чоруурдур, тодарадыңар. Диалогта каш кижини киржип турарын тайылбырлаңар. Тожу улунуң чугаазының онзагайын көргүзүп турар диалект сөстөрүн тыпкаш, литературлуг дылдың сөстөрүн биле солуңар.

Ол аразында Илдирмааның иези шуглаанда чыда:

— Оо, болар Салдыма ирги бе таң, таа кым ыйнаан?
— деп айтырган.

— Ийе, мен мен иен. Эки беңер! Силерни удуп чыдар деп билдим.

— Пох, хейт! Сээң үнүң танып чадааш, бужар-ла болдум, йоону берген хайдыл! — деп, кадай Салдыма-биле чугаалажы берген...

— Кожуунувус черинде солун дыңнаар база чүү туруптур, соодап көрөм, оглум.

— Онза-солун чүве чок, тайбың-дыр. Дүүн кожуун төвүңгө орай келгеш, демги Ондарай бажыңыңга хондувус.

— Оо, ол Ондарай күжүрүвүс чааже аъттанган дээн. Кадайы уруг чүнү дыңнап олур ыйнаан? Бо чоокта дылдашпаан, чүнү-даа дыңнавадывыс иен — деп, кадай улам сонуургап айтырган.

— Ийет-ийет, соодап олурду харын. Дайын черинге баргаш, дораан-на маадырлыг болган деп бижик келди

дээш, ол кадайы уруг өөрүшкүлүү сүргей биске бижик көргүстү. Бис ону номчуп билир эвес, ол уруг боду ужурун чугаалап берди. (С. Сарыг-оол)

§ 51. Арынның ат оруннары

Чугаалап турар кижиниң бодун, чугаада киржиң турар өске кижини, улусту азы чүвени, чүвелерни айтыр болгаш кым? кымнар? чүү? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаар *мен, сен, ол, бис, силер, олар* деп сөстөрни **арынның ат оруннары** дээр. Олар чүве адының орнунга ажыглаттынып турар болганда, чүве ады ышкаш саннарга, арыннарга болгаш падежтерге өскерлир. Домакка олар **кол сөс, сөглөкчи, немелде, тодарадылга** болур: 1. «*Кыргыстарның башкы доскуулу хенертен халдап келди*» — деп, *ол* (кым?) *эгиштевишаан чугаалаан*. (К.-Э.К). 2. *Оларны* (чүлөрни?) *хөлөчик Төмүр кадарып чораан*. (О.С).

Арынның ат оруннары сөглөкчиниң составынга кирип турда, оларны арын көргүзүкчүлери деп адаар: 1. *Ийи ай бижик бөлгүмү башкылаар сен*. (Л.И). 2. *Частырыгны эдип алып болган-дыр бис*. (Л.И). Бо домактарда кылдыныгны күүседир кижиниң адын арын көргүзүкчүлери солуп чоруур. Ындыг домактарга колдуунда кол сөс турбас.

Чугаалап турар кижини бодун *мен* деп, өске улусбиле бодун катый *бис* деп, чугааны дыңнап турар кижини *сен* деп, а хөй улусту *силер* деп, чугааны дыңнавайн турар кижини азы чүвени *ол* деп, улусту азы чүвелерни *олар* деп айтып адаар.

Улуг улусту хүндүлээнин илередип, *силер, болар* деп ат оруннарын чугаага чаңгыс кижиге хамаарыштыр ажыглаар.

339. Чаңгыстың болгаш хөйүнүң санында арынның ат оруннарының падежтерге өскерлирин сактып алыңар. *Ол* деп ат орнун падежтерге өскерттип турда, кандыг үн өскерлишкиннери болу бээрин хайгаараңар.

Падежтер	Чаңгыстың саны			Хөйүнүң саны		
	<i>1-ги арын</i>	<i>2-ги арын</i>	<i>3-кү арын</i>	<i>1-ги арын</i>	<i>2-ги арын</i>	<i>3-кү арын</i>
А.п.	мен	сен	ол	бис	силер	олар
Х.п.	мээң	сээң	ооң	бистиң	силерниң	оларның
Б.п.	меңээ	сеңээ	аңаа	биске	силерге	оларга
О.п.	мени	сени	ону	бисти	силерни	оларны
Т.п.	менде	сенде	ында	бисте	силерде	оларда
Ү.п.	менден	сенден	оон	бистен	силерден	олардан
У.п.	менче	сенче	олче	бисче	силерже	оларже

340. Лингвистиктиг сөзүглелди номчааш, арынның ат оруннарының илередип чоруур уткаларын сактып алыңар.

Чугааның эвилаң-ээлдек болуру **сен, ол, бо, силер, олар, болар** дээн чижектиг ат оруннарын таарымчалыг ажыглаанындан база улуг хамааржыр.

Сен деп бирги арынның чаңгыстың санының ат орнун тывалар назы-хары дең, эки таныыры кижизинге, эжинге азы чоок кижилеринге база бичиилерге хамаарыштыр чугаалаар. Танывазы, ылаңгыя улгады берген кижилерни, **сен** дээри канчап-даа таарышпас. Ол культур чок, кижизиттинмээн чоруктуң херечизи.

Силер — танывазы кижилерге база улуг назылыг болгаш өске-даа хүндүткелдиг кижилерге хамаарыштыр ажыглаар сөс⁴. Чаңчылчаан тыва кижизидилге ёзугаар өг-бүлеге уруглары ада-иезин, бичиилери улугларын безин силер деп хүндүлөп адаар турган.

Силер деп сөстө *-лер* деп хөйнүң санының кожумаанга өске *-лер* деп кожумактың немешкенинден **силерлер** деп онзагай ат орну тывылган. **Силерлер, оларлар, боларлар** дээн чижектиг ат оруннаны эң дээди хүндүткелди илередир бедик стильдиң сөстери болур. (*Ч. Доржу*)

§ 52. Айтылганың ат оруннаны. Айтырыгың ат оруннаны

341. Сөзүглелди номчааш, ат оруннанын тывыңар. Оларның аразындан чүвелерниң ылгавыр демдээн айтыр ат орнун аңгылап тывыңар. Найырал темазынга хамааржыр үлегер домактардан тывыңар.

Аңаа эң чоок, төрөөн акызы дег кижиге — Маадыр. Боду шыырак эрес эр чүве-дир. Ол база-ла хөлечик кижиге. Төмүр биле Маадыр байның ажылын кады кылыр, ооң аажылаашкынын кады дыңнаар, дүне кады удуур, хүндүс кады чоруур — мындыг эжишкилер-дир. (*О. Саган-оол*)

Айтылганың ат оруннаны чүвелерни (*бо, ол, дүң (дөө, доо), ук, мүн, демги* — кайы?), оларның ылгавыр демдектерин (*ындыг, мындыг* — кандыг?), сан-түңүн (*мынча, ынча* — каш?), хире-шаан, хемчээлин (*ол хире, бо хире, мындыг* — кайы хире?), кылдыныгларын (*мынчалган, ынчалган* — канчалган?) айтыр. Домакка **тодарадылга** болгаш

сөглекчи болур: 1. Ындыг (кандыг?) мээстерниң бирээзинде Көкей байның хойлары оғттап чоруур. (О.С) 2. Ооң чаңы (кандыгыл?) черле ындыг. (С.С)

Оон аңгыда кылдыныгның: аргазын (ынчаар — канчаар?), үезин (ынчан, мынчан — кажан?), ылгавыр демдээн (ынчалдыр — канчалдыр?) айтыр болгаш домакка **байдал** болур: 1. Ынчан (кажан?) 1945 чылдың май 9 чүве. (В.Б) 2. Белдир-оол маргылдаага ынчаар (канчаар?) тиилеп ынген. (Ч.К)

342. Ол, бо деп айтылганың ат оруннарының падежтерге өскерлирин сактып алыңар.

А. п.	ол	бо
Х. п.	ооң	мооң
Б. п.	аңаа (аа)	маңаа (маа)
О. п.	ону	мону
Т. п.	ында	мында
Ү. п.	оон	моон
У. п.	олче	боже

Айтылганың ат оруннарының арыннарга өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңгыстың саны		
	бо	ол
1 арын	<i>моом</i>	<i>оом</i>
2 арын	<i>мооң</i>	<i>ооң</i>
3 арын	<i>моозу</i>	<i>оозу</i>
Хөйнуң саны		
1 арын	<i>моовус</i>	<i>оовус</i>
2 арын	<i>мооңар</i>	<i>ооңар</i>
3 арын	<i>моозу</i>	<i>оозу</i>

Ол деп ат орну омонимнер болуп чоруур. Оларның утказын өзек сөстен айтырыгны салып тургаш, тодарадып алыр.

Ол деп сөс чаңгыстың саны, 3-кү арынга тургаш, **арынның** ат орну болур. Ынчан ол кылдыныгның боттандырыкчызы апаар болгаш домакка **кол сөс** болур: *Меңниг-Сегел! Меңниг-Сегел! — деп, ол (кым?) кыйгырган. (Э.Д.)*

Чүвени айтып тургаш, ол-ла сөс **айтылганың** ат орну апаар болгаш домакка **тодарадылга** болур: *Оон ол (кайы?) моортайжыгажын канчалган? (Э.Д.)*

Ол деп айтылганың ат орну домактың сөөлүнге чорааш, **сөглекчи** болур:

Шыңганнарны дадыктырар

Шынап эки оюн (кайыл?) ол боор! (К.О.)

Чамдыкта кылыг сөзүнүң соонга бадыткаан утка кирип чорааш, сөглекчиниң составынче кирер:

Хөртүк харлар эстип калган —

Хөглүг частың келгени ол (канчалганы ол?). (К.О.)

343. *Ол* деп сөс кайы таварылгада арынның, а кайы домактарда айтылганың ат орну болуп чоруурун өзек сөзүнден харылзаалыг айтырыглардан салып тургаш, тодарадыңар.

I. 1. Ол Ленин кудумчузунда турар. 2. Ол дээрге кыш, час, чай болгаш күс. 3. Бажым дүгү база кара өңнүг. Ол чолдак болгаш дыдыраш. 4. Бо бистиң бажыңывыс-тыр. Ол улуг болгаш чараш. *(А. Адыгаева)*

II. 1. Бир катап ол аңнап чорупкан. Ол болуушкун чайын болган. 2. Дөө ховуда чаңгыс аътты көрүп тур сен бе? Ол чаңгыс аът ышкаш, кара чааскаан чурттап, бүгү назыныңда сарынналдыр киштеп чоруур бооп тур сен

ийин — деп, куш хааны чарлык болган чүвең иргин. 3. Кажан ол Ай-биле месилдежиپ турда, караңгы дүжүптер. Ол үени «Ай туттуруушкуну» дээр. (Тоолчургу чугаадан)

344. Сөзүглелди номчааш, айтылганың ат оруннарын тывыңар. Домакта аңгылаан сөстөрни айтылганың ат оруннары-биле солуп бижээш, ук домактың утказы канчаар өскерли бээрин тайылбырлаңар. Эргижирээн сөстөрниң утказын сактып алыңар.

Төп хоорайдан келген сургакчы дээр: **кара** тоннуг, **сарыг дордум** курлуг, **кара хром** сапыктыг, бажының дүгүн **селбейтир** үндүргөш, бир талазынче **чамдыйты** дырап алган, **узун ак** эр бар болду. Ол долгандыр олурган аныяктар ортузунга ол-бо девиржиди кылаштап тургаш, илеткел кылды. Холунда моол бижик-биле бижип каан дүрүм-саавыыр дээр бижии-даа бар. Чамдык уругларның сымыражырын дыңнаарымга: «Орган-Улуг-Хүрээден бээр сургуулдап чораан, моолдаары дээрге мырай суг*, моол бижикке дегбес чүве дидир»-даа дижирлер. Дараазында кожуун сургакчызы* чугаалады. Ооң чугаазында бир онза чүве чүл дээрге Ары Амырактың эвилел кежигүнүңге кирип болур кижилер бар дээш, чээрби шаа оолдар, кыстарның адын саазында бижээнинден кыйгырды*. Оларның аразында Аңгыр-оол база бар болду. (С. Сарыг-оол)

345. 3–4 дугаар домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Хөйүнүң санында ажыглаттыңан айтылганың ат оруннарын тыпкаш, оларның кандыг чугаа кезээнче шилчий бергенин тайылбырлаңар.

1. Демгилери корткаштың чүк быдарады салчыпкан. (С.С.) 2. Киржикчилерниң кайылары тиилеп үнгени ол? (Л.И.) 3. Ол дагааларының иштинден арбай, актараазын үндүр суйбап турган дээр⁴. (Ч.Ч.) 4. Чаа үениң

ыры ынчангы аныяктарны эртем-билиг чедип алырынче чалгынналдырып турган⁴. (Т.-С.Т.) 5. Дөө ол кодан кежи уктарны иштинден кедип алгаш, ооң соонда идиктерин кет, оглум. (М. И.-С.)

 346. Сөзүглелден айтылганың ат оруннарын хамаарышкан сөзү-биле катай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгдан салыңар. И. Репин дугайында медээден белеткээш, презентация ажыглап, дыңнадыгдан кылыңар.

Оларның ус-шевер кылыгларының делгелгези каяа-даа четкен.

Байыр Сарыгович Байынды — Тываның сураглыг ус-шевер даш чонукчузу, ачазы — Илья Репин аттыг Россияның Күрүне шаңналының лауреады. Ооң ажы-төлү шупту адазының изин истээн алдар-сураглыг даш чонукчулары. Магалыын көр, оларга канчап чоргаарланмас бис. Чамдык ховар эм үнүштер чаңгыс дазылдан бөкперлештир үнүп келир, кижини база ындыг-дыр⁴. (Л. Иргит)

347. «Сөөскеннер чечектелип турда» деп шииден үзүндүнү номчааш, ат оруннарының солуп чоруур сөстөрүн тывыңар. Аңгылаан сөстөр чүнү илередип турарын тайылбырлаңар.

Чамзы: Сөөскеннигде сөөлгү чылдарда геологтар эңдерлип келди. Оларны мурнай бөдүүн кадарчы кижини оларның дилеп турары бүдүмелди чүгө тып албас деп? Боларның аал артында бузуп ап турары ак хаяларны чажымдан тура тудуп, көрүп, чарашсынып келдим, а чогуум чүл дээрзин ам безин билбес-тир мен. Шынап-ла, ол кандай даштарыл, Василий Семенович?

Павлов: Ол ак даштар — бистиң эң улуг идегеливис, ажылывыстың түңнели болуп турар. Ооң адын кварц дээр. Кварц-биле кады алдын, чес, олово, вольфрам, молибден

болгаш өске-даа металлдар бо-ла таваржыр. Силерниң аалыңар чанында дамырда бис оларны тып алдывыс⁴. Ол бар-даа. Ам чүгле ооң курлавырын келир чылын бүдүн техникалыг келгеш тодарадыр бис. (В. Серен-оол)

 1. Геолог мергежилди сонuurгаар силер бе? Ооң кылып чорудуп турар ажылының дугайында чугаалаңар. 2. Тываның девискээринде кандыг эртинелер бар деп бодаар силер? 3. «Тыва-асбест», «Тыва-кобальт» комбинаттары Тываның кайы кожууннарынга турганыл, оларның дугайында дыңнадыглардан кылыңар.

348. «Тыва дылдың тайылбыр словарындан» бо деп сөстүң уткаларын номчуңар.

БО, *ат, ар., айтыл.* 1. Чугаалап турар кижиниң чоогунда, өскелерден чоок чүвени айтыр. — *Этот. Бо чагааны ... солунга цндцрерин силерден идеген диледим⁴* (Д.Сарыкай). *Ховунуң бо чараш кызынга кандыг-даа берге орук коргунчуг эвес⁴* (Ч. Лодойдамба). 2. Амгы үеге хамааржыр. — *Нынешний, сегодняшний, современный. Бо шагда эртем чок кижиде согур кижиден дора.* (А. Даржай). *Бо чылын кыштың тыныжы соок болур хире⁴* (О. Саган-оол). 3. Мындыг, шак мындыг. — *Вот такой. Бо соокта чаш уруг черниң черинге алгырып чыдырда, каапкаш баар мен бе?* (К.-Э. Кудажы). 4. *нареч.* Ырак эвесте болуп турар азы бар чүвени айтыр. — *Вон, вот. Үжен маадыр чоруй баары билек-ле, Чуру бо кирип кээп-тир* (Тоолдан). *Ары чарыкта чоннуң аргыжар чаңгыс оруу бо* (М. Кенин-Лопсан). *Бо чцц одул?* (Е. Танова).

349. Сөзүглелди номчааш, ында айтырыг илереткен сөстөрни тывыңар.

Ол, бо деп айтылганың ат оруннарын танывазы кижиде азы улуг назылыг кижиге хамаарыштыр хүндүткел уткалыг кылдыр хөйүнүң санынга ажыглаар:

«**Болар** кайыын моорлап үнген чоор, кайы сунуп бар чор ирги? — деп, ашак өгге кирип келгенивис соонда, айтырадыр. Кайыын келгенимни, чүге чоруурумну чугаалап бердим.» (С. Пюрбю. «Кадарчы дугайында баллада»).

Сөзүглелде бердинген чижектерге немей чижектерден тывыңар.

Янзы-бүрү айтырыглар илередир сөстөр турар, олар **айтырыгның ат оруннары** болур:

кижи, чүве дугайында — кым? кымыл? кымнар? чүү? чүл? чүлөр? чүлерил?; олар падежтерге, хамаарылга хевирлеринге өскерлир;

чүвениң ылгавыр демдээниң дугайында — кандыг? кайы? кайызы? кашкы? чежеги? кымны?;

чүвениң сан-түнүнүң дугайында — каш? чеже?; чүвениң хире-шааның, хемчээлиниң дугайында — кайы хире? чүү хире?;

кылдыныгның үезиниң — кажан?, туружунуң — кайда? каяа? кайнаар? кайыын?, аргазының — канчаар?, чылдагаанының азы сорулгазының дугайында — чүге?

Олар домакка кандыг-бир айтырыг утказы кирип чорааш, **кол сөс, сөглекчи, тодарадылга, байдал** болур: 1. Кымның кандыызын (чүнү?) кым (кым?) билген боор. (Л.И). 2. Кижичүге (чүге?) сиген чивес чүвел, кырган-авай? (С.). 3. Хыналда ажылга кайы хире (кайы хире?) белеткенип алдыңар?

350. Сөзүглелди номчааш, ат оруннарын өзек сөзү-биле катай ушта бижээш, айтырыын салыңар. Бир домактан шилип алгаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Чугааның киржикчилериниң

бот-боттарын хүндүлөжип турарын илереткен сөстөрнү тывыңар. Силер үе-черге эштеринер-биле араңарда канчаар чугаалажыр-дыр силер, чугаалаңар.

Ол-ла үеде КУТВ*-тан үнүп кээримге, ында өөренип турар тывалар чыгып келген турган. Бир аныяк оол чедип келгеш, хүлүмзүрүп айтырган:

— Мени Степан Сарыг-оол дээр. Силерни кым деп адаарыл?⁴ Кайда өөренип турар силер?⁴

— Авам мени Таки-Сүрүң деп адаан чүвө⁴. Долузу-биле Кыргыз Таки-Сүрүң Намбырал уруу дээр ийин. Эмчи техникумунда өөренип турар мен — деп харыыладым.

— Каш чыл өөренир силер⁴?

— Беш чыл — дээштиң эжим-биле чаржалаштыр деңге харыылапкаш, чаза каттыржыпкан бис.

Шак ынчаар аныяк чылдарымда Тываның сураглыг чогаалчызы Степан Агбанович Сарыг-оол-биле база ужураштым⁴. (Л. Иргит)

351. Сөзүглелди номчааш, кол бодалын чугаалаңар. Айтырыгның болгаш өске-даа ат оруннарын өзек сөзү-биле тывыңар.

Хаилино — Чукотка-биле кызыгаарлаан ырак эвесте турар коряк суур. Корякияның бо суурунда тус черниң чурттакчыларының колдуунда чартык кезии — чукчалар. Сан талазы-биле оларның соонда — эвеннер. Хаилинога, Камчатканың кайы-даа суурунга ышкаш, кайыын келген кижиге ужурашпас дээр: орустарга, татарларга, дагестаннарга, чуваштарга, көрейлерге... Чижээ, Виктор борта Смоленскиден келген. Хаилинога бызаңчылаандан бээр, он чыл ажа берген. Ол бо коряк суурда шуут ижиккен, чукча кадайлыг, чодураа дег карактарлыг ийи кыстыг. Чукча дылга хостуг чугаалаар, коряк дылды дыңнааш, билип аптар. (Ю. Пшонкин)

352. Номчунар, ат оруннарын тыпкаш, бөлүүн айтыңар.

Авам ынаар, кажаа иштинде туруп алган:

— Хойт, бо кандаай инегил! Кижээ инек-даа сагдыр-бас. Хүндүс-ле үскүленип маңнап турбайн, чүнү көрүп турган бо. Кончуг мооманы, үндүр ойлат, оглум. Бо инектиң ол шиш мыйыстарын сый шаап кагбас болза, черле айыылдыг-дыр — деп чугааланмышаан:

— Кадарчы кайы хире хүнзээн чүвөл?⁴ Суксаан боор сен. Хөнекте шай соок чүве. Киргеш, ижиш көрөм — дээш, ачамны өгже киир үдепти.

Мен ачамның соондан кирип келиримге:

— Акыларың кайда барды, оглум?⁴ Каям, ол шайдан кудуп эккелем — деп.

— Дем-не сыырткыыштар туткулап алган, хем кирип чытпадылар бе. Мени-даа эдертип албадылар — деп хоптаны аарак, харыылап кагдым. (Н. Монгуш)

§ 53. Тодаргай ат оруннары. Тодаргай эвес ат оруннары

353. Сөзүглелди номчуңар. Чүвөлөрнү бөлүктөп айтыр сөстү тывыңар.

Тываның Чазаа баштайгы сургуулдарны өске хоорайларже 1925 чылда өөредип чоруткан. Ийи бөлүк сургуулдарны өөредири-биле Москва хоорайже, Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының университетинче болгаш Моол Арат Республиканың төвү Улан-Баатор хоорайның партия школазынче аъткарган. Ол бүгүнү төөгүдө мынчаар бадыткап бижээн:⁴ «1925 чылда Тывадан эң-не баштай КУТВ-че болгаш ССРЭ-ниң өөредилге черлеринче 10, 1927 чылда 50,

1928 чылда 60 болгаш 1929 чылда 156 аныяк тываларны чоруткан. 1925–1929 чылдарда 35 тывалар Улан-Бааторга Моол араттың революстуг намының Төп Комитединиң чанында партия школазын дооскан». (С. Комбу).

Тыва улустуң эртем чедип ап эгелээн үезинден бээр кайы хире үе эрткен-дир, амгы үеде кандыг эртемниг тывалар барыл? Силерниң бодалыңар-биле Тываны моон-даа соңгаар сайзырадырынга чүү херек деп бодаар силер, чугаалаңар.

Тодаргай ат оруннaры чүвeлeрни дөгeрeзин бөлүктeп айтыр.

Бүгү, шупту, хамык, дооза, дөгере деп ат оруннaры чаңгыс аай чүвeлeрни дөгeрeзин бөлүктeп айтыр: *Маргылдааның киржикчилери шупту* (дөгере, дооза, дөгере — кымнар?) өөрүшкүлүг *тарааннар*. (М.О). *Бүгү-делегейниң* (чүнүң?) *төрээн дылдар хунун демдеглен эрттирген*. (Л.И). *Хамык аң-мең* (чүү?) *аргазынче шимеш дээн*. (К.Э.К)

Бот, бүрү, кым-даа, чүц-даа деп ат оруннaры чаңгыс аай чүвeлeрни тус-тузунда аңгылаанын айтыр: 1. *Эмчилер боттарының* (кымнарның?) *ажылын эки күүсеткеннер*. 2. *Онаалганы бодум* (кым?) *кылып алыр мен*. Бирги домакта *боттарының* деп ат орну *эмчилер* деп сөс-биле харылзашкан болгаш, ооң соонда турар. Ийиги домакта *бот* деп ат орну чааскаан хамаарылга кожумактыг ажыглаттынган (*бодум*), кылдыныгны кымның-даа дузазы чокка күүседиптерин көргүзүп турар. Ук ат орну саннарга болгаш падежтерге өскерлир. Домакка **кол сөс, сөглөкчи, немелде, тодарадылга** болур.

Бүрү деп ат орну чааскаан хереглеттинмес, черле хамаарышкан сөзүнүң соонга хамаарылга кожумактыг

чоруур: Кижи буризу (кым?) хууда бодалдыг. Школа буризуңуң (чүнүң?) тергиин дээн өөреникчилери бар. Ук ат орну падежтерге өскерлир болгаш домакка **кол сөс, сөглөкчи, немелде, тодарадылга** болур.

Кым-даа, чуу-даа деп ат оруннаны «кижи бүрүзү» азы «чүве бүрүзү» дээн уткаларны илередир: *Кым-даа* (кым?) уттундурбаан. *Дуңмам чуңу-даа* (чүнү?) сонуургаар болган. Ук ат оруннаны падежтерге өскерлир болгаш домакка **кол сөс, сөглөкчи, немелде, тодарадылга** болур.

354. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Ат оруннанын тыпкаш, бөлүктөрүн айтыңар.

— Хамык аң-меңниң, мал-маганның ыыт-шимээнин чидир Инек бустагылап тура халаан. (К.-Э.К.) 2. Дуңмазы бодунуң хензиг үлүүн куруг иштинче ажырыпкан. (М.Э.) 3. Чартык арбайның үнезин билбейн, чалыы назынымдан чарлырым бо-дур! Мээң бо частырыымны кижилерниң шуптузунга чугаалап берип чоруур сен. (М.Э.)

355. Тоожуушкун хевиринде сөзүглелди номчааш, хөй сектер орнунга ат оруннанын утказының аайы-биле немеп бжиңер. Оларның бөлүктөрүн айтыңар. Арын көргүзүкчүлерин тодарадыңар.

1985 чылда школаны доостувус. Киж

... шылгал-даларны эрткеш, улуг чуртувустуң аңгы-аңгы булуңнарынче аъттанып турган. ... база бухгалтер эртемни чедип алыры-биле Москваже чоруур үем келген. Ачам аалындан албан-биле ... самолётка олуртур дээш чедип келген. Аэропортка бир-ле дугаар барганывыс ол. ... олурарын орта билир эвес, девидеп-ле турган бис. Ачам бажым чыттааш, «эки өөренир сен, уруум» деп холун чайып чыдып калды.

Көрүп олурарымга, самолётта ...-ла мен хире оолдар, уруглар. Узун орукка чоруп ора, кады өөренир эштерим-биле база таныжып алдым. Москваның аэропортунга дүшкеш, хоорайже кириптивис. Трамвайга олурар дээш, кудумчу эртип чадааш, пат болган бис. Оруктарның калбак деп чүвези кончуг, туткан чемоданнарывыстың аарыдаа кончуг. Бай-Тайгадан келген Уранның чугааланыры дыйылааш, үнүнүң чидии кончуг:

— Дуу черниң адаанда орук бар, ... эртер чүве — деп.

— Чер адаандан канчап эртер чүвел? — дээш, кашдаа катап машиналар аразындан эртер дээш, дап берген — хей болган. Бистиң алгы-кышкывыс-даа аттыг, улустуң ... кайгаары-даа кончуг. Уранның чугаалааны шын болган. Ынчап чорааш, Большая Черёмушкинская кудумчузун тып алган бис. (Д. Банзай)

Ажыглаар ат оруннары: *мен (надеж хевирлери), бұрц, каяа, канчаар, шупту, ол, бис.*

Тодаргай эвес ат оруннары

Бир, бир-ле, кым-бир, чуц-бир, кандыг-бир, кайы-бир, чамдык, каш, элээн каш деп сөстөр **тодаргай эвес ат оруннары** болур. Олар чүвелерни, ылгавыр демдектерни, сан түңнерни орта билдинмес, тодаргай эвес кылдыр айтыр: *Ол херекселдерни кым-бир кижии (кым?) сонуургай бээр чадавас боор. Кандыг-бир чылдагаан-биле (чүге?) келбейн баар таварылгалар черле турбазын. Элээн каш (кайы хире?) шериг улус арыгдыва углапкан. Домакка кол сөс, байдал **тодарадылга** болур.*

Ийиги кезээ *бир* деп сөстен тургустунган тодаргай эвес ат оруннарын дефистеп бижиир.

356. Тодаргай эвес ат оруннарын өзек сөзү-биле кады ушта бжиңер. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Доктаамал кандыг-бир ажилды чорудар ужурлуг. (Л.И.) 2. Оол, кыс уруглар аразынга чамдык чүүлдерни чугаалаары болдунмас. (В.М.) 3. Бир-ле черге чоруп олур мен. (О.Т.) 4. Барыкта бир-ле черде чаштынып чыдар ийи барба мөңгүн, чудурук дег алдын дугайын безин арттырбааннар. (К.-Э.К.) 5. Элээн халаан соонда, автобус бир-ле бедик куу бажың чанынга турупкан. (К.-Э.К.)

 357. Сөзүглелден тодаргай эвес ат орнун өзек сөзү-биле катай ушта бжиңер. Тыва улустуң оюну — тевектиң кандыг хевирлерин билир силер, эштериңерге таныштырыңар.

ТЕВЕКЧИ

Үе-чергем аразында черле ат-алдарым алгаан тевек тевикчизи кижии мен. Чиңнеп, кызыл чиңнеп, далгып турумда, олар чүгле сан санаарынга өй. Үш чүс, дөрт чүс чедир тептер мен. Өөрлерим шуут туруптар, мээң шууткан тевээм тудар дээш, көрбээн хинчээн көөр. Оюн шуудап, изий бергенде, чырык өртемчейде чүнү-даа уттуптар мен. Тевек тевери — меңээ бир-ле таалал. (А. Даржай)

358. Сөзүглелди номчааш, утказын эдерти чугаалаңар. Долузубиле болгаш кызырып бижээн ийи сөзүглелди деңнеңер.

I.

Артас Валентинович Санаа — Россия болгаш Казахстанның хостуг хүреш мөгези. Ол Чөөн-Хемчик кожууннуң Чадаана хоорайга төрүттүнген.

2012 чылда Иван Ярыгин аттыг делегей чергелиг маргылдаага баштайгы үнүүшкүнүн кылгаш, 3-кү черни ээлээн. Россияның чыынды командазының составынга

ат-алдарлыг делегей чергелиг маргылдааларга киржип, аңаа мөңгүн медальдарны чаалап ап турган. 2014 чылда Динмухаммед Кунаевтиң шаңналдары дээш эрткен делегей чергелиг маргылдаазының түңнелдери-биле Казахстан биле Россияның Хүреш федерацияларының аразында Казахстанның чыынды командазы дээш Артас Санааның хүрежириниң дугайында керээге ат салдынган. 2015 чылда Казахстанның Президентизиниң Кубогунуң хүлер медальының эдилекчизи болган, а ол ышкаш делегей чергелиг чемпионатка 5-ки черни ээлээш, 2016 чылдың Олимпий оюннарынче Казахстанга кара чаңгыс лицензияны чаалап берген.

Рио-де-Жанейро Олимпиадазынга Казахстанның чыынды командазының составынга ойнаарының бетинде бүгү делегей рейтингизинге 8-ки черге турган. Олимпиаданың бодунга чүгле 12-ги черни ээлээн. 2017 чылда Азия чемпионадынга хүлер медальды апкан, а 2018 чылда Азия чемпиону болган. 2018 чылда Будапешт хоорайга болган делегей чемпионадының финалынга россия спортчу Заур Угуюевке аштыргаш, мөңгүн медальды чаалап алган. 2019 чылда Нур-Султан хоорайга эрткен делегей чемпионадының хүлер медалын чаалап алган. 2021 чылда Токиога болуп эрткен XXXII чайгы Олимпий оюннарының хостуг хүрешке 57 кг чедир деңзилиг мөгелер аразынга хүлер медальдың эдилекчизи болган.

Сөзүглелдин кызырып бижээн үлегерин номчааш, ында ат оруннарын тывыңар. Оларның бөлүктерин тодарадып, ужур-дузазын тайылбырлаңар.

II.

Артас Санаа — Россия болгаш Казахстанның кайызының-даа хостуг хүреш мөгези. Ооң чурту — Чадаана хоорай. Ол Россияга болган чеже-даа маргылдааларның тиилекчизи. 2014 чылда Казахстан биле Россияның Хүреш федерациялары Артас Санааның Казахстанның чыынды командазы дээш хүрежириниң дугайында керээни чарган. Ынчангы 2016 чылдың Олимпий оюннарынче Казахстанга кара чаңгыс лицензияны ол чаалап берген.

Рио-де-Жанейро Олимпиадазынга Казахстанның чыынды командазының составынга ойнаарының бетинде бүгү делегей рейтингизинге 8-ки черге турган. Мындыг шыырак тыва мөге 2021 чылда Токиога болуп эрткен XXXII чайгы Олимпий оюннарының хостуг хүрешке 57 кг чедир деңзилиг мөгелериниң аразынга хүлер медальдың эдилекчизи болган.

(Интернет четкизинден)

Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээ, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыры;
2. Эге хевири (бар болза);
3. Утказының аайы-биле бөлүү;
4. Ат орнунуң арын, сан, падежи (бар болза);
5. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазының үлегери

Бо ыяштарны бөгүн кым тарыырыл, уруглар?

Бо (кайы?) ыяштарны — ат орну, эге хевири: бо, кайы?, айтылганың, тодарадылга.

Кым (кым?) тарыырыл — ат орну, эге хевири: кым, айтырыгның, адаарының падежи, чаңгыстың саны, кол сөс.

§ 54. Ат оруннарынга катаптаашкын

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Ат орнунуң тодарадыын чугаалаңар. Ол кайы чугаа кезээ-биле сырый харылзаалыгыл?

2. Ат орну болуп чоруур сөстөр кайы чугаа кезектерин солуп болурул? Оларны чижектер-биле бадыткаңар.

3. Ат оруннарының морфологтуг демдектерин тайылбырлаңар.

4. Ат оруннарының синтаксистиг хүлээлгезин, дылга оларның ужур-дузанын түңнеп чугаалаңар.

359. Сөзүглелди номчааш, утказын эдерти чугаалаңар. Ында ат оруннарын тыпкаш, бөлүктөрүн тодарадыңар. Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. Табу сөстү айтыңар, ооң эвфемизмнерин санап чугаалаңар.

Кежээки чемни хем кыдыынга кылып чиир деп шиитпирледивис. Виктор ша-даа четпейн, ыяш чаргаш, одун сала каапты. Удаваанда ... амданныг чыт думчуктарывыска кээп какты. Балык мүнүн ишкеш, сагыш хандыр шайлап алдывыс.

Чүге-ле ийик, шала кырынга чыткан бөрү кежин сактып келдим.

— Бөрү кежи сээң олчаң бе? — деп Виктордан айтырдым.

— Чок, кырган-ачаның-дыр — дээш, Виктор олче имнеп калды.

— Бөрүнү силер адып алдыңар бе, кырган-ачай?⁴ — дээш, Авьеже көрнүп келдим.

— Улуг оглумнуң чүве. Ол хартаачы бөрүнүң кежидир.

— Кыргызан-ачай, ындыг бөрүлерни дыка угаанныг араатаннар дээри шын бе? — деп кырганның киргирээш-тиг үнүн дыңнааш, айтырдым.

Авье харыылавады. (Ю. Пшонкин)

360. Сөзүглелди номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Аңгылаан сөс каттыжыышкыннарын эге хевиринге турар кылдыр ушта бижээш, оларның чагырткан сөзүн ат оруннары-биле солуп бижирер.

I.

Кандыг-даа кижиги уктуг дижир. **Алекпейниң авазының-даа, ачазының-даа талазындан кырганнары шевер улус. 1970 чылдар үези. Ачазының адазы — Өшкүлүг кырган-ачазы чазын бүрү үнмээнде, оран-таңдызынга чалбарып тургаш, арыгның чыраазын тараазын өргүп тургаш, аралаштыр дилеп кезип алыр. Тал картын шыл-балааш***, хүн караанга кургадыр салып каар. Чамдык **ыргак ыяштарны** шык турда, дортталдыр бир чүвеге быжыглааш, каш хонук кургаарын манаар. **Өгнүң тербелерин***, ынааларын чазаарынга ажыглаары ол. Хараачаны хадың, а эжикти чымчак пөш ыяжы-биле эптей чазаар. Молдурга кезин эттээш*, оон дилиндектей кескен баг-биле тербелерниң аразын көктээр*. Кыргызан-авазы аъттың чели азы өшкү дүгү-биле чепти* **шевергин эжип каар. Ынааның салдырыктарын*** болгаш өгнүң курун белеткээри ол.

II.

Кыргызан ада-иезиниң салгакчызы 2014 чылдан бээр өгнү оолдары-биле чазап, **шывыгларын** өөнүң ишти-биле кады **даарап эгелээн.** Оларның демнежип чазаан өглери Наадымнарда Тываның аңгы-аңгы булуңнарынга өске ус-шеверлерниң чазаан өглери-биле катый чыскаалыптар. ТАР-ның 100 чылдаанынга Таңды кожуунга база бир өөн

тиккеннер. Үениң аайы-биле шеверниң киирген чаар-тылгазы — тускай узун демир иштинге талды чүгле кургадыр эвес, а буска шыгыдыпканының соонда, ыяштың ыргак черлерин дүргени-биле эдип алыр чаа органы чогаатканы. **Өгбелеринден дамчып келген үндезин культураны уламчылап, бодунуу-биле сайзырадып чорууру ооң амыдыралче чаа көрүжүн бадыткап турар. (А. Ооржак)**

1. Сөзүглелдерден чүнү билип алдыңар? Силерниң билиринер өг чазаар шевер улус дугайында чугаалаңар. **2.** «Алгыны канчаар эттээрил?» деп темага тоожуушкун хевиринге тайылбырлыг сөзүглелден бижиңер.

361. Таблицаны чедир долдуруңар.

Ат орнунуң бөлүктери	Утказы	Чижектери
арынның		
айтылганың		
айтырыгының		
тодаргай		
тодаргай эвес		

Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы

362. Тайылбырлыг сөзүглелди номчааш, сактып алыңар. Бодуңарның ынак дириг амытаныңарның окур-хевирин сөс дузазы-биле чуруп бижиңер.

Дириг амытаннарны чуруп көргүзерде, оларны бодунуң көргөн, хайгаарааны-биле бижиир. Дириг амытаннарның аажы-чаңы, ооң-биле болган болуушкуннар шимчээшкин-биле холбашкан болур. Ынчангаш чурумалды сөзүглелдиң

тоожуушкун хевиринге сактыышкын аянынг бижиирге, омур-хевир тода болур. Бир-ле болуушкун үезинде эскерген чүүлүн дамчыдар.

Дириг амытаннарны чуруп көргүзүп тура, ооң бир-ле онзагай талазын демдеглээр.

363. Сөзүглелди номчуңар. Чогаалда эникти канчаар чуруп көргүскөн-дир, даштыкы омур-хевири, аажы-чаңын көргүскөн домактарны аңгылап ушта бижиңер.

АЗЫРАНДЫ

Эрте частың бир чылыг хүнүнде бажың чанынга эник көстүп келген. Сүүр-сүүр кулактарлыг, угаанныг, эрес карактарлыг, а кежи кап-кара, чүгле быктында мең ышкаш ак чер бар. Оолдар-биле ойнап, ыңай-бээр маңнаарга, кежи хүнге кылаш кыннып турар. Оолдарның сеткилинге эң таарышкан чүве — чамдык ыттар дег кортук, чашпаачы эвес болганы. Кый дивээн кижиге чоокшулавас. Кый дептер болза, дораан-на маңнап кээп, оюн эреп долгандыр маңнагылап, ийи холунуң кырынга чыда дүшкүлээр. Эргеледип суйбаарга, кулактарын сүвүрертипкен, дөрт будун хере тепкен, арай-ла тоомча чок, чоргаарзымаары сүргей турар. Эргеледиишкинге харыылап, часмый бербес. Чүгле кудуруун чайып каар. (Ш. Суваң)

364. Сөзүглелди номчааш, аңаа аттан чогаадыңар. Мында аъттың кандыг демдектерин көргүскенин тайылбырлаңар.

Делегейде эң-не бичии аътка Тумбелина дээр бичии бени хамаарыштырар. Ол 2006 чылда Гиннестич* рекорд номунче кирген. Ооң узуну амгы үеде 43 сантиметр, деңзизи — 26 килограмм. Ындыг-даа болза 1975 чылда

төрүттүнген фалабелла уктуг аъттың узуну 35 сантиметр, деңзиси 9 килограмм бичии-ле ажып турар болган.

Тыва аъттың уксаазын тыва араттар боттары үндүрүп алганнар. Ол моол-калга аът-биле дөмей, аңаа чоок болуп турар. Ынчалза-даа тыва аъттар моол аъттан бедик, дооразы узун. Ооң ортумак бедии 141 сантиметр, ортумак деңзиси 280 килограмм чедип турар. Тыва аът өске уксаалыг аъттарга бодаарга, чолдак. *(Интернет четкизинден)*

365. Бажыңыңарда кандыг дириг амытаннар азырап турар силер, оларның дугайында тоожуушкун биле чурумал катый кирген чогаадыгдан бижидер. Чижээлээрге, «Мээң ыдым», «Шилги бызаам», «Дишпейим».

Үлегери: *диштиң мага-бодунуң кезектериниң чурумалы, өң-чүзүңү, аажы-чаңы дээш оон-даа өске талаларын тайылбырлап болур.*

1. Киирилде сөс: Дириг амытан-ның бажыңга канчаар тыптып келгени.

2. Дириг амытанның даштыкы дүрзү-хевири, аажы-чаңы.

3. Түннел.

ШОКАРАҢ

Бир катап авам, ачам суг-биле Анивага агаарлап чораан бис. Ыяштар аразында саазын хааржакта бир-ле чүве шимчеп турар ышкаш болган. Чеде бээривиске, бичии дииспеек болду. Чаптанчыын! Бичии-ле хензиг чүве! Хөөкүйнү та кым ында аппарып каапкан! Угбам Шуру,

дуңмам Оюуна-биле ону чарашсынып туруп бээривиске, ававыс «баштай дииспейлер эмчизинге хынадылыңар» дээн. Ветеринар эмчиге баарывыска, «кадык» деп харыы берген. Амыраар деп чүвевисти. Бажыңывыска эккелгеш, чемгергеш, арыдыр чуп каапкан бис. Ол ам өзүп келген.

Дииспейивис сарыг-шокар, бир-бир көрүп турарга, парга-даа, дырбактыгга-даа дөмей апаар. Ынчангаш ону Шокараң деп адап алдывыс. Ол дыка чараш, чаптанчыг. Дүгү чымчак, хоюг. Боду өске диистерге бодаарга, улуг шыырак. Арын-шырайы калбаксымаар, кара-хүрөң сыгыгларлыг. Мурнуку холдары узун, калбак борбак, соңгу буттары чолдак, кудуруу узун. Ооң дурту узун болгаш ала-шокар. Карактары дүне хып турар, ногаан. Кулактары дырбактыгдан ылгалдыг. Шокараңның аажы-чаңы чаптанчыг. Чассыдарга, дыка амыраар. Чурумнуг. Хүндүс чылыг соңга караанга чыдыксаар, чамдыкта бистиң-биле ойнап халыыр, шураар. Таваанда чемин чип алгаш, арыгланыр — холдарын арыдыр чылгап кааптар.

Шокараңга шупту дыка ынак бис. Ол бистиң өңнүүвүс.
(С. Лаажан)

СИНТАКСИС

§ 55. Синтаксистиң грамматиканың кезээ болуру

Морфология биле синтаксис дылдың грамматиказын тургузуп чоруур.

Синтаксис грамматиканың кезээ болур болгаш сөс каттыжыышкыны база домакты шинчилеп өөренир эртем.

366. Лингвистиктиг сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, ооң утказын сайгарып чугаалажыр мурнунда дараазында айтырыгларга харыылаңар: 1. Сөс деп чүл? Сөс дугайында дылдың кайы адырынга өөренирил? 2. Чугаа кезээ деп чүл? Тыва дылда каш чугаа кезээ барыл?

Лексикага сөстөрнүң уткаларын өөренип көөр, **морфологияга** сөстөрнүң кандыг чугаа кезээнге хамааржырын өөренир, а **синтаксиске** бир сөстүң өске сөс-биле харылзажырын, оларның чугаага сөс каттыжышышкыны болгаш домак кылдыр канчаар каттыжып, холбажырын өөренир.

Сөстүң аңгы-аңгы хевирлеринден сөс каттыжышкыннары тургустунар: *аяс дээр, катты чыыр, суг кыдыынга дыштаныр.*

Сөс хевирлеринден болгаш сөс каттыжышкыннарындан домак тургустунар: *Дээрниң хиндиинде хир чок.* Домактың иштинге сөстүң янзы-бүрү хевирлери домактың кежигүннери болур.

Бөдүүн домактардан нарын домактар тургустунар: *Час — шагның дөрт эргилдезиниң эң-не онза цези дээрзин кым-даа билир. Ооң кайгамчык чаражын кижги сөс-биле четче сөглээр аргажок, кончуг чурукчу кижги-ле чуруп, көргүзүп шыдаар боор. (О. Саган-оол)*

Бөдүүн болгаш нарын домактардан сөзүглел тургустунар: *Хүн дурту узап, дүн дурту кыскалап, чылып эгелээн. А хүн эрткен тудум, Хүн дээрже улам бедип, ооң черже дүшкен херелдери дортталып, харны улам күштүцү-биле соп эгелээн. Хар шөлдерден дезип, дамырактар бооп маңнажып, хүн караандан чоогаларже чаштып, хемниң быжыг дожунуң адаанче кирип турар. (В. Бианки)*

Ынчангаш синтаксистин өөренир кезиктери — сөс каттыжышкыннары, бөдүүн домактар, нарын домактар,

сөзүглел болур. Олар аразында харылзаалыг, системалыг. Синтаксистиң кезик бүрүзү база бодунуң ээлчээнде иштики янзыларлыг, иштики системалыг. (Ш. Саттыы-биле)

367. Номчуңар. Бирги домак кандыг сөс каттыжышкыннарындан тургустунган-дыр, тодарадыңар. Сөзүглел бөдүүн болгаш нарын домактардан тургустунган деп бадыткаңар. Кыска сөзүглелде чылдың кандыг үезин чуруп көргүскенил, тайылбырлаңар.

Шөлдерде⁶ ам харның изи-даа чок. Хектер⁶ эде бээр, арга-арыглар ногаанзымаар³ апаар, хараачыгайлар көстүп кээр, сөөлгү соок-биле капсырлаштыр, чодурааның ак чечектери саглайып келгилээр. Хамык ыраажы куштар төрөөн чуртунче чанып келир⁴. Арга-арыг ногаан хевин кеттиниптер³, айлаң-куштар чаагай чыттыг чечектер аразынга ырлажы бээр. (В. Бианки)

368. Адаанда бердинген сөстөрдөн утказының тааржырының аайы-биле сөс каттыжышкыннарындан тургузуңар, олар кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар.

Чай, суг, дыштанылга, ада-ие, хем, ногаа, изиг, эки, хөглүг, агаарлаар, эштир, ойнаар, дузалажыр, суггарар.

369. Үстүндө мергежилгеде сөстөр болгаш тургусканыңар сөс каттыжышкыннары-биле «Чайгы дыштанылгамда» деп темага тоожуушкун хевиринге кыска сөзүглелден тургузуңар.

370. Бердинген домактарның долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Бистиң төрөөн черивис кайгамчык каас-чараш бойдусчурумалдыг. Тыва хуулгаазын эм шынарлыг аржаан суглары-биле сурагжаан. Ам сорулгавыс — черивиске ёзулуг ээ болуру. (Н. Конгар)

§ 56. Сөс каттыжыышкыны

Сөс каттыжыышкыны — утка болгаш грамматика талазы-биле харылзашкак ийи азы оон-даа хөй сөстерниң каттышканы.

Утка талазы-биле каттышкан сөс каттыжыышкыннары:

беш салаа, чараштыр бижиир, бышкан кат

Грамматика талазы-биле каттышкан сөс каттыжыышкыннары:

чечекти суггарар, эжи-биле ойнаар

Сөс каттыжыышкыннарын быжыг болгаш хостуг деп аңгылаар.

Быжыг сөс каттыжыышкыннарының кезектери чардынмас, олар чаңгыс лексиктиг утка илередир, чаңгыс айтырыгга харыылап, чаңгыс домак кежигүну болур: *аксында сүдү кеппээн* — чаш. *Сүттү саарар* — хостуг сөс каттыжыышкыны, чүге дээрге кезектерин өске сөстер-биле солуп болур: *сүттү ижер, шайны саарар*.

Фразеологизмнерни дылдың «Лексика» деп адырынга өөренир, а хостуг сөс каттыжыышкыннарын дылдың «Синтаксис» деп кезээнге өөренир.

Сөс каттыжыышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы

Сөс	Сөс каттыжыышкыны	Домак
чүвени, шынарны, кылдыныгны чүгле адаар	чүвелерни, ылгавырлыг демдектерни, сан-түңнү, кылдыныгны тодарадып адаар	Төнген уткалыг, тускай интонациялыг, арын, сан, үелиг, домак кежигүннерлиг
күс	алдын күс	<u>Алдын күс дүшкен.</u>

371. Бердинген сөстөрдөн сөс каттыжыышкыннарындан тургузуңар. Өзөк болгаш чагырткан сөстөрниң канчаар каттышканын тайылбырлаңар.

Үлегери: *беш ном* — утка талазы-биле каттышкан сөс каттыжыышкыны; *номну номчуур* — грамматика талазы-биле каттышкан сөс каттыжыышкыны.

1. Чечек, салгын, булут, аът;
2. Маңнаар, чуур, ижер, садар.

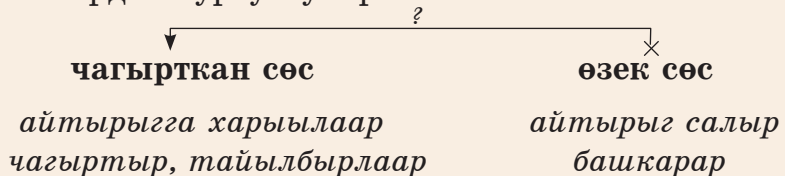
372. Бердинген домактардан сөс каттыжыышкыннарын дараазында таблицада бердингенин ёзугаар ушта бижирер.

Чыылган эрлерни Күдүргү ам-на топтап, эргий көргөн. Хөй кезии ооң таныыры, тулчуушкуннарга кады каш удаа киржип чорааны, көрбээн чүвези чок, көдүрбээн мезизи чок эрлер болган.

Быжыг сөс каттыжыышкыннары	Хостуг сөс каттыжыышкыннары	
	Утка талазы-биле каттышкан	Грамматика талазы-биле каттышкан

§ 57. Сөс каттыжыышкынында өзөк болгаш чагырткан сөс

Сөс каттыжыышкыны өзөк болгаш чагырткан деп кезектерден тургустунар:

Чагырткан сөс өзек сөстен үнген айтырыгга харыылап, ол сөстү тайылбырлап чоруур:

$\begin{array}{ccc} \text{кандыг?} & \text{канчаар?} & \text{кайы хире?} \\ \downarrow & \downarrow & \downarrow \\ \text{ак-көк дээр, бедидир шураар, кедергей чараш} \end{array}$

373. Номчуңар. Аңгылаан сөс каттыжышкыннарын дүжүрүп бижээш, чугула (өзек) болгаш чагырткан сөстерин тывыңар, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар. Сөс каттыжышкыннарының сөстен болгаш домактан ылгалын тайылбырлаңар.

Ус-кушкаш дээрге эргек ышкаш **бичиизинге-даа чалынмас, кайгамчык уран-шевер**, кажар амытан боор: **ооң уязының ак болганы база ужурлуг, ак хадың унунга уя беленде-ле дээрбечи хартыганың караанга эскертинмес. Ооң оглу дың чаңгыс чуурга болур. Ус-кушкаштың уязы, тыва кижиниң уруг кавайы ышкаш, хөй-ле ада ызыгуурун дамчып келир. Салгал бүрүзү ону чаартып, шеверлеп, ус* дарганнар ышкаш каастаар. (К. Черлиг-оол)**

Сөс каттыжышкынының эге хевири

Сөс каттыжышкыннары база **эге хевирлиг** болур. Ону тодарадырда, өзек сөзүнүң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин көөр:

Өзек сөзү чүве ады (азы чүве ады уткалыг хереглеттинген өске чугаа кезээ) болза, эге хевири чаңгыстың санының адаарының падежинде хевир болур: *мээң эштеримниң — мээң эжим.*

Өзек сөзү кылыг сөзү (база ооң хевирлери) болза, эге хевири **к а н ч а р?** деп айтырыгга харыылаттынар келир үениң причастиезиниң хевири болур: *чараштыр бижииңер — чараштыр бижиир.*

374. Сөс каттыжышкыннарын эге хевиринге салбышаан, дүжүрүп бижиңер. 4 чижек-биле домактардан чогаадыңар.

Хоорай чурттакчыларыңга, солунче бижиирде, дыка чараш, беш кижиниң, сугга эштирде, эммишаан удуп чыткан, дагже үнери, келир үениң.

375. Номчуңар. Сөзүглелден өзек сөзү чүве ады-биле болгаш кылыг сөзү-биле илереттинген сөс каттыжышкыннарын ийи аңгы бөлүккө ушта бижээш, эге хевиринге салыңар. Сөзүглелдиң адыңга болгаш утказыңга дүүштүр ажык чугаадан чоргузуңар.

ТАЙГАГА СЕРЕМЧИЛЕЛ ХЕРЕК

Белим хемден үш мыйыт тудуп алган мен. Арыг агаарга балык мүнү ижерге, магалыг чүве болгай. Паштаныр дей берген бис. Саваар-оол тургаш:

— Сайга одаг кылып алыр — деп мындыг.

— Эл кырыңга таган* шанчып алыылы — дидим.

— Мен орта ыяш дазылыңга хеп үттээш, коргулчун эзилдирип, кылаңнааш чүьгү кудуп алыйн.

— Өрт үндүрүп албас бис бе?

Ооң чугаазын хаайымга-даа какпадым.

— Үш-дөрт базым черде хем-далай чыдырда, ол дугайында чугаалаан-даа херээң чок.

Эжим мээң аайымга кирип берди...

Оон санаторийже ээп чоруур шагывыс чедип келди. Катап-катап суг дажып тургаш, одаавысты ыяк өжүрүп кагдывыс.

— Тайга чер-дир, бичии-ле от дээр болза, хаг*-биле дөмей, хүрт дээр — деп, Саваар-оол катап-катап домактанып чор...

Даартазында база балыктаар дижи бердивис. Мен өскээр баар бодалдыг турдум, ынчалза-даа Саваар-оол алаң кылып туруп берди:

— Дүүнгү одаавысче бараал...

Дүүнгү одаавыстың ынча-мынча бертинче-ле ынаар эрик кырында көк ыш турганын көрүп кагдывыс. Дүүн паштанган черивиске чеде бергеш, азады берген тур бис. Одаавыс оду ам-даа өшпээн, буруңайнып чыдыр. Канчап чаян болган чоор, от харын-даа хемче углай хып чоруткаш, кадыр элден үттеп чип үне берген. Тайгаже углуг кыпкан болза, ону кым-даа өжүрүп шыдавас турган...

Мынча ботка кара чажымдан тайга кезип келгеш, төрөөн черимниң тургузуун билбес чораан болган мен. Тайга иштиниң хөрзүнү доурак эвес, күзүрүм* болур чүве-дир. Ынчангаш тайга өрттенгенде, чыл-чылы-биле буруңайнып чыдар, ону чаъс-балар-даа, хар-хыраа-даа өжүрүп шыдавас. (К.-Э. Кудажы)

Дараазында кичээлде сөзүглелдин утказын эдerti кызыра бижинер.

Сөс каттыжыышкыннарының тургузуу

Бөдүүн	Нарын
Долу уткалыг чүгле ийи сөстен тургустунган	Ийиден хөй долу уткалыг сөстөрдөн тургустунган
<i>чодурааның чечээ хөнү дьттар даштыгаа ойнаар маргылдаага киржир</i>	<i>солагай талакы карак школаның дуржулга шөлү чоннуң шиитпирлиг базымы</i>

Быжыг сөс каттыжыышкыны (ак сагыштыг, баарын кадыр каттырар) болгаш грамматиктиг каттыжылга (чуруп олур, ажылдап каапкан, кызырт дээн) **чаңгыс долу уткалыг сөс** кылдыр санаттынар.

376. Номчуңар. Сөзүглелден 2 бөдүүн, 2 нарын сөс каттыжышкыннарындан ушта бижээш, схемазын тургускаш, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгдан салыңар. Сөс каттыжышкыннарын эге хевиринге салыңар.

Аяс караңгы дүнелерде дээрже көөрге чараш-ла! Түмен, сая сылдыстар чивеңнешкен, оларның чамдыктары тода, чырык, көскүлөң, а артканнары чоорту бүлүрерип алгаш, хемнерни, ховуларны, тайга-сыннарны ажылдыр имистелип алгаш, ынчаар чоруй баар. Оларның аразында «Дээр Оруун» сактырга, кандыг-бир чүвелерниң дүрзү-хевирин чуруп көргүскен чүве дег, ында-мында оюк-делик болу берген, дээрниң бир кыдыындан эгелээш, өске кыдыынче угулзаланып алгаш чоруй барган болур.

Сылдыстар чүгле онза-чараш болуп, дээрде көстүп турар эвес, а харын Чер кырында ажыл-амыдыралга эргежок чугула хамаарылгалыг. Үе-шагны, чүктерни, чүвелерниң аразында хемчээлин, агаар-бойдустуң өскер-лишкинин кижилер сылдыстарны барымдаалап, оларның дузазы-биле билип ап чораан. (М. Сам)

377. Бердинген сөс каттыжышкыннарының тургузуунга хамаарыштыр тайылбырдан бериңер. Олар-биле домактардан чогаадыңар. Бир домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Аас-кежиктиг чурттаар, ынак чуртум, чырык хүн адаа, эң-не үнелиг эртине, өпей ыр, чырык өртемчей, угаан-сарыылдыг амытан, оруун уламчылап чоруур.

Сөс каттыжышкыннарының сайгарылгазы

1. Домактан сөс каттыжышкынын ушта бижип алыр.
2. Схемазын тургузар.
3. Өзек болгаш чагырткан сөзү кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыр, харылзаалыг айтырыгдан салыр.

4. Эге хевирге салыр.
5. Өзек болгаш чагырткан сөстөрнүң чүнү илередип турарын тодарадыр.

Сөс каттыжыышкыннарының сайгарылгазының үлегери

Оолдар суг кыдыынга шыкка ойда чыдып, дээрде ак-ак булуттарны көрүп чытканнар.

Ак-ак булуттарны — ^{д.а.}√ ^{кандыг?} ак-ак ^{ч.а.} булут, өзек сөзү **булут**, чүве ады-биле илереттинген. Чагырткан сөзү **ак-ак**, демдек ады-биле илереттинген. Кандыг? деп айтырыгга харыылап турар. Эге хевири — *ак-ак булут*. Чүвениң демдээн илередип турар.

378. Номчуңар. Домактарның кайы-бирээзин шилип алгаш, сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, эге хевиринге салгаш, сайгарыңар.

Үш-Белдир аржааны — изиг сероводородтуг сугнуң агып үнген чери. Аржаан-биле атташ курортту Россия Федерациязының күрүне курорттарының даңзызынче киирген. «Үш-Белдир» Кызыл хоорайдан 360 км, Россия биле Моолдуң кызыгаарындан 1,5 км ыракта турар. Үш-Белдир аржаанының турар чери далай деңнелинден 1120 м, а бедик даглыг сыннары 2600–2800 м бедик.

(К. Аракчаа)

1. Үш-Белдир деп сөстү сөзүглелде ийи аңгы бижээн чыл-дагаанын делгеренгей тайылбырлаңар. 2. Россия девискээринде кандыг изиг аржааннар барын билир силер, Интернет четкизинде медээлерден чыып, кыска дыңнадыглардан тургузуңар.

ДОМАК

§ 58. Бөдүүн домак дугайында билиг

379. Домактарны номчуңар, олар кандыг бодалдар илередиң турарын тодарадыңар. Домактарның чугула болгаш ийиги черге кежигүннерин шыйыңар.

Ам чай. Делегей бодунуң каас-коязында болгаш бай-байлаанда эштип чыдар. Черниң болгаш ооң бүгү чурттакчыларының мага-бодун кыштың болгаш частың кадыг-дошкунундан арыглап чуур суггур чаъстарның таптыг-ла кудуп кээр үези. Кижилерниң сагыш-сеткилиниң чажыт арыннарын ажа соккулап кээр ырларның таптыг-ла куттулуп кээр үези. (Ч. Галсан)

Сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннары каттышкаш, домак тургузар. **Домак** — синтаксистиң кол кезии. Ооң эң кол шынары — кандыг-бир бодалды дамчыдып шыдаары, бадыткаары. Домакта кирип турар долу уткалыг сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннары домактың кежигүннери болур. Олар тускай уткалыг, кандыг-бир айтырыгга харылаттынар болгаш чугула болгаш ийиги черге кежигүннер деп бөлүктерге чарлыр: Хүн даглар артындан бакылап орган.

Домактың утказын чугула кежигүннер (кол сөс биле сөглөкчи) азы оларның кайы-бирээзи илередир болгаш олар домактың грамматиктиг ооргазын тургузар. Грамматиктиг оорганың санын барымдаалап, домактарны **бөдүүн** азы **нарын** деп аңгылаар.

Домак бүрүзү арынныг, санныг, үелиг. Ол тускай тургузуглуг, төнгөн уткалыг болгаш интонациялыг

(аялгалыг). Интонация домакты тургузарының болгаш утказын долу четче илередириниң бир аргазы. Домак бүрүзү **дамчыдар, айтырар, кыйгырар, албадаар** дээш өске-даа аялгаларлыг:

— *Бай-Бег, бо кызыл-кат ышкаш чараш кат сээң чуртуңда бар бе?*

— *Ийе — деп, оол чугаалаан. — Чүгле бо черниң кызыл-кадының өңү соок ышкаш-тыр.*

— *Соок? — деп, Довук кайгай берген. — Соок өң база бар боор чүве бе! (Ш. Суваң)*

380. Номчуңар. Домактарның грамматиктиг ооргаларын тып-каш, кыска сөзүглел бөдүүн домактардан тургустунган деп бадыткаңар. Бирги домакта бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Чиңге-тараа — чылыгга ынак, кандаашкынга шыдамыккай культура. Чиңге-тарааның чылыгга негелдези чазын тарыыр кызыл-тас, сула, арбайдан артык. Чиңге-тараа часкы кандаашкын үезинде бодунуң өзүлдезин оожургадып, када бээр, а чайгы чаъстар үезинде катап хөлчок өзүп эгелээр.

Чиңге-тараа хөрсүнге негелделиг үнүш. Ол кара хөрсүнге, кур болгаш куруккан черлерге эки өзер. *(А. Аханянова)*

381. Номчуңар. Сөзүглелде ажыглаан домактарның грамматиктиг ооргазын тодарадып, бөдүүн азы нарын деп аңгылаңар. Бөдүүн домактар кандыг чурумалды көргүзеринге авторга таарымчалыг болуп турарын тайылбырлаңар.

Тестиң унунга чайын магалыг-ла. Ак-көк дээр арыгкылаң шил-ле. Таңды-Уула кырында хөвең дег ак булуттар чыглы берген, шимчеш дивейн турар. Черде чаттыла берген оът-сиген биле ногаан арга-арыгның холушкан чыдын тынып-ла туруксанчыг. Частып келген айыраң-шокар

чечектерниң бүрүлериниң кырында эртенги шалыңның дамдылары, мөңгүн суу дег, кылаңнашкан. Көгере берген чыдар Хайыракан даан көөрге, суг ишкен күчүтен мажаалай-ла. Мурнуу чүкче, Моолче, чиргилчинниг хову чаттыла берген. Ак-көк Тес Успа-Хөлче далажып, көк удазын дег, шөйлүп чыдар. Сайгын, Агар ховуларында өөр-өөр чээрэннер шуушкан. *(Б.-Б. Тараачы)*

382. Кыска сөзүглелди номчааш, ооң кол бодалын тодарадыңар. Домактарның грамматиктиг ооргаларын тургузуп чоруур чугула кежигүннерин шыйыңар. Сөзүглелдиң утказынга даянып, «Дыл — чоннуң өртек чок эртинези» деп темага угаап боданыышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижинер.

Чоннуң дылы — ооң байлаа, салгалдан салгалче дамчып келген өртек чок дириг эртинези болур. Ону садары-даа, солууру-даа болдунмас. Төрээн дылы дег үнелиг, эргим, чараш чүүл чок. Ооң эгээртинмес чаражы, байлаа чоннуң угаан-медерелиниң болгаш сагыш-сеткилиниң көрүнчүү. *(С. Комбу)*

383. Номчуңар. Сөзүглелде ажыглаан нарын домактарны бөдүүн домактар кылдыр өскертиңер, түңнелден үндүрүңер.

Мөңгүн ак бөргүн бажындан кажан-даа уштуп көрбээн Мөңгүн-Тайганың сураан дыңнаваан кижиге Тывада ховар. Ооң агаар-бойдузу ыглаган чаш уруг дег, хуулгаазын! Алдын хүн бедик-бедик даглар ажыр кезек када кааң, аяс бакылап кээр. Оон удаваанда, көк дээрге кара-кара булут диргелип келген соонда, дүвү-шуурган орууң дозуп, кум-сайын карак-кулакче кам-хайыра чок үргүлей каггылаптар. Шагның дөрт эргилдезинде Мөңгүн-Тайга орта черле турар эвес. *(С. Куулар)*

§ 59. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери. Медээ домаа

Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактар медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары деп бөлүктөрлиг.

Медээ домаа — кандыг-бир чүүлдүң, болуушкуннуң дугайын дыңнадып, медээлеп турар. Медээ домактарының сөглөкчилери болуушкун наклониезиниң үелериниң бүгү хевирлери-биле, чүве ады, демдек ады, сан ады, наречие, ат орну-биле илереттинер: *Кижиниң сагыш-сеткили шагның дөрт эргил-дезиниң аайы-биле өскерлир. Мээң дуңмам ам-даа чаш. Ооң хары чаа-ла беш. Чаңының чаптанчыы аажок.*

Медээ домааның соонга **улуг секти** (.) салыр.

384. Домактарны номчуңар. Медээ домактары кандыг бодалды дамчыдарыңга таарымчалыг болуп турарын хайгаараңар. Домактарның грамматиктиг ооргаларын айтыңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар. Бажыңыңарга келген аалчыны дөрже чалап, шай кудар-дыр силер бе?

«Аалга келген кижии аяк эрии ызырар». Өггө келген кижини тывалар албан шайладыр чораан. Аалчы кижиге ижиртир суксун-даа, чиртир чем-даа тыва өггө баш бурунгаар белен турар. Черден үнер чаагай чыттыг, суксунга четчир үнүштерни бистиң ада-өгбелеривис шаг-шагдан бээр билир чораан. (М. Кенин-Лопсан)

385. Номчуңар. Сөзүглелде чугаалаар сорулгазының аайы-биле кандыг домактарны ажыглаанын хайгаараңар. Медээ домактарының дузазы-биле автор силерге чүну чугаалаксааныл, тодарадыңар. Сөзүглелде берген медээлерни кысказы-биле эдерти чугаалаңар. Сөөлгү домакта илереткен бодалга хамаарыштыр ажык чугаадан кылыңар.

Сөөлгү үш улдуңда үш болганым-биле санга чыл дем-дээм үш апарган. Мен Өдүгенче чүткээн, а бо үш дээрге, бир-ле тенокпей дег, мээң эдээмден халбактангаш чыдыпкан:

— Өөренири база сулараан кижичи ышкажыл бо — деп, авам меңээ хөңнү чогу кончуг чугаалай-дыр. — Мындыг кижини канчап өске чонче чорудар боор — ыянчыг ыйнаан. Өдүгенниң уруглары шупту дөрт, беш өөрөнгөн турар, чүгө дээрге ажылгыр-кежээ, аңчы-меңчи эрес чоннуң ажы-төлү база ада-иези ышкаш ажылгыр-кежээ, эки өөренир ужурлуг. А Өнер-оол хоорай кижизи кандыг өөрөндиң джип сонургаарлар болгай, а моозу чүгле үшке өөрөнгөн болур. Бодуңга ыянчыг эвес-тир бе?..

Өске оолдар сагынмайн орда-ла, ырбыска Нурзат мынча деп айтырар болбас ийикпе:

— Каш дугаарны доостуң?

Биеэги-ле хайлыг үжүм ам база башта чык-ла диди. Бо оолдар дугаарга кээп үскөн болганда, демдекке ыяап-ла чедерлер. Авамның ыянчыг деп чугаалааны кончуг-ла шын-дыр ийин. Бээр келбес-даа чүвемни.

— Бешти дооскан мен.

— Демдектерин дөрт, беш ыйнаан — деп, Артыш бо.

— Шупту беш-даа боор ийин оң — деп, Сергей немеди.

Мээң ам чүү деп харыылаар харыымдан бодумнуң эки азы багай өөреникчи болурум шуут хамааржыр апарган: «Дөрт-беш өөрөнгөн мен дизимзе, хоорай кижизи, өөренири кончуг деп мактадыр мен, а үш өөрөнгөн мен дизимзе, черле угааны кыдыра, өөренири багай, өөдежок чоруумну чечекте хонган арылар дег бо чанымда мени үглөп алган олулар, мырыңай чаа танышкан өөрүмгө ажыдып бээрим ол. Мегелептер чоор бе дээш, «эки өөрөнгөн мен» деп домак мырыңай ааска тырлып келгеш, дыл бажыңга кээр орта, пат боорда дедир тыртып алдым. Кажан-бир билдине берип болур дээш сезиндим. (М. Эрген)

386. Айтырыгларга харыылавышаан, сөзүглелди чедир тургузунар. Ону тургузарынга силерге кандыг домактар таарымчалыг болганын тайылбырлаңар. Тургускан сөзүглелиңерде бижик демдектерин тайылбырлаңар.

— Келир үеде кым болуксаар силер?

— ...

— Амыдыралыңарның оруун шилип алырынга силерге үлегер-чижек болуп турар кижиге бар бе?

— ...

— Кайы чурттарже аян-чорук кылыксаар силер, чүгө?

— ...

— Делегейниң кайы булуңунга чурттаксаар силер, чүгө?

— ...

 387. Тываның 100 чыл оюн демдеглээн байырлал дугайында медээден «Сылдысчыгаш» солунунче белеткеңер.

§ 60. Айтырыг домаа

388. Номчуңар. Сөзүглелде болушкуннарның утказын тодаргай билип алырынга кандыг домактар ужур-дузалыг болуп турарын делгереңгей кылдыр тайылбырлаңар. Бо домактар чугааның кандыг хевириниң үезинде ажыглаттынып турарыл, айтыңар, ындыг чугаа үезинде бижик демдектериниң ажыглалын база тайылбырлаңар.

Хенертен:

— Хем дүвүнде чүү боор ол? — деп, Кара-Кат чугаалаан.

— Кайы, кайы? — деп, эштери соңнуг-мурнуг айтырганнар.

— Дөө ол. Хемниң мырыңай дүвүнде — дээш, Кара-Кат холу-биле ынаар, мээс баарынче айыткан. — Одаглардаа ышкаш...

— Кымнар ирги? — деп Кара-Кат чугааланган.

— Барып кедеп көөр-дүр — деп, Кара-Баштыг сүмелээн. — Мээң-биле кады кым баарыл?

— Кашпагай кижиге мен барайн — деп, Кара-Кат эжиниң аайы-биле сымыраны берген...

— Кашпагай кижиге бисти мурнай аалга медээ чедирер сен — деп, Кара-Баштыг Кара-Катка чугаалаан. — А бис баргаш келиил...

Дорттап-дорттап, барык-ла үргүлчү маң-биле кадыр-берт черлеп хондур чорааш, кайы хире турупканын оол ам билип каан. Чүгле сөөгү сирилээр. Аалдың ыттары ооң чанынга ээрип маңнажып келгеннер. Ыттарның соондан эр кижилер маңнажып келгеннер

— Чүү болду? Эштериң кайыл? — деп, оларның бирээзи дегийт-ле айтырган...

— Тайганың аар ийинде шериглер — деп, оол шагжок чугаалаан. — Моолдарның чаа* шерии. (Ш. Суваң)

Кижиниң кандыг-бир билдинмес чүвени, болууш-кунну билип алыксап турарын **айтырыг домаа** илере-дир.

Айтырыг домааның онзагайы — харыгы негээри болур: *Кичээлиңер доосту берди бе?*

Чамдыкта айтырыг домаа ханы боданышкын үезинде база ажыглаттынар: *Ам канчаар кижиге боор мен?*

Айтырыгга харыгы негевес, харын бадыткаар уткалыг домакты риториктиг айтырыг домаа дээр: *Төрээн чурту айыылда турда, ону камгалаарындан кым ойталаарыл?! (К. Сат)*

Айтырыг домааның соонга **айтырыг демдээ (?)** салыр.

Айтырыг домактарыңга айтырыг илередир аргалар:

1. Айтырыг наречиелериниң дузазы-биле: *кайыын? кажан? кайыыртан? кайыже? кайнаар? каяа чедир? Кайыын ындүңер, каяа чедер силер?*

2. Айтырыгның ат оруннарының дузазы-биле: *кым? чүң? каш? чеже? чүге? кайы? кандыг? канчаар? Бөгүн кандыг демдектер алдың, оглум?*

3. Айтырыг артынчылары, айтырыг сөстөр дузазы-биле: *бе, але, (эле), аа, ийик бе, ирги бе, че, дээ: Силерниинде бо кыжын хар улуг болду бе? Чагс соксай берди де?*

4. Айтырыг кожумааның дузазы-биле: *-ыл: Далгандан чүң кылырыл?*

389. Номчунар. Сөзүглелде айтырыг домааның кайы хевири ажыглаттынганын тайылбырлаңар. Кандыг байдалда кижини мындыг уткалыг домактарны ажыглап болурул?

Эзерни аңмаардан алган санымда-ла, шаандагы уран-шевер кижиниң ажылын магадап ханмас мен. Кудуп сиилбип каан мөңгүн, эргижирээн кара хөм деспе*, хадың эзерни кызыл шекпен-биле шып каан, эңмек* ийи бажын сөөк-биле хыраалап* каан. Ах, шевергин чаражын чүү дээр! Дөрбелчин, чес толдарны*, мөңгүн базыткыыштарны* далаш чок кылайтыр аштап-чүлгүп алгаш, колун-чирим*, шавылыырны*, дергилерни* хынап көрдүм. Бүгү-ле чүвени эмгелеп, чурумчудуп ап, ырак-узак орукка кичээнгейлиг белеткенип тур мен. Орук мени каяа чедирерил? Мурнумда мени чүү манап турарыл?

(Ц. Жимбиев)

390. Номчуңар. Чогаалдың маадыры чүге бодунче айтырыг салып турарыл? Ол айтырыгларга харыы херек бе? Чогаалдың автору чүге айтырыг домактары ажыглаанын тайылбырлаңар.

Дүне чылгы кадарары амыр эвес, улуг кижилерден безин кым болган ону шыдай албас. Дүннү өттүр эзер кырынга оруп, чылгыда мал бүрүзүн карактап харыылаары амыр эвес болбайн аан. Ону чүгле чылгы малга ынак, оларның аажы-чаңын эки билир кижиле кадарып шыдаар.

Биеэги дег чоргаар, турамыккай аажымның изи безин артпаан. Аът кажаазынче чоокшулааным тудумна коргунчуг апарган. Шыдаар мен бе? Эрдениниң меңээ өөреткен чүүлдерин шуптузун уттупкан ышкаш болдум. Аъттар мени ээзи деп хүлээп алырлар ирги бе? Өңнүү деп билип алырлар ирги бе? (Ц. Жимбиев)

391. Шүлүктү болгаш сөзүглелди номчуңар. Шүлүкте ажыглаттынган домактарның чугаалаар сорулгазының аайы-биле хевирлерин тодарадыңар. Чогаалдың утказын дамчыдарыңа оларның кандыг ужур-дузалыг болганын тайылбырлаңар. Ийиги сөзүглелде кымның дугайында чугаа чоруп турарын айтыңар. Сөзүглелдин маадырының дугайында медээни илередиринге кандыг домактар авторга таарымчалыг болганын тайылбырлаңар.

I.

Аржаан черге бир-ле кежээ
Аялгалар дыңналы-дыр.
Чоокшулап чеде бердим,
Шоваа оолак баяннап ор.

Кандыг кончуг уяранчыг
Дүймедиптер аянынг чоор?
Кайыын келген, кымның оглу
Чүректерни хөлзедир чоор? (В. Саарымбуу)

II.

Владимир Саарымбуунун «Аялгалар дыңналы-дыр» деп шүлүүндө баяннап орав бичии оолак — онзагай хөг-жүмчү салым-чаяанныг, ыр-шоорунга чоннун сонургалын хаара туткан композиторларның бирээзи — Борис Чамбыт ол-ла болгай. Ол өөренип турган элээди назы-харының үезинде баянга ойнап өөрени берген. Оон бээр-ле композитор Борис Чамбыт 300 ажыг ырларны бижээн. Ырыларының 7 чыындызын парлап үндүргөн. (III. Монгуштуу-биле)

Композитор деп кымыл, делгеренгей тайылбырдан бериңер. Тыва композиторлар болгаш оларның чогаадыкчы ажыл-ижиниң дугайында чүнү билир силер, оларның дугайында кыска дыңнадыглардан белеткеңер.

392. Номчуңар. Сөзүглелден үзүндүдө болуушкуннарның байдалын илередиринге чогаалчы кандыг домактар ажыглаанын делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар. Чогаалдың маадырының иштики сагыш-сеткилин илередиринге айтырыг домактарының ужур-дузазын тайылбырлаңар. Бижик демдектериниң ажыглалын тайылбырлаңар. Айтырыг домактарының тургустунган аргазын тодарадыңар.

Дажы-Сегбе кезек херилгеш, дээрже көргөн. Ында эңме-тикчок сылдыстар чивеңейнип-ле, чивеңейнип-ле тургулаан. Оларның аразындан Чеди-Хаан сылдысты Дажы-Сегбе дилеп тыпкаш, олче көргеш, чалбарып тейлээн. Харызынга Чеди-Хаан: «Көрөм, Дажы-Сегбе! Кады чораан өөрлериңден чүге аңгы чоруптуң? Чорук чорааш, кижичерле далажып болбас чор. Ол канчаарың ол?» дигензиг, сылдыстарының чыры аажок чивеңнээн.

Бөрүлөр ам мырыңай ырак эвесте улаан. Дажы-Сегбениң чүрээ дыңзыг тиккилээн. «Калчан-Шилгим! Ынак аъдым! Ам чүнү канчаар бис? Айыылдыг халап диргелип чоруп олур. Ат болдувус. Аалывысче аппарат дээш

дының сула салырымга, ол канчаарың ол? Мээң дилээмни күүсетпээниң дээш мында бис бе? Азы? Мээң кады чорук чораан өөрлеримни манавайн, далашкан хайым-биле мында бис бе? Чүнү канчаар бис?» деп, ол чугаалангаш, аъдының мойнундан куспактаныпкан. Аъды былгырыпкаш, бажын саваан. (А. Шоюн)

393. Оюн «Тележурналист». Алдарлыг спортсменден азы политиктен интервью алып деп даалга алган телевидение ажылдакчызы дижик силер. Ужуражыр кижинерниң мергежилин азы сонуургалдарын ёзугаар салыр айтырыгларыңарның даңзызын тургузуңар. Танывазыңар кижибиле чугаа үезинде кандыг хүндүткел сөстери ажыглаарыңарны сактыңар. Тургускан айтырыгларыңарга эштеринербиле демнежип тургаш, харыылаңар.

§ 61. Кыйгырыг домаа. Алгы домаа

394. Номчуңар. Шүлүктүң одуругларында кирген бодалдарны илередиринге кандыг домактар таарымчалыг болуп турарын айтыңар. Бижик демдектерин ажыглаанын тайылбырлаңар. 2 сөс каттыжышыкынындан ушта бижээш, сайгарылгазын кылыңар.

Эжиңерни эник дивейн,
Бодуңарны Богда дивейн,
Эрткен-дүшкен кижилерни
Бодуңар дег хүндүлеңер!

Аскак-бүскек, берттик-межел
Азы дүлей, хааш-даа болза,
Танывас-даа кижилерни
Даады-ла хүндүлеңер!

Акшый берген өгбелерни,
Аныяк-даа кижилерни,

Ылым чашты, эрни, кысты
Ылгал чокка хүндүлеңер!

Кандыг кижиги турбас дээрил,
Кажанда-даа чектевеңер.
Киштен кара киш-даа турар,
Кижилерни хүндүлеңер!

(Ч. Кара-Күске)

Кыйгырыг домактары — кылдыныгны боттанды-
рарынче кыйгырган, албадаан, дужааган, дилээн,
чалаан аянный домактар. Кыйгырыг утказы кылыг
сөзүнүң дужаал, чөпшээрел наклонениелериниң хе-
вирлери-биле, интонация болгаш өске-даа аргалар-
биле илереттинер:

*Хайыралыг Төрээн чуртум эки хүнү —
Хаяаланган келир җе делгерезин! (Ю. Кюнзегеш)
Күжүр ачай, чоруп-ла көрейн. Ам-на чөпшээрер
көр. (С. Сарыг-оол)*

Кыйгырыг домактарының соонга **улуг сек (.)** азы
кыйгырыг демдээ (!) салыр.

395. Номчуңар. Чугааның хевирин тодарадыңар, аңаа хамаа-
рышкан бижик демдектерин тайылбырлаңар. Медээ, айтырыг,
кыйгырыг домактарының сөзүглелге ажыглалын тайылбырлаңар,
чогаалдың утказын илередиринге оларның ужур-дузазы кандыгыл?
Аңгылаан сөстөрнүң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Ол хүнден эгелээш, школада өөрүмге **чапсар** санында-
ла хөөрээр-ле чүвем бо: ивилер-ле, ивилер. Өдүгөн-не,
Өдүгөн. Оолдар мени долгандыр хүрээлей тургулапкаш,
таалай берген дыңнап тургулаар:

— Бо чайгы дыштанылгада Тожу баар мен. Өдүгөнгө чедер. Ивижилерниң бригадириниң аалынга чайлаар мен. Силер ону көргөн болзуңарза, кайгай бээр силер: кедергей улуг мөге кижжи. Холу база хөлчөк улуг. Үнү дээрге, дыка чоон! Хөөлээр чүвө!

— О-о-о! Үнү бистиң башкывыстан-даа чоон бе?

— Чүү дижип турарыңар ол чүвөл! Бистиң башкывыс чүглө класска четче дыңналып турар кылдыр чугаалаар кижжи ышкажыл, ынчангаш ооң үнү шоолуг эвес, а бо бригадир болза, тайгада ивижилер дыңнап турар кылдыр чугаалаар кижжи-дир. Ынчангаш ооң үнү көчүгү чоон.

— Ынчаарга холдары канчап кедергей улуг апарганнары ол?

— Авам ынча дээр чорду, оолдар: ажылчын кижиниң холу — улуг, мөге. Салаалары, дыт будуктары дег, чоон болур, а ажыл кылбас кижиниң холу биче, күш чөк, салаалары чиирбейлер ышкаш, чиңге болур дээр чорду.

— Сен Өдүгөнгө баргаш, чүнү кылыр кижжи боор сен?

— Мен аңаа баргаш ивилер мунар мен, иви сүдү-биле сүттөп каан шай ижер мен. Чүнү-даа көөр мен, оолдар! Чүнү-даа!

— Өнөр, бисти база эдертип алган болзуңза! Бис база ивилер мунуксап тур бис, иви сүдү ижиксеп тур бис! Бисти эдертип алганың-на эки боор...

Чайгы дыштанылга **чоокшулаан** тудум-на, мен ада-иемни бужургандырып, оларның адыр кулаан амыратпайн туруп берген мен:

— Самбуевичиниң Артыш-оол дээр оглу каш класс кижжи ирги? Оларның бажыңы база бистиң ышкаш улуг ирги бе? Ивилер үзер чүвө бе, азы тевер бе? Өзер болза, мыйыстары коргунчуг аа? Ында Артыш-оолдан өске оолдар бар ирги бе? (М. Эрген)

396. Бижик демдектерин салырынга хыналда ажыл. Номчуңар. Сөзүглелдин бирги болгаш үшкү абзацтарында салдынмаан бижик демдектерин шуптузун салыңар, чүге оларны салганыңарны тайылбырлаңар.

Че, аш-чем сооду, шымдалаңар Чеже манаар чүвөл деп Апак ирезиниң үнү ырак эвесте дыйылаан. Оолдар тура халышкаш, одагже **далажыпканнар**.

Улуг кара паш долдур дүлген хой эъди-даа, ооң чаа тараа-биле быдаалаан мүнү-даа ша*-даа четпейн, кончуг аныяк, мөге-шыырак, могадыр ажылдаан эрлерниң хырынче арлып кире берген...

Дыштаныңар дыштаныңар оолдарым Бөгүн-даа шыырак-ла ажылдадыңар. Черле таптыг бастырып аар болза он барба ажа бээр боор. Ол безин бистиң кезек аалдың чонун кыш орту чедир **чемгериптер**. Чүгле чаңгыс тараа кырынга турар эвес эът чаг чөкпек быштак-биле холуп чиирге тодуг-ла болгай. *(И. Иргит)*

1. *Быдаалаан, могадыр, хырын* деп сөстөрниң синонимнерин айтыңар. 2. Профессионализм сөстү айтыңар, уткаын тайылбырлаңар. 3. Аңгылаан кылыг сөстери кандыг вид хевиринде турарын тодарадыңар, вид кожумаан шыйыңар.

Алгы домаа

Медээни, айтырыгны, кыйгырыгны дыңзыг аян-биле илередир болгаш кижиниң сеткил-сагыжын — өөрээнин, магадаанын, кайгаанын, кортканын, дүвүрээнин, хомудаанын база миннишкиннерин илередир домактарны **алгы домактары** дээр: *Мында каттың хөйүң (медээ домаа) — Мында каттың хөйүң!* (магадаан уткалыг алгы домаа). *Уё, холум!*

397. Сөзүглелден кыйгырыг болгаш алгы домактарын аңгылап номчааш, оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар. Домактарны чугаалаан аяныңарда ылгал бар-дыр бе, тайылбырлаңар. Кыйгырыг болгаш алгы домактарында ажыглаан бижик демдектерин тодарадыңар.

Мунуп көрзе дээн күзел-биле чарылыг оолдар чанынче чызаалаксааш-ла аажок мен. Мээң күзелимни Артыштың авазы билип каапкан:

— Эжиңерге дөө чааш чарыны — Уялыг-Мыйысты тудуп бергеш, чарыдан мундуруп өөрединер. Чарылыг оолдар чанындан ыравас, чары мунуксап тур ыйнаан...

— Эжиңерни баштай кезек чединер — деп, Артыштың авазы харын-даа оолдарны чагыды, оон башка мен та канчап баар мен ыйнаан.

Оолдар мээң мунган чарымны чедип-ле эгеледилер. Кончуг хайлыг, демги каткыжы Оля биле Чойганмаа база бо чеде халыдып келдилер.

— Дыка ыргайба даан! Мырыңай чары кырынче калбарып чыда бээр кижидир! — дишкеш, база-ла каттыржып эгеледилер. — Будуң дыка кыспа даан...

— Ам дыныңны бодуң тудуп алыр сен бе? Бо уруглар-биле чарыштыр — деп, Артыш-оол бо ийин.

— Чок, чок! — деп-ле, мен-даа шымдай-дектей алгырдым.

— Дыка сирбектенме! — дижип, ааспырак уруглар алгыржып чорлар. — Дерин бо оолдуң! Хөктүүн але! Мунуп алган чарызы деритпейн чорда, боду деридип чоруур...

Ам мени чарылыг Оля чедип алды.

— Аяар, аяар! Оожум-оожум! — деп чорбужемчеле, уруг мени дыңнаваан-даа чүве ышкаш, кара өжегээр саяктадып-ла кагды. Ам мырыңай ыглаар чыгыы чанны бердим:

— Чайылдым-чайылдым! Чортуп көр, чортуп көр!
Халый бээр мен! Эй, уруг!

— Көрдүң бе, Чойган! Мен чедеримге шору өөренип чор.

— Ам-даа элеңейнип-ле чоруур-ла чүве-дир. Кажан-бир аңдарлыр-ла боор. Мырыңай бош!

— Чок, ам өөрени берген-дир ийин. Ындыг але... адың кым ийик?

— Өнер-оол.

— Хи-хи! Эмер-оол че?

— Өнер-оол дидир мен! — деп дыңзыдыр-ла алгыра кааптым.

— Ойт, чаңчанып билир кижидир але, Оля? Арта-ла аажок алгырып.

— Адын эки дыңнап алдың бе?

— Эмер-оол дидир бе?

Мээң чары мунуп билир апарганымны Кызылда оолдар көргөн болза, та канчап турарлар ыйнаан. Алгыржып-кышкыржып, бис база мунаалы дижип туруп бээрлер болгаян олар. Ах, кулугурлар мени көргөн болза аар!

(М. Эрген)

398. Тайылбырлыг хыналда диктант. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрни кирибишаан, дүжүрүп бижинер. Чедир салдынмаан дефис, биче сек, тире демдектерни салыңар, оларны чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар.

Часкаар чайын. Хөлчок кааң эртен. Өгнүң кидис эжиин ажа каап каан. Эргин кырынга дашкаар көрүндүр ийи-бу...ап тургаш, солагай холум биле эжик кастыындан ту...унуп алган мен. Ой, бедин чүү дээр сен Балдырым ырбаңайнып турар. А ынаар аал мурнунда Арыг-Бажы шынааны, ооң ындында бедик дагларны көөрүмге,

ырак, делгемин, улуг магалыын чүү дээр ону өрү дээрже көрүпкеш, бажым дескинип, эргин кырындан чайлы бер часкаш, инек саап турган авамны кыйгырып алгыра берген мен:

Авай-о-ой Мени көре-э-эм Бээр кел мени тут шымда деп корткан, өөрээнимден үнүм база сириңейнип кыйгырдым. Ол душта хамык улус мени көргөн болза деп, дыка-ла күзээн мен. (С. Сарыг-оол)

399. Эдертиг. Номчааш, утказын эдерти бжиңер. Бижик демдектерин шын салыңар. Сөзүглелдин сөөлгү домааның утказын эдертиңерге чедир тайылбырлаңар.

— Өдүгенде адыглар харын ондагайлыг. Ол черде дыка элбек болгай олар — деп, ачам бо.

— Адыг де даан! — дээш, авам арта сырбаш кынны берди ышкаш. — Ой дадайым! Ол кончуг араатаннарны уттуп алган турганывыс бо ышкажыл! Бар-ла чүвези адыг, бөрү оран дээни ийик. Өнөр-оолду ынаар чоруткан херээ чок боор. Хай-бачыт болза, канчаар!

Бак чаяанныг, ачам дээрге авамның аайындан черле эртпес, хайлыг кижиге боор. Ынчангаш база авамның талазында барды:

— Харын аан. Чүү-даа чүвени канчалза экил дээрзин авазы эки билир-ле болгай. Шынап-ла, чүвени канчап билир де даан, авазы.

Мен шыдаар шаам-биле удурланы берген мен:

— Бир баар сен, бир барбас сен дээр! Кижиге мегелээр улус силер! Бодум-на чоруй баар мен, ол-ла!

— Че, баштай клазыңны доозуп ал! Оон көөр бис.

— «Көөр бис, көөр бис» деп чүү чүвел? Чүнү көөр чүвел? Мен чүнү-даа көрбес мен!

Авам черле шугул кижиге болгай:

— Че-че! Чоруур-даа сен ыйнаан! Кижиге кулаа дыка коңгалава, оглум! Улуг апарган кижиге.

Ооң соонда мени аажок эдерип турар өөрүмгө мынча дидим эвеспе:

— Силер хоржок силер, оолдар! Ында адыглар, бөрүлөр кончуг хөй! Олар ондагайлыглар болгай!

— Сен бодуң канчаар сен ынчаш? Ол хөй адыг, бөрүлөрдөн кортпас-тыр сен бе?

Мен чүү-даа дээр аайын тыппайн, тула бержик мен. Чүвени бодамчалыг-ла чугаалааны эки ышкаш.

(М. Эрген)

Чугаа үезинде домакта кандыг-бир сөстүң утказын онзалап көргүзөр дээш, ол сөстү (азы сөс каттыжыышкынын) күштелдир адаар. Ону **ЛОГИКТИГ ударение** дээр:

↓
Бис аргадан каттап чордуvus.

↓
Бис аргадан каттап чордуvus.

↓
Бис аргадан каттап чордуvus.

400. Номчуңар. Сөзүглелдиң домак бүрүзүндө кайы сөстөргө логиктиг ударениени күштелдирип номчуурун тайылбырлаңар. Чүгө албан-биле ол сөстөрни онзалап номчууру чугула болуп турарыл, ол дугайында ажык чугаадан чорудуңар.

Чеңимден кижиге тырта каапты. Көрүп кээримге, кара чаштыг узун угбай болду.

— Мартан-оол акыйның оглу сен бе, дуңмай?

Мен бажым согаш кылдым.

— Ачам сени уткуп алзын дээш, мени порт* таңныылдадып каан кижн. Чүге саадап турдуңар? Азы шааңар ол болду бе?

Мен «Шаавыс-ла ол болду» дээн хевирлиг бажымны согаңнаткыладым.

— Че, доо автобусче базып олураалы. Кижиге уткудуп турар мырыңай чаш кижн деп бодаан мен, шору улгады берген кижн ышкажыңчыл, дуңмай.

Мен эгиннерим кызып харыыладым.

— Дадайым ыңай! — деп, угбам алгыра берди. — Бажын-на согаңнадыр, эктин-не кызар, тывалап билбес кижн сен бе моң?

— Билнр-ле кижн мен.

— Дадайым ыңай! Тывалап билбес кижн ирги бе дээш, корга бердим ышкажыл!

Бистиң-биле кады автобусче бар чораан улус дыка каттыржы бердилер.

Меңээ ыядынчыы кончуг апарган. Чамдык оолдар өттүнгеш, бажым согаңнадып, эктим кызып өөренип калган кижн-дир мен ийин, ядараан. Ам черле бо бак чаңчылдарны каар мен деп, бүдүү иштимде даңгыраглап чор мен. Кижн багай чаңчылга бир-ле өөренип каарга, ол элп-чук* дег, кижиден дек-ле адырылбас боор чүве-дир. Кижн боду билбээнде-ле, баш-даа согаш кынны берген боор, эгин-даа кыстылаш кылынган боор. (М. Эрген)

«Кижн багай чаңчылга бир-ле өөренип каарга, ол элп-чук дег, кижиден дек-ле адырылбас боор чүве-дир» деп домактың утказын канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар. Бодалыңарны амыдыралдан чижектер-биле бадыткаңар.

§ 62. Домактың грамматиктиг ооргазы

Домактың грамматиктиг ооргазы чугула кежигүннерден азы оларның бирээзинден тургустунар болгаш домактың утказын илередир:

Баазаңай он харлыында-ла тоолдап эгелээн. 16–17 харлыында дуржулгалыг тоолчу апарган. (С. Байыр-оол) Бо домактарның грамматиктиг утказы — эрткен үеде херек кырында болган кылдыныглар дугайында дыңнадыгларны илередип турары. *Каттаар, тооруктаар це дүрген келзе.* — мында кылдыныгны боттандыраарының күзенчиин илереткен.

Домактың грамматиктиг ооргазын тургузуп чоруур чугула кежигүннерни кол сөс биле сөглөкчи дээр. Олар кандыг-бир чугаа кезээ-биле илереттинген болур.

401. Номчунар. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаа чоруп турарын билип алыры-биле домактарның грамматиктиг ооргазын тодарадыңар.

Хевек келген аалчыны өөрүшкүлүг уткуп алгаш, бажыңче киир чалап эккелген.

— Чүнү канчап чор сен, кызым? — деп, кадайы аяктарга шай куда бээр аразында ашак айтырган.

— Чизе кылып чор мен ийин. Ам силерде келгеним бо, силерни бүрүткеп алыр дээш. Фамилияңар, адыңар, ачаңар ады херек.

— Ийе, ийе, билдине берди, мен Ховалыг омактыг Соруктунуң оглу-дур мен, мээң адымны Хевек дээр,

кызым, ёзулуг шыны-биле адаары мындыг: Ховалыг Соруктуг оглу Хевек.

— Кыргыз силерниң документи-лериңер бар бе?

— Бар, бар, уруум. А чүл, документ ёзугаар бижиир чүве бе? Эйт, кадай, мээң аптара иштинде адым кым ийик? Бээр эккелем...

— Ой, та, та, кым билир ону, бодуң көрүвүт.

Хевек ашак дыка үр дилеп келгеш, адак соонда песте ораап каан, көңгүс чаа олчаан, безин хирленмээн ийи херечилел уштуп эккелген.

— Кыргыз, а мында Алексей Ховалыгович Хертек деп бижиип каан чүве-дир.

— Ийе, ийе, ам-на сактып келдим, ындыг янзылыг чүве-ле болгай. Документ кылып чораан улус келген чүве, бижиип бергеннер, мен оомну аптарага суп кааш, уттупкан мен. Үе ындыг турган болбазыкпе, уруум. (Ч. Чочагар)

Кырган ирей чүге бодуңуң документи-де адын сагынмас болганы ол, кайы үелер дугайында чугаа чоруп турарыл?

Кол сөс

402. Домактарның кол сөстөрүн тодарадып, сөглөкчилерден харылзаалыг айтырыгларын салыңар. Кол сөстөр кайы чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыңар, оларны шыйыңар.

Одагның чалбыыжы шагда өшкөн. Ол душта кара булуттар дээрниң соңгу хаязындан сойлуп чоруп кааннар. Майгын дашты шору чырык...

Эртенги хүн элээн өрүлек, ырак берге орук эрткен оолдарны майгын өттүр чаңнап, чассыда берген. Куш-каштар майгынны сонуургап, тегере ужуп, кырынга хона

каап тургулаан. Шергилер, сээк, маастар шагда-ла ажылын эгелей бергилээн (К. Чамыяң)

Кол сөс дээрге кылдыныгның боттандырыкчызын (кылдыныгны күүседип турар кижини азы чүвени) илередир чугула кежигүн. Домактың кол сөзүн тодарадырда, сөглекчиден адаарының падежиниң кым? чүү? кымнар? чүлөр? чүзү? чүлери? деп айтырыгларын салыр:

↓ *чүлөр?* ↘

Бүрүлөр салгынга салдырткайнып эгелээрлер.
(А. Аспизтии-биле)

Кол сөс сөглекчи-биле кады домактың грамматиктиг ооргазын тургузар.

403. Номчааш, домактарның кол сөстөрүнче сөглекчиден харылзаалыг айтырыгларын салыңар, олар сөс каттыжыышкыннары-биле илереттинген деп бадыткаңар, чогуур шыйы-биле шыйыңар.

Кыдаттың мурнуу чүгүндө Хуанлу деп суур Гиннесс рекордунче кирген. Ол суурда Яо деп чон чурттап турар. Яо чоннун херэежен кижилери узун чаштары-биле алдаржаан.

Ол нацияның кыс кижилериниң чаштарының узуну 2 метр чедип турар. Кыс уруг чажын назынында чаңгыс таартыр — назы четкен үезинде. Ол таарткан дүгү-биле бөрт аргааш, таныжы оолга белекке бээр чаңчылдыг. Херэеженнер бажын чүгле ажый берген рис суу-биле чуур. Оларның бажының дүгү кезээде хоюг чымчак боорда, кылаңайнып чоруур. Кайгамчык чүүл — назыны улуг-даа болза, агарган дүктүг кижиге база чок. (*«Шын» солундан*)

Сөглекчи

Сөглекчи — кол сөстүң көргүзүп турар чүвениң кылдыныын, демдээн, шынарын көргүзүп турар болгаш чүнү кылып тур? канчап тур? чүнү канчаарыл? канчалган? кымыл? чүл ол? кандыгыл? кажыл? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар домактың чугула кежигүнү: *Хадыңныг-Дөргүңге чайын (кандыгыл?) дыка-ла магалыг. Аалдарның мал-маганы изигде аңаа (канчап турарлар?) серииттенип турарлар. (Е. Танова).*

Тыва дылда сөглекчи домактың эң сөөлүңге турар болгаш кол сөс-биле кады домактың грамматиктиг ооргазын тургузар.

Кол сөс биле сөглекчи кайызы-даа чаңгыс арынга, чаңгыс санга турар. Чугула кежигүннерниң аразынга ындыг холбааны **тааржылга** дээр: *Мен кайгамчык тоолдарны дыңнап өстүм. Силер мени өттүндүр кылыр силер. Сен кайыын чеде хонуп келдиң?*

404. Номчааш, домактарның сөглекчилеринче айтырыгдан салгаш, чогуур шыйы-биле шыйыңар. Сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстериниң үе, арын, санын тодарадыңар.

Бистиң эргим ынак ававыс ак шырайлыг, узунзумаар, үргүлчү аяс хүн дег хүлүмзүрүп чоруур. Авам каттырарга, бажың ишти улам хөглүг апаар. Мени куспактап эргеледирге, сеткилимниң ханызындан бүдүү амыраарым аажок.

Аыш-чемивис элбек эвес бол, күжүр авамның холунуң чемзии кайгамчык. Ойнап-ойнап алгаш чемненирге, чем арлып-ла турар. Авам кожамыктар, үлегер домактар, кыска

тоолдар аажок билир, ажы-төлү биске бо-ла сонуургадыр. Бир кезек болгаш дилээривиске, черле анчыгзынмас, чеже-даа катап төөгүлөп бээр. Үжүк-бижик билбес хирезинде, ол хамык чүүлдерни шуптузун билир. (Д. Демчик)

405. Домактарны бижээш, долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Чо-ок, Эзирбен черле чараш-тыр, күштүг, кашпагай. Шырайы авазы Хажыяа чеңгейни* дөзээн, шевергин ак. Карактары бодаган караа дег улуг, ханы болгаш бодам-чалыг-дыр. Сарыылдыг төл. Чүглө хаайы улуг, коңзагар, бистиң сартыыл-иргиттерни дөзээн. Эът-ханы-даа кырган-адазынга дөмейзимээр, ана өрүп каан дег шыңганнарлыг.

(И. Иргит)

Бодуңарның даштыкы портредиңерни сөс-биле чуруп көрү-нөрем. Тургускан домактарыңарның кол сөс, сөглөкчилерин шыйы-ңар.

406. Хыналда ажыл. Домактарның долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Утка талазы-биле чардынмас сөс катты-жыышкыннары домактың кандыг кежигүннери болуп чоруур-дур, тодарадыңар.

ч.а
с.а. а.п. 1 с. нар. арт. нар. б.н.ш.э.ц. 3 ар. к.с.

Үлегери: Ийи аът колдуу-ла сүрүштүр чоруп олурган.
(Бөдүүн, 2 составтыг, делгеренгей медээ домаа)

1. Ийи аът колдуу-ла сүрүштүр чоруп олурган. Оларның эгиш-тыныжы-даа аажок. 2. 1840 чыл. Шаг үениң кадыы-даа кончуг. 3. Чону — чоорган, хөйү — хөйлең. 4. Хүн чүгүрүүнде кире берген. Аяс-кылаң дээрде шимеш кынныр булут-даа чок. Долгандыр хамык чүве амыр-тайбың.

(И. Иргит)

§ 63. Бөдүүн домактарның тургузуунуң аайы-биле янзылары

Бөдүүн домактарны грамматиктиг ооргазының тургузуун барымдаалап, **ийи составтыг** (ийи чугула кезигүүнүг) болгаш **чаңгыс составтыг** (чаңгыс чугула кезигүүнүг) кылдыр бөлүктээр. Сөглекчиниң айтырынга харыылап чоруур немелде болгаш байдал сөглекчиниң составын тургузар, а кол сөстүң мурнунда тодарадылга кол сөстүң составынче кирер.

Тодарадылга кол сөс
кол сөстүң составы

немелде байдал сөглекчи
сөглекчиниң составы

Бурунгу ус-мерген тудугжулар бажың тудар бетинде чуктерни сайгарып көрүп алыр турган. (2 составтыг домак, чүге дээрге кол сөстүң болгаш сөглекчиниң составы бар).

Соңгу чук талазынга кудук казар. (кол сөзү чок, чүгле сөглекчи болгаш аңаа хамааржып чоруур кезигүүн бар, ынчангаш ук домак чаңгыс составтыг).

407. Болгар улустуң тоолундан домактарны номчааш, оларның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, характеристиказын аас-биле тайылбырлаңар. Уругнуң авазының кудаларыга чугаалап турар чүүлдерин силер шын деп чөпшээрэжир силер бе, бодалыңар солчуңар.

Галина ыраккы суурда кижиге барган. Кудазы болган соонда, Галинаның авазы күдээзиниң ада-иезинге мындыг чагыг берген:

— Силер мээң уруумга ажыл кылдыртып турбас силер. Ажылга өөрөнмээн кижини чүве. Камнаар силер. Бажың ишти аштады бербенер. Карак-кулаанче хир-чам кире

бээр. Аар демир-хууцнар көдүртү бердиңер. Экти-мойну шылай бээр. Бажынга куш чүү сыртыктан салып берип турар силер. Уруум чымчак сыртыкка өөрөнгөн чүве.

Бөдүүн домактар **делгерөңгей эвес** (ийиги черге кежигүннери чок) болгаш **делгерөңгей** (ийиги черге кежигүннери бар) кылдыр чарлыр:

Чуртталга онза-дыр!

3202 чыл «назынныг» дьитты Мөңгүн-Тайга кожууннун девискээринден эртемденнер дилеп тыпкан. (Ш.М.)

Домактар **долу** азы **долу эвес** бооп болур. **Долу домак** дээрге боду чааскаан тускай утканы черле долузу-биле илередип шыдаптар домак: *Иениң холдары эң-не чаагай болгаш эрге-чассыг.*

Долу эвес домак чааскаан тургаш, утка илередип шыдавас. Оон утказын чүгле сөзүглелден, чугааның байдалындан билип ап болур:

— *Кажан келдиң?*

— *Дуцн кежээ.*

Дуцн кежээ деп домак чааскаан турган болза, чүнүң дугайында чугаа чоруп турары билдинмес боор. Ооң утказын чүгле мурнунда айтырыгдан билип ап болур.

408. Номчуңар. Сөзүглелде долу болгаш долу эвес домактарны айтыңар, долу эвес домактарны кандыг таварылгада ажыглап болурунга хамаарыштыр түңнелден үндүрүңер, боттарыңар чижээңер-биле бадыткаңар.

— Көрүңер, көрүңер! — деп, чолаачы алгыра берзе-ле, орукту кежир аңнар халып эртип чыткан.

— Ах, кулугурларны, мыйыстыг чүве — хулбүс-түр — деп, акызы айыткан.

— Чараштарын!

— Дыка-ла халыгыр-дыр але! — дижип, уруглар аңнар көргенинге кончуг-ла амыраан. (*Л. Чадамба*)

409. «Интернет болгаш кадыкшыл» деп темага угаап боданыышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижирер. Чогаадыгны бижирде, домакка, ооң кежигүннеринге хамаарыштыр алган билиг-лериңерни чедимчелиг ажыглап өөрениңер.

Домактар нарынчыттынган азы нарынчыттын-маан бооп болур. Бир эвес домакка чаңгыс аймак кежигүннер, адалга немежи бээр болза, домак нарын-чыттынган болур.

410. Номчуңар. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, характеристиказын берирер.

Үлегери: *Азас ам алдаржаан, алдаржаан, уруглар.* (Бөдүүн, 2 чугула кежигүннүг, делгереңгей, долу, адалга болгаш чаңгыс аймак сөглөкчилер-биле нарынчыттынган медээ домаа)

1. Черлик согунаны, борбак кулчаны, маңгырынны (согуна), хылбаны, койнутту чемге амдан кирип, ажыг-лаар. (*Х.К.*) 2. Ыяш — дириг өзүмөл. (*С.Хом.*) 3. Черниң кужу тываларга хайыралыг. (*М.К.-Л*) 4. Бо хөлдү долганып көргөн силер бе, ирем? (*Л.Ч*)

411. Бердинген домактарга ийиги черге кежигүннеринден немең, делгереңгей кылдыр эде тургузуңар.

Час дүшкен. Дыштанылгалар эгелээр деп барган. Лагерь сезону эгелээр. Маргылдаалар. Өңүктөр. Оюннар.

412. Бердинген айтырыгларга долу болгаш долу эвес домактар-биле харыылаңар. Долу эвес домактарыңарда кандыг кижигүннер кирбейн барганын тайылбырлаңар. Долу эвес домактар чугаага чүгө херек деп бодаар силер, чылдагаанын тодарадыңар.

Чайгы, кышкы дыштанылгаларыңарда кандыг черлерге дыштаныксаар-дыр силер? Чылдагаанын тайылбыраңар.

Кандыг номнар номчуурунга ынак силер?

Тываның тайга-таңдыларынче аян-чорук кылып барыксаар силер бе, чүгө?

Ээн ортулукка чурттаар апарзыңарза, чүнү бир дугаар алыр силер?

Санкт-Петербургка чеде берзинерзе, бир дугаарында каяа чедиксээр силер?

Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы

1. Домактың грамматиктиг ооргазының санының аайы-биле хевири (бөдүүн, нарын).

2. Чугула кижигүннериниң аайы-биле хевири (чаңгыс азы ийи составтыг).

3. Ийиги черге кижигүннер аайы-биле хевири (делгеренгей азы делгеренгей эвес).

4. Нарынчылтынган азы нарынчылтынмааны: чаңгыс аймак кижигүннер база адалгаларның бары, чогу.

5. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактың хевири.

ДОМАККА КАТАПТААШКЫН

413. Номчуңар. Сөзүглелдин утказын дамчыдарыңга, оолдун дүвүрөөн, корткан байдалын көргүзөринге медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарының ужур-дузасын тайылбырлаңар. Домактарда бижик демдектериниң ажыглаттыңганын тайылбырлаңар. Сөзүглелди эдерти бжиңер.

Чаа-ла чылыгып, удуп бар чорумда, одаг кедээзинде, чоон пөштер аразында бир-ле чүве алгыра берди. Боостааладып турган чүве дег, сө-ле чыргыраар-даа, хүлү-рээр-даа, бичии эниккилештир ээргилээр-даа — кончуг коргунчуг! Уйгум ол-ла дораан чаштай хона берген!⁴ Ковайып олуруп алдым.

Самбуевич менче элдепсинген хевирлиг көрнүп келди:

— Чүге туруп келдиң? Аа, бо дээрге багай айбааңгыларның мынчаар тенип турарлары ол-дур ийин. Мында хензиг-даа кижиге коргар чүве чок. Уду-уду!

«Айбааңгы» деп чүү дээри ол ирги кылдыр боданып олур мен. Ады дыка коргунчуг эвес-ле хире чүве-дир. Азы адыг дээр дээш, айбааңгы деп олурар кижиге эвес ирги бе? Черле чүү боор ол? Шала дыңнаан кижиге болуп, айтыра кааптым эвеспе:

— Айбааңгы?

— Ийе, айбааңгы. Багай чудаңгы үгүжүгөш-тир ийин. Эки-ле билир чүвези уш-баш чок алгырып-чулчуруурунга ынактар.

Шоолуг үр-даа болбаан боор, хенертен-не, одаг алды талазында чүве-даа шыдажыр-дескежир аргажок алгы эвес алгы-даа үндү-ле эвеспе!

— Оо-оой! Оо-ог! Ог-ог!

Мен кажан-даа мындыг коргунчуг алгылар дыңнап көрбээн мен⁴. Черле чок!

— Дыңнавайн тур силер бе? Чүлерниң кускуннажып турарлары ол??! Адыг...

— Чо-ок! — деп, баштакчым мени үзе кире берди. — Каяа адыг болур чүве ийик аан. Адыг кижини ырактанна эскерип каапкаш, узудадыр* дезе бээр чоор. Эр кижичудаңгы эликтерден канчап коргар чүвел, Өнер! Чүве дыңнаалавайн, шуглак иштинче бажың суккаш, шөлээн уду!

«Айбааңгылар-даа, эликтер-даа маңаа бак, чудаңгы чүвелер-ле болур! Шынында та кандыг чүве?!» деп иштимде эжимге аажок хыйланыксап, бодумнуң черле кандыг-бир чүвелерден сестирим сүргей чыдыр мен. (М. Эрген)

6 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

§ 64. Лексикология

414. Сөзүглелди номчааш, дараазында даалгаларны күүседидер:
1) үлегерлээн сестерни ушта бижээш, тайылбырын беридер; 2) хуу аттарны ушта бижээш, бөлүктерин тодарадыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

РФ-тиң Камгалал яамызының өөредилге албан чериниң өөреникчилериниң аразына Бүгү Армияның XIX олимпиадазын⁶ эрттирип турда, Кызылда президентиниң кадет училищезиниң командазы 1-ги черни чаалап алган. Даштыкы дылдар талазы-биле Бүгү Шеригниң VIII олимпиадазынга тиилекчи командаларның аразындан 2-ги черни Буян Хомушку чаалап алган. Бүгү Сибирьниң школачыларының ажык олимпиадазының биология, химия эртемнеринге Т. Ооржак, К. Дамчан-оол, Н. Кенден, В. Очур тиилекчилер болгаш призерлар болган.

Бо сөөлгү ийи чыл дургузунда 2-ги өөредилге ротазының кадеттери Бүгү Россияның школачылар⁶ олимпиадазының регионалдыг чадазынга киришкеш, аңгы-аңгы эртемнерге 10 катап тиилекчи, 15 катап призерлар болгулаан. Оон аңгыда, олар Москваның физика-техниктиг институтунуң⁶ дистанциялыг эрттирип турар олимпиадазынга киришкеш, математика болгаш физика эртемнеринге тиилекчилер болгаш призерлар болган.

Делегей чергелиг квалификациялыг Кембридж⁶ шылгалдазын дужаап тургаш, 15 кадет англи дылды эки билирин, 6 кадет кыдат дылды эки билирин көргүскөн.

(«Шын» солундан)

415. Хуу аттар дугайында өөренир эртемниң адын, кандыг аттар дугайында аңаа өөренирин сактыңар. Сөзүглелди номчааш, хуу аттың тывылганынга хамаарыштыр бодалыңар илередиңер. Кижиниң шола адының дугайында өөренир эртемниң адын сактыңар. Сөзүглелде кирген бодалганың харызы чежел?

— Санович, силерниң ачаңарның ады канчап «Сан» болган чоор? Кандыг-бир чылдагаан турбажык ирги бе?

— Турбас боор бе. Ачамның ады апарган шолазыдыр ийин, дарга! Шаанда бистиң черге анаа кижини бодап четпес эң берге бодалга турган. Кым-бир кижини кандыг-бир кижини сөс талазы-биле тулдуруп алыр дизе-ле, ол бодалганы салыр: «Алды кушкаштың аксында 6–6, алдан кушкаштың аксында 60–60 тараа бар-дыр. Шупту чеже тараа-дыр, тып көрөм?»

А ону чүгле ийи-чаңгыс моол-таңгыт бижиктиг, азы кыдат илбизин билир кижилер бодап шыдаар турган. Ол ийи эртемнерниң кайызын-даа билбес мээң ачам бо бодалганы бир эдек хой мыяа чыып алгаш, үш хонук бодап келгеш, ам бодап үндүргөн-дир.

Ол улуг «эртем ажыдышкынының» ачызында «Сан» деп атка чединген ашак-тыр ийин, дарга. А ооң оглу мен Санович болганым ол-дур. (М. Эрген)

§ 65. Кылыг сөзү

416. Морфологтуг болгаш синтаксистиг арга-биле тургустунган 5–5 кылыг сөстөрүндөн тыва чогаал номнарындан ушта бижидер. Оларның иштинден 3 кылыг сөзү-биле домактардан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

417. Домактарны номчааш, кылыг сөстөрүн ушта бижээш, адаанда бердинген даалгаларны күүседидер.

Аът былгыргылааш, эзер деспезин чылдырадыр силгилени каапкаш, хөртүктү мыйыс дуогулуг холу-биле кастынгылааш, оътче доңгая берген. Оътту эриннерин борбаңнадыр сайгара бөлгүлээш, быжыг, дески удургулары-биле испиктеп кыскаш, кизиредир чула соп, амданнанып дайнай берген. (С. Хертөк)

1. Кылыг сөстөрүнің дазылын, чогаадылга кожумактарын, залог, вид кожумактарын, дөзүн чогуур шыйыглары-биле шыйыңар
2. Кылыг сөстөрүнің тургузуунуң аайы-биле бөлүктөринге чижектерден тыпкаш, тайылбырын беридер.
3. Домакта кирген кылыг сөзү бүрүзү кандыг айтырыга харыылап, домактың кандыг кезигүнү болуп турарын тодарадыңар.
4. Домактарда сөглекчилер кайы наклонение хевиринде турарын тодарааткаш, тайылбырын беридер.

418. Номчааш, домактарда сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстөрүн тыпкаш, кандыг наклонение хевиринде турарын тодарадыңар, тургузуунуң аайы-биле хевирин айтыңар.

Акымны эдерип чоруурга, аажок солун кижиги⁴. Аргага таварышканывыс дириг амытаннарның аажы-чаңын, ону

тоолдарга чүге мелегей, чазый, тулуп кылдыр ажыглаарын, кажар, окпан-эрес кылдыр киирерин хөөрөп бээр. Кыжын чиир хүнезинин кандыг дириг амытаннар канчаар чыып, каяа шыгжаарын чугаалап, өөредир. «Аңчы болгаш, бойдустан болуушкуннарын, дириг амытаннарның чаңын билир-дир аа» деп сонургал-биле дыңнаар мен. Ынчан бистерге өөредиг болур чуруп, бижип парлаан ном-дептер бар эвес, чоннуң аас-биле дамчып келген тоолдарындан, тывызыктарындан, чечен домактарындан, ырыларындан, кожамыктарындан азы амыдыралдан, улустуң аас чогаалындан бүгү-ле чүүлдерни билип чордуvus.

(Ш. Шыырап)

§ 66. Наречие. Ат орну

419. Номчуңар. Бөлүктерге үстүп алгаш, дараазында даалгаларны күүседир: 1) сөзүглелде наречиелерни ушта бижээш, хевирин тодарадыңар, домакта кандыг кижигүн болуп чоруурун айтыңар; 2) ат оруннарын ушта бижээш, бөлүүн тодарадыңар, падеж, арын, сан хевиринде турар болза, айтыңар.

Бүгү-Россияның уругларының дыштанылга төвү «Океан» Ыраккы Чөөн чүкте кайгамчыктыг бойдус чурумалдыг черде туруп турар. Аңаа барып дыштаныр ааскежик алдыгы классчы Буян Маадыга таварышкан. Буян өске эш-өөрү-биле дөмей, «Океанга» болуп турар янзы-бүрү оюн-тоглаага киржип, хөглүг, солун дыштанып турган. Ол Оожум океанның баарыга туруп алгаш, ооң бырлаңнаан төнчү чок чалгыгларын бо-ла сонургап көөр.

Таныжылга кежээзи эгелээн. Боттарының национал хептерин кедипкен уруглар улай-улай сценаже үнүп-ле тургулаан. «Тыва Республика» деп чарлаптары билек,

Буян Тывазының тугун чоргаар көдүргөш, залче дидим
базып кирген. Ооң соондан эштери өөрүшкү-маңнайлыг
базып олурган... (А. Шоюн)

420. Домактарның долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын
кылыңар. Аңгылаан сөс наречие болуп чоруур кылдыр домактан
чогаадыңар.

Ажыктың кыдыын **долгандыр** узун-узун³ дыттар,
хөнү пөштер даамчырап тургулаан. А одааның чанында
дамырак кара суг кылаңайндыр³ агып, ырлап чыткан.

(О. Саган-оол)

 421. Номчуңар. Бөлүктерге үстүп алгаш, дараазында даалга-
ларны күүседиңер: 1) сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстериңиз үезин,
арын, санын тодарадыңар. Аңгылаан кылыг сөстери кандыг хевирлерде
турарын айтыңар, кожумактарын шыйыңар; 2) наречиелерни ушта
бижээш, бөлүүн, тургустунган аргазын тодарадыңар; 3) ат оруннарын
ушта бижирер, бөлүүн айтыңар, арын, сан, падеж хевиринде болза,
тайылбырлаңар. Сөзүглелден хөй уткалыг сөстери, омонимнерни
болгаш ооң хевирлерин ушта бижип, тайылбырын бериңер.

Школага чарыштар болгаш хүрештер хүннүң чыгыгы
болгулаар. Оолдар бичии хостуг үелеринде болганчок-ла
кизиреди хүрежи бээрлер. Артынчы бодунуң үези арай
шыырак оолдар-биле **хүрешпес**, а бодундан бичии оолдарны
ол ыялап*, албадап тургаш хүрежир. Бо класска баштай
келгенде, ол Машпал-биле хүрежип, удур-дедир октажыр
турган. Сөөлзүредир Машпал-биле база хүрешпес апарган.

Ырак-даа, чоок-даа хемчээлдиг чарыштарга Эртеш-
ле эртип келир. Ол дөңгүр бажын аткаар тежийтипкеш*,
кызыл-даван буттарын челер аът ышкаш бурунгаар
сунгулап маңнаар.

Хар чаап, соок дүшкен соонда, оюннар солчу бээр. Улуг
арыг ол чартында кадыр хавакка чуңгулаар, баг кагар,

эки-бак хаактар кеткилээш, кедек тейлерден сыыладыр баткылаар.

Доржу тевек теве бергенде, кышкы бөрт кеткен бажы ужуккан тевектиң аайы-биле өрү-куду савап-ла турар. Бөрт адаандан бакылап келгилээн бажының суук кара дүктери бөргү-биле өңнежип, агартыр хыраалай бээр.

Кышкы узун кежээлерде Белек, Сүрүңмаа суглар топчаннарын* кожаландыр тырткылааш, ооң кырынга кажык каккаш олуруптарлар.

Кыжын, Хөндергей уну шаңнап соой бергенде безин школа чанында баг каккан оолдарның, «Аскак-Кадайлап» ойнаан уругларның омак-хөглүг алгы-кышкызы, школадан үнген-кирген уругларның өткүт ырлары соок агаарга талыйтыр ужугуп, Доңгуруун баарында кыштагда аалга хос дыңналыр турган. (М. Эрген)

422. Сөзүглелди номчааш, утказын чугаалаңар. Ат оруннарын өзек сөзү-биле катай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгдан салыңар.

КУЛАК-ЧИИР

Бичиимде садыгдан ийи хлеб садып алгаш чанып олурарымга, кудумчуга «Кулак-Чиир келди-ле!» деп алгы чаңгыланы берди. Кортканымдан ийи кулаам баштары изиңейнип, дүрген-дүрген базып чорумда-ла, дуу ырак эвесте бичии оолдарны сывыртап, каткы-иткизи чайтылаар чүве маңнап тур. А оолдарда каттырар-даа кижичок, шуут-ла ыглажып халчып турлар. Мен база дүрген-не херимим иштинче кире халый берейн адырам, маңаа кижичулаан чиртир эвес деп бодап маңнап олур мен. Ынчап чорумда-ла, артымда Кулак-Чиирниң чииртим эгиштыныжы дыңналып келди. Алгы-кышкым-даа аажок, хлебтерим безин ынаар октапкан чүгүрүп олур мен. Улуг ашак чүү боор, дораан меңээ чеде халып келген. Аа богда,

ол ынчан мээң кортканымны черле чүгө деңнээр боор. Ыы-сыым, алгы-кышкым кудумчу долган. Канчангаш-ла көре кааптарымга, хайыралдыг авам алгырып-кышкырып маңнап олур. Кончуг Кулак-Чиир мени сала каапкаш, ынаар-ла хидиңейнип, шошкуп чоруй барды. Амыраарым-даа хөлчок. Ам-на бо чииртим амытанның аспаандан хосталдым, кулаамның чартыын чипкен боор, өзүп келгеш адырам мону деп бодап, шүжүлевишаан, караам чажын чодуп тур мен. Сактырымга, кулаам дуу ыттарның кулактары ышкаш, халбаңайнып чоруур апаар дег. «Кижиниң чаш оглун коргудуп, ол канчаары ол дээр силер. Сээдеңи-даа, оюну-даа билдинмес, черле каяа орта боорул бо. Улуг ашак эртип алган, чаш уруглар-биле кээп үрелдежир...» дивишаан, авам мени аргалап олур.

Оон бээр он ажыг чылдар эрткен-даа бол, чашкы үемниң ол коргуушкуну ам-даа менден адырылбаанын эскерип, каткым-даа келир. А бүзүревес болзуңарза, суурда мен хире назылыг оолдардан «Кулак-Чиир деп кымыл?» деп айтырып көрүңер даан, оларның серт кыннып, кайы-бир кулааның бажы изиш дээнинден кызып кээрин эскерип каар силер. (Н. Монгуш)

§ 67. Сөс каттыжышкыны

 423. Номчуңар. Дараазында модельдерге дүгжүр сөс каттыжышкыннарын сөзүглелден ушта бижирер, сайгарылгазын кылыңар: д.а. + ч.а., нар. + к.с., ат о. + к.с. Сөс каттыжышкыннарының өзек сөзүн эге хевиринге салыңар. Аңгылаан сөстөрде кандыг хевир кожумактары немешкенин тайылбырлаңар.

Тываның Чырыдышкын министерствозу мени бо удаада база эң-не ырак суурларның бирээзи кайыл дээн ышкаш, Нарынче **чорудупкан...**

Меңээ бичии **бажыңчыгаш** аңгылап берген. Үр-даа болбаанда, чаа башкылар немежип келди: якут Клара, хохлушка Лена, орус Ольга. Аныяк-чалыы башкылар, бистер, чүгле кичээлдеривис **эрттирип** каар эвес, а школага болуп турган хемчеглерниң дөгerezинге киржир турдуvus. Оон эртсе, суурнуң хөй-ниити амыдыралындан чыда калбас үе-ле болгай. Кижилер база ынчан аажок идепкейжи турган. Өөреникчилерниң сагылга-чуруму эки. Өөредилгеге кызымаа аажок. Чаа чүүлдү хөйну билип алыксаар турдулар. *(Э. Цаллагова)*

Сөөлгү 3 домактың грамматиктиг ооргаларын тыпкаш, характеристиказын бериңер.

 424. Номчааш, сөзүглелдиң утказын эдerti чугаалаңар. Сөзүглелден нарын сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, эге хевирге салыңар. Хуу аттарны адаңар, сылдыстар, планеталар аттарының дугайында өөренир эртемниң адын сактыңар. Сылдыстар дугайында чаа чүнү билип алдыңар, ажык чугаадан кылыңар.

Ам Бады бистиң кичээнгейивисти катап апты.

— Бис сылдыстарны көөрүвүске, шуптузунуң аразы бистен дең хевирлиг аа. Херек кырында октаргай дүп чок болгаш оларның чамдызы чоокта, ескелери ооң ындында, а чамдыктары шуут талыгырда турар деп бил. Ынчалза-даа эң чырык сылдыс эң чоогу база эвес болдур ийин. Шолбан, Марс ышкаш планеталарны санаваcка, эң чырык сылдыс Сириус чүве-дир. Кижии караа-биле октаргайда турар чүгле алды муң хире сылдыстарны көрүп боор, херек кырында оларның санын кижии тыппас. Шаг-төөгүде эртемденнер сылдыстарны бөлүктөп адап каан: Чеди-Хаан, Үгер, Үш-Мыйгак дээш чоруй баар. А Черге эң чоок сылдыстарны Альфа Центавра дээр. Сылдыстар аразын километр-биле хемчээвес, хүн херелиниң дүргени-

биле хемчээр. Чер биле Хүн аразы чүс бежен миллион километрни бир астрономнуг хемчег дээр, ооң үстүндө — чыл иштинде херелдерниң эртер оруу, ону чырык чылы дээр, а ооң үстүндө хемчээл — парсек. Эң чоок сылдыстың херели Черге чүгле дөрт чыл болгаш келир, а Хүн биле Чер аразында херелдер сес минута боор. (М. Ховалыг)

Сочи хоорайда талантылыг уругларның өөренир черин чүге Сириус деп адааныл, тайылбырлап көрүңерем. Кызыл хоорайда база Сириустуң салбыры болур төпте кандыг бөлгүмнер ажылдап турарын билир силер бе, ол дугайында ажык чугаадан чорудуңар.

425. Тургузуунуң аайы-биле ийи бөдүүн, ийи нарын сөс каттыжышкыннарындан чогааткаш, сайгарылгазын кылыңар. Оларның биле домактардан чогааткаш, домак кежигүннеринге сайгарыңар.

§ 68. Домак

426. Номчуңар. Домактарның чугаалаар сорулгазының аайы-биле характеристиказын бериңер, оларда ажыглаттынган бижик демдектерин тайылбырлаңар. Кавычка, тирени чүге ажыглаанын тайылбырлаңар. Адалгаларны айыткаш, оларга бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар. Бичии ужудукчу дузадан чүге ойталааныл, ол дугайында чугаадан тургузуңар.

— Оо, Дарыжык! Чемненип ал, оглум!

— Мен агаарда ужуп чоруур кижидир мен, авай! Мен «Чер»-дир мен! «Сылдыс» кайдал? Алло, алло! — дедаан.

Авазы ону каяа дыңнап турар ийик аан, эжик деминне «хак!» дээн чүве болгай.

— Мен «Сылдыс» мен! — деп, авазындан харыы албайн, эр ам «Чер»-биле чугаалажып эгеледи. — Кадыкшылывыс кончуг эки! Ракета тергиин эки ажылдап чор! Ана, сыылаар чүве! Алло, алло! Тир-р-р!

Оол кезек ужуткаш, дамчыдылганы катап уламчылай берди:

— Мен «Сылдыс» мен! А авам «Чер» болзун! Аа, авай!

Ол «шенелде ужудуушкун» үезинде чаа хүртүде бичии бертик бары билдинген: хүртү аажок ажылдап чорааш, хенертен өже хона бээр болду.

— Каям, самолёдуң көрээли, бертиин эдип берээли — дээривиске, ужудукчу тура чок болду.

— Бодум кылып алыр мен. Ужудукчу болур кижии самолетту кылып билир болур. Ачам ынча дээр чораан.

Ужудукчу кижии самолетту кылып билир болбайн канчаар! Эгезинде ону канчап сагынмаан улус боор бис!

(М. Эрген)

427. Немелде онаалгалыг хыналда диктант. Диктантыны дүжүрүп бижир. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктерни, салдынмаан биче сектерни, дефистерни чедир салыңар. Домактарның чугула кезигүннерин шыйыңар. Сөзүглелде чугаалаар сорулгазының аайыбиле кандыг домактар ажыглаттынганыл, авторга олар кандыг ужурдузалыг болганыл, тайылбырлаңар.

Тыва хүреште улусчу чаңчылдар, ужурлар дыка хөйү биле хаара ту...унган. Хүреш тыва кижиниң амыдыралының онзагай омур хевири база болуп турар. Ынчангаш тускай делегейлиг, кайда даа бижии...инмээн амыдыралчы саг...р ужурларлыг, дүрүмнерлиг. Хүрежиң үнүп келген мөге бодунуң он...нда таварышкан удурланыкчызын хүндүл...ринден аңгыда ол мөгениң моон мурнунда хүрежиң чор...ш, чедип алган ат алдарын, улуг бичезин назы харын салгал-ызыгуурун база кичээнгейге алыр ужурлуг. Ынчангаш хүрештиң ...зулалдарын эң бедик сагылгазын сүзүглелин — ада өгбелеривистиң биске ар...ырып каан ыдык сөңүн дараазында салгалдарга дамчыдары, ат алдарлыг мөгелеривисти оларның а...арын

т...гүге мөңгездери — амгы чүс чылдың аны...ктарының кол сорулгазы ол. (В. Чадамба)

428. Хыналда эдертиг. Сөзүглелди ийи катап кичээнгейлиг номчааш, номуңар хаап кааш, утказын кызыра бижирер. Эдертиинер төнчүзүңгө кижиниң угаанныг болуру, делегей көрүүшкүнүнүң делгеми чүдөн хамааржырын канчаар билип турарыңарны тайылбырлап, бодалыңарны бижирер.

Бис Бадының сылдыстар дугайында чугаазы-биле ала-чайгаар-ла октаргайже ужуга берген дег, баштай Хүн системазында планеталарны эргип, ында кижилер бар бе деп, оларны шинчилээш, Плутоннуң ындында октаргайже кириптивис. Поляр Сылдызы — Алдын-Өргенге чедир безин чырык 400 чыл болгаш чедер болганда, эң дүрген ракета-биле чоруптувус — сагыш дүргени-биле. Кара хөө дег октаргайга ужудуп чорааш, Галилейниң кометазынга-даа, изиг сылдыстарга-даа, чырыы чидип, кошкап турар цефеидтерге-даа, улуг болгаш чашканнанган сылдыстарга-даа душтувус. Ол чорааш эң улуг саннар мында дээрзин билдивис. Сылдыстар саны-даа, оларның аразы-даа чүгле миллиардтарның миллиардтары болур триллиардтар деп саннар-биле илереттинер болду.

— Сен аан, Бады — дээн Чинчиниң талыгырдан дег дыңналган оожум үнүндөн дүп чок октаргайдан караңгы өрөөлчө карак чивеш аразында эргилип келдивис. — Мынча хөй чүвени кайыын билип ап турар кижин сен? Ачаң эртемден кижин бе?

— Ачамда чүү боор, тракторист кижин-дир ийин. Номнар номчуур кижин мен. Астрономия номнары.

(М. Ховалыг)

УДУРТУЛГАЛАР

Номда кирген диктантыларны бжииринге белеткенири

1. Сөзүглелди далашпайн, кичээнгейлиг номчуңар.
2. Хөй сектер орнунга киирер ужурлуг үжүктерниң шын бжилгезин тайылбырлаңар.
3. Сөзүглелди катап номчуп турар үеңерде берге орфограммаларны эскерип, шын бжилгезин тайылбырлаңар.
4. Бжик демдектерин салганын тайылбырлаңар.
5. Диктантыда немелде онаалгалар бар болза, күүсеңер.

Эдэртиг бжииринге белеткенири

1. Сөзүглелди далашпайн, кичээнгейлиг номчуңар.
2. Утказы билдинмес сөстөрни тайылбырлап, сайгарылгазын кылып алыңар.
3. Сөзүглелдиң кол бодалын тодарадыңар. Ону ажыдарынга таарымчалыг дүлгүүр сөстөрни тывыңар.
4. Сөзүглелди кезектерге чарып алгаш, оларга аттардан бериңер.
5. Орфограммаларны болгаш бжик демдектерин салганын тайылбырлаңар.
6. Сөзүглелди база катап кичээнгейлиг номчуңар.

Кызыра бжиир эдэртигге белеткенири

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар.
2. Кол бодалын тодарадыңар.
3. Сөзүглелден делгеренгей, катаптап турар тайылбырларны ап каап, кызырыңар.
4. Дөмейлешкек чүвелерни, демдектерни, кылдыныгларны санаан таварылгада, оларны чаңгыс сөс-биле солуңар.
5. Сөзүглелди катап кичээнгейлиг номчуңар, тодарадып алган кол бодалыңарның шынныын хынаңар.

Чогаадыг бжииринге белеткенири

1. Эгезинде бжиир дээн чогаадыңарның темазын сайгарып, боданып алыңар. Дараазында ол темага хамаарыштыр бжиир чүүлүңерни сайгарыңар.

2. Чогаадыңарның кол бодалын тодарадып, планын тургузуңар, теманың утказын ажыдарыңга тааржыр дүлгүүр сөстөр, тургузар сөзүглелиңерге (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын) тааржыр сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын болгаш чурумалдыг аргаларны эки хынамчалыг шилиңер.

3. Чогаадыңарның баштайгы вариантызын эки бодамчалыг хынаңар. Кол бодалын ажыдарыңга ажыглаан иштики темаларның аразында харылзааларны, оларның дедараалаштыр бижиттингенин хынаңар. Артык чүүлдерни ап каап, четпес чүүлдерни немеңер.

4. Чогаадыңарның дылынче кичээнгей салырын утпаңар, бодалыңарның долу, четче ажыттыңанын хынаңар, частырыглар бар болза, эдиңер.

САЙГАРЫЛГАЛАР

Фонетиктиг сайгарылга

1. Сөстүң транскрипциязын кылыр. 2. Сөсте чеже үжүк, үн, слог барын тодарадыр. 3. Ажык азы ажык эвес үн дээрзин айтыр. 4. Ажык үннерниң характеристиказын бээр: адаттынарының аайы-биле (кыска, узун, өк-биле адаар); дылдың одуруунуң аайы-биле (артыы одуругнуң (кадыг), мурнуу одуругнуң (чымчак); эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле (эрин-биле адаар, эрин-биле адавас); аастың ажыттынарының аайы-биле (делгем, кызаа). 5. Ажык эвес үннерниң характеристиказын бээр: адаарының күженишкениниң аайы-биле (күштүг, кошкак, эң кошкак азы аяар); ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле (ыткыр, дүлей).

Лексиктиг сайгарылга

1. Чугаа кезээн айтыр; 2. Сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар; 3. Чаңгыс азы хөй уткалыы. Хөй уткалыг болза, ук утканы тайылбырлаар; 4. Дорт, доора, көжүрген утказын айтыр; 5. Синоними, антоними, омоними бар болза, айтыр; 7. Табу азы хоруглуг сөс болза, ооң эвфемизм болур сөзүн айтыр; 8. Сөстүң тывылган угунуң аайы-биле бөлүүн (ниити

түрк, чиңгине тыва, үлегерлеттинген) айтыр; 9. Сөстүң ажыглалының аайы-биле бөлүүн (үргүлчү, ховар азы кызыгаарлыг ажыглалдың) айтыр.

Фразеологизмнерни сайгарары

1. Фразеологизмниң кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыр. 2. Фразеологизмниң утказын тайылбырлаар. 3. Чаңгыс азы хөй уткалыын айтыр. 5. Синонимин, антонимин айтыр. 5. Домакта кандыг кежигүн болуп чоруурун айтыр.

Морфемниг сайгарылга

1. Чугаа кезээн айтыр. 2. Сөстү морфемаларга чарар. 3. Укталбаан, укталган дөстү айтыр, укталган дөс болза, тургустунган аргазын (морфологтуг, синтаксистиг, морфолог-синтаксистиг) айтыр. 4. Чогаадылга кожумааның шын бижилгезин тайылбырлаар.

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр. 2. Эге хевири. 3. Доктаамал морфологтуг демдектери: ниити азы хуу; тодаргай азы туугай; укталбаан азы укталганы (укталган болза, тургустунган аргазы). 4. Доктаамал эвес демдектери: бичеледир, чассыдар хевири; саны; хамаарылга хевири (арын кожумаа); падежи. 5. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр. 2. Укталбаан азы укталганы (укталган болза, тургустунган аргазы). 3. Утказының аайы-биле бөлүү; шынарның демдек ады болза, чадазы. 4. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Сан адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр. 2. Тургузуунуң аайы-биле бөлүү. 3. Утказының аайы-биле бөлүү. 4. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөзүнүң морфологтук сайгарылгазы

1. Чугаа кезээ. 2. Эге хевири. 3. Тургузуунуң аайы-биле бөлүү (бөдүүн, нарын, составтыг). 4. Кылыг сөзүнүң дөзү, укталбааны азы укталганы (укталган аргазы). 5. Залог хевири. 6. Вид хевири. 7. Наклонениези (болуушкун наклонениези болза, үезин айтыр). 8. Арын, саны. 9. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Наречиениң морфологтук сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр. 2. Укталбаан, укталганы (укталган болза, тургустунган аргазы). 3. Утказының аайы-биле бөлүү. 4. Домакта синтаксистиг ролю.

Ат орнунуң морфологтук сайгарылгазы

1. Чугаа кезээ, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр. 2. Эге хевири (бар болза). 3. Утказының аайы-биле бөлүү. 4. Ат орнунуң арын, сан, падежи (бар болза). 5. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Сөс каттыжышкынының сайгарылгазы

1. Домактан сөс каттыжышкынын ушта бижип алыр. 2. Схемазын тургузар. 3. Өзек болгаш чагырткан сөзү кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыр, харылзаалыг айтырыгдан салыр. 4. Эге хевирге салыр. 5. Өзек болгаш чагырткан сөстерниң чүнү илередип турарын тодарадыр.

Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы

1. Домактың грамматиктиг ооргазының санының аайы-биле хевири (бөдүүн, нарын). 2. Чугула кижигүннериниң аайы-биле хевири (чаңгыс азы ийи составтыг). 3. Ийиги черге кижигүннер аайы-биле хевири (делгеренгей азы делгеренгей эвес). 4. Чаңгыс аймак кижигүннер база адалгаларның бары, чогу. 5. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактың хевири.

КЫЗЫРЫЛДАЛАР

А.А. — А. Адыгаева
В.Б. — В. Байлак
В.М. — В. Монгуш
Д.Д. — Д. Демчик
К.-Э. К. — К.-Э. Кудажи
К.-Л. — М. Кенин-Лопсан
К.О. — К. Ооржак
Л. И. — Л. Иргит
М.И.-С. — М. Идам-Сүрүң
М.О. — М. Ондар
М. Э. — М. Эргеп

О.Т. — О. Туң-оол
О.С. — О. Саган-оол
С. — С. Сарыг-оол
С. С. — С. Сүрүң-оол
С.Х. — С. Хертек
С.Хом. — С. Хомушку
Т.-С.Т. — Т.-С. Торжу
Ү. д. — үлегер домак
Х.К. — Х. Куулар
Ч.Ч. — Ч. Чап
Ч.К. — Ч. Куулар

ДЫЛДЫҢ ДЕМДЕКТЕРИ

Фонетика

үж. — үжүк
аж. үн — ажык үн
а/эв. үн — ажык эвес үн
уд. — ударение
инт. — интонация

Лексика

ЛУ — лексиктиг утка

Сөс тургузуу

Кир- дөстүң соонда кожумак бар деп демдек.

Кир=ди=вис — сөстүң кызыгаарын көргүзөр демдек

Морфология

ГУ — грамматиктиг утказы

ч.с. — чаңгыстың саны

ч.а. — чүве ады

с.а. — сан ады

нар. — наречие

эд. — эдеринчи

арт. — артынчы

-ар — кожумактың мурнунда дазыл (дөс) бар дээн.

1-ги ар, ч.с — сан, арын кожумактарын айыткан.

А.п. — адаарының падежи

хам. хев. — хамаарылга хевири

х.с. — хөйнүң саны

д.а. — демдек ады

к.с. — кылыг сөзү

ат.о — ат орну

эв. — эвилел

Синтаксис

с/к — сөс каттыжыышкыны

БД. — бөдүүн домак

1 с. — чаңгыс составтыг домак

2 с. — ийи составтыг домак

делг. — делгереңгей

д/эв. — делгереңгей эвес

нар-ган — нарынчыттынган домак

нар-маан — нарынчыттынмаан домак

м.д. — медээ домаа

айт.д — айтырыг домаа

кыйг. д. — кыйгырыг домаа

НД. — нарын домак

ЧПНД — чагырышпаан нарын домак

хөй кез. ЧПНД — хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домак

ЧНД — чагырышкан нарын домак

хөй кез. ЧНД — хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домак

НСК — нарын синтаксистиг конструкция

ДОПЧУЗУ

Дыл дугайында ниити билиглер

§ 1. Дыл — харылзажырының чугула чепсээ. Төрел дылдар дугайында	5
---	---

5 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын

§ 2. Лексика	11
§ 3. Фонетика болгаш орфоэпия	15
§ 4. Орфография. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы	16
§ 5. Морфология болгаш синтаксис	19
§ 6. Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	24
§ 7. Чугаа чорудулгазының хевирлери	26
§ 8. Сөзүглелдин тодаргай болгаш элдээрткен утказы	35
§ 9. Тыва дылдың словарьлары. Очулга словарьлары	39

Лексикология болгаш фразеология

§ 10. Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри.	46
Ниити түрк сөстөр	47
Ниити түрк сөстөрнүң чамдык онзагай демдектери	48
Чиңгине тыва сөстөр	54
Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры	55
§ 11. Моол дылдан үлегерлээн сөстөр	55
§ 12. Кыдат дылдан үлегерлээн сөстөр	59
Төвүт дылдан үлегерлээн сөстөр	63
§ 13. Орус дылдан үлегерлээн сөстөр	67
§ 14. Өске дылдардан үлегерлээн сөстөр	74
§ 15. Тыва дылдың лексиказын ажыглалының аайы-биле бөлүктээри. Ниити ажыглалдың сөстери	76
§ 16. Ховар ажыглалдың сөстери	78
Чаа сөстөр	83
§ 17. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери. Диалектизмнер	85
§ 18. Мергежил сөстери. Терминнер. Жаргонизмнер	88
Терминнер	92
Жаргонизмнер	96
Лексикага катаптаашкын	99
§ 19. Ономастика дугайында билиг. Топонимнер	103

Гидронимнер	106
Этнонимнер	109
Антропонимнер	110
Зоонимнер	114
Космонимнер	117
Хуу аттарга катаптаашкын	121
§ 20. Фразеология дугайында билиг. Фразеологизмнер	125
§ 21. Синоним фразеологизмнер	126
§ 22. Антоним фразеологизмнер	129

Морфология. Кылыг сөзү. Орфография. Чугаа культуразы

§ 23. Кылыг сөзүнүң утказы, грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгежи	133
§ 24. Кылыг сөзүнүң уткалыг бөлүктери	137
§ 25. Кылыг сөзүнүң дөзү. Кылыг сөзүнүң чогаадылгазы	139
Морфологтуг арга	141
Синтаксистиг арга	144
§ 26. Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстери	147
§ 27. Кылыг сөзүнүң болур болгаш болбас хевирлери	150
§ 28. Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери	154
§ 29. Кылыг сөзүнүң залогтары	156
§ 30. Кылыг сөзүнүң видтери	161
§ 31. Кылыг сөзүнүң наклонениелери	167
§ 32. Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениези болгаш ооң үелери	169
Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези	171
Эрткен үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири	173
§ 33. Болуушкун наклонениезиниң амгы үези	177
Амгы үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири	180
§ 34. Болуушкун наклонениезиниң келир үези	181
Келир үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири	183
§ 35. Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениези	184
§ 36. Кылыг сөзүнүң даар наклонениези	189
§ 37. Кылыг сөзүнүң чөпшээрел наклонениези	192
§ 38. Кылыг сөзүнүң кызыгаарлаар наклонениези	194
§ 39. Кылыг сөзүнүң хевирлерин аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары	195
§ 40. Кылыг сөзүңгө ниити катаптаашкын	200

Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы	202
Наречие. Орфография. Чугаа культуразы	203
§ 41. Наречие, ооң грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгелери	203
§ 42. Наречиелерниң тургустунары, оларны шын бижири	205
Наречиениң тургустунар өске аргалары	210
§ 43. Наречиелерниң уткалыг бөлүктери.	215
Үениң наречиези	216
§ 44. Туруштуң наречиези	218
§ 45. Кылдыныг аргазының наречиези	222
§ 46. Чылдагаанның, сорулганың наречиелери	225
§ 47. Хемчегниң наречиези	227
§ 48. Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгап алыры	230
§ 49. Наречилерге ниити катаптаашкын	233
Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы	234
§ 50. Ат оруннарының утказы болгаш грамматиктиг демдектери Ат орнунуң бөлүктери.	235
§ 51. Арынның ат оруннары	238
§ 52. Айтылганың ат оруннары. Айтырыгының ат оруннары	240
§ 53. Тодаргай ат оруннары	248
Тодаргай эвес ат оруннары	251
§ 54. Ат оруннарынга катаптаашкын	255
Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы	257
Синтаксис	
§ 55. Синтаксистиг грамматиканың кезээ болуру	260
§ 56. Сөс каттыжыышкыны	263
§ 57. Сөс каттыжыышкынында өзек болгаш чагырткан сөс	264
Сөс каттыжыышкынының эге хевири	265
Сөс каттыжыышкыннарының тургузуу	267
Домак	
§ 58. Бөдүүн домак дугайында билиг	270
§ 59. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери. Медээ домаа	273
§ 60. Айтырыг домаа	275
§ 61. Кыйгырыг домаа. Алгы домаа	280

Алгы домаа	283
§ 62. Домактың грамматиктиг ооргазы	289
Кол сөс	290
Сөглекчи	292
§ 63. Бөдүүн домактарның тургузуунуң аайы-биле янзылары	294
Домакка катаптаашкын	298
6 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	299
§ 64. Лексикологи	299
§ 65. Кылыг сөзү	301
§ 66. Наречие. Ат орну	302
§ 67. Сөс каттыжыышкыны	305
§ 68. Домак	307
Удуртулгалар	310
Сайгарылгалар	311
Кызыралдалар	314

Учебное издание

Куулар Елена Мандан-ооловна
Оюн Тамара Буурекчиировна
Сарыглар Чечек Алдын-ооловна

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

6 класс

Учебное пособие для общеобразовательных организаций

На тувинском языке

Редакторы *Е. М. Куулар, Л. А. Ооржак,*
Художники *А. О. Монгуш, А. К. Ооржак, В. А. Саая*
Компьютерная верстка *Л. А. Ооржак*
Корректоры *А. Д. Даржаа, Т. Б. Оюн*
Фотографии *А. В. Оюн*

Подписано в печать 14.10.2022. Формат 60×90 1/16. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Физ.печ л. 20,0. Тираж 2000
экз. Заказ № .

ГБНУ Министерства образования РТ «Институт развития национальной
школы», 667000, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел./факс: 8(394-22) 6-17-52,
e-mail: irnsh_tuva@mail.ru

ООО Издательство «Офсет» 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.
e-mail: commerc@pic-ofset.ru